ТЕЕГИН ГЕРЛ

3

АВГУСТ
1958

ЭЛСТ
ХАЛЬМГ ДЕГТР ГАРГЪАЧ

ТЕЕГИН ГЕРЛ

ХАЛЬМГ ТАНЪГЪЧИН БИЧӒЧНРИН СОЮЗИН
УРН ЎГИН АЛЬМАНАХ

3

1 9 5 8
АВГУСТ

Элст
Хальмг дегтр гаргъач

«ТЕЕГИН ГЕРЛ»

Хальмг урн ӱгин ӓльманах

Редакционн коллегнь:
Джимбин Бембӓ (редакторнь), Инджин Лидж, Кӧктӓн Элдӓ (сеглӓтрнь), Кӧглтин Дава, Липкин Семсн, Нарман Морхадж болн проф. Б. К. Пашков.

«СВЕТ В СТЕПИ»

Литературно-художественный альманах на калмыцком языке

Редакционная коллегия:
Б. О. Джимбинов (редактор). Л. О. Инджиев. Э. М. Кектеев (ответ. секретарь). Д. Н. Кугультинов. С. И. Липкин, М. Н. Нармаев и проф. Б. К. Пашков.

Ответственный за выпуск У. У. Очиров.
Тенхическ. редактор А. П. Мокротоваров.
Оформление художника К. А. Чальченко.
Корректор Х. А. Бадмаева.

Калмыцкое книжное издательство. г. Элиста.

Сдано в набор 28.IV-58 г. Подписано к печати 24.IX-58 г.
Авт. л. 8,6. Уч.-изд. л. 9,1. Печ. л. 7,8.
Бумага 84x108 $^{1}/_{32}$. Бум. л. 3,1.
Тираж 3 000 экз. Заказ № 3986. Цена 4 руб. 65 коп. ВГ11538.

Краевая типография, г. Ставрополь н/К., ул. Артема, 18.

ШӰЛГӰД БОЛН ПОЭМС

Кӧглтин Дава.

ӒРӒСӒ БОЛДЖ ӰЗГДЛӒ

Тедӱхнд маниг бӓрджӓх
Толгъа авх заката,
Кукурузин шарльджта теегӓс
Кӧвӱдӓн уралан дуудлав,
Сарпагъас хол бишд
Сумн оошкдм тусла.
Серд гисн салькнла
Серл акчмд орла.
Джирджнъӓд гooджджах цуснла
Джиргъл тасрх гигъӓд,
Халун эврӓннь цусан
Хӓрӱ гарарн тӱлклӓв.
Тӧгӓлнъгд знигӓд нисджӓх
Тошхр кӧк батхнс
Ӱрглго шавдм суула...
Ӱкл ӧӧрдснь медгдлӓ...
Газр тенъгр ниилдж
Галд хӧврсн болла...
Амндм киитн усн
Альдас дуссн болхв?
Келӓрн унд алдлго
Кӱцднь авхар долалав...
Нӱдӓн секӓд хӓлӓхинь
Нигт шарльджнд, ӧӧрм,
Гӱрӓтӓ кӱнд тевгӓн
Гиджгтӓн цугълулдж баглсн,
Ӧнъгтӓ ценъкр нӱдтӓ
Орс кӱӱкн ӱзгдлӓ...
Алтн делкӓ харссн
Ӓрӓсӓ болдж ӱзгдлӓ.

ЭЭДЖ КӦГШН ТЕЕГТӒН.

Джиргълд, дегтрмӱд заагас, кӱнъкӓ дегтр харгъна,
Джирисн кӱнд барипнь ӱгмӱдӓр мана зӱрк авлна.
Сӧӧннь дуусн тӱӱг мадн унтл уга умшнавдн
Соньн ухана хурциг мартшгогъар дотран тодлнавдн.
Эс медснь тер дегтрин халхс айстан секдж
Энъгин шӱлг хӓлӓджӓхшнъг адгъдж нӱдӓрн гӱӱнӓ.
«Таасгдву?» гиж сурхла, медсӓр толгъагъан гекдж,
Тӧрӱц эс медсӓн «Таасгдв, ӓвртӓ!» — гиж нууна.
Тег, тег! Бийичн меддж зӱркӓрн дурлснд чи
Тууджин цӧн дегтрмӱд мет сӓӓхн нуувчинӓн ӱзӱлнӓч,
Багъ наста кӧвӱнд хӧвлтӓ джиргълин хаалгъ заасн
Буурл ӱстӓ сӱртӓ кӧгшӓ мет цеци чи тоомсртач.
Джиргъл мет чи оли талдан сольгдсн чирӓтӓч,
Джилмӱд мет джилвтӓ ӧмпк болн хӧӧтктӓч.
Чини наладж кӧкрсн зах уга агъуд би
Чеховин, Горькин алтн ӱгмӱдӓс дурлсн угав.
Бас энъгин ӓмтнд медрлтӓ болдж ӱзгдхӓр
Буульмдж чамд келсн улсла ӓдлцсн угав.
Экиннь шар уургта хамднь би чини агъар кииллӓв,
Энъкр чамагъан би тӱрӱн зӱвкӓн ӧргдж харвлав...
Кӱнд дӓӓни аюлта кем эндр тууджд ирв.
Кӧгшн ээдж чамурм гӓӓлгдсн хортн ӧӧрдв.
Кемр хальмгин туурсн нер ӓӓгъӓд гутахлам,
Кемр Джанъгр, Хонъгрин нер хӓрӱ цухрдж
бузрдхлам,
Цусим мини, теегм харагъан ӧӧрт хӧврӱлич,
Цогцм мини, теегм, джигшдж бичӓ бийдӓн авич!

1942 дж.

САЛДС КӰӰКНД.

Чамшнъг кӱӱкдӓс Зоя Космодемьянская тӧрдг кевтӓ,
Чидлтӓ Жанна Д'Арк бас чамшнъгас гардг кевтӓ...
Нарнас шарлсн дӓӓни гимнастерктӓ чи энд,
Нанд, уга, салдс биш — мини дуучин нӱднд,
Торгъарн сальк гаргъад одншнъг торлздж ээрсн
Театрин сӓӓхлӓгъӓс эсго кӧркхн болдж медгднӓч,
Келгдшго янзта цогцарн, эрк чирӓгъӓрн биш,
Кӱмни сӓӓхн бӓрцӓрн, седклиннь кеегъӓрн авлдж,
Кӱӱкн, мини халун зӱрк чи лавлдж ээлнӓч!

Келхм биш, газра ямр чиги ке намчлсн цецгс
Кӯмни сääхнä цецглä кезäд чигн äдлцхн уга,
Джилмӯдин кӯндд таасгдснла äдл иньг бас
Джиргълин тöвкнӯнд, сäн кемд, уга, олдхн уга!
...Падрсн ӯгäр чамаг орчлнъгд туурулад дуулх
Пушкин ягъад эс болдж би тӯӯнä билг эс тöрсмб,
Мöнъкин ирх цагин зуза шӯлгӯдäрн буулх
Маяковский болдж би ягъад эс, ягъад эс тöрсмб!
Кемр Шекспирин билг нанд заяч öгсн болхла,
Кӯмни тууджд чамаг, эврäннь цаган дуулх билäв.
Байрона хурц уха джиргъл нанд öгсн болхла,
Би чамшнъг тöрскäн харсен сайнриг дуулх билäв.
Болв... уга, мана цаг, олн таанриг дуулхин кергт,
Бас теднäсчн онц негнäннь билг лавта кӯршго,
Кӯмнд бääсн, ирх кӯнъкäнä билгӯд эс нииллӯлхлä
Кӯнд болн алдр мана цаг, уга, дуулдж болшго!

1942 дж.

БИЧКН МАЛЧНР

Колхозин хööч Боова
Кеерäс хäрдж ирв.
Тергн деерäс аца
Теврäд газрт тäвв.
Хуучн девлäн секхлäнь
Хойр хургън ӯзгдв
Нилх, нäрхн кöлäрн
Нääхлдж негнь босв,
Орчлнъгла таньлддж тöгäлнъгдäн
Ормадж, алнъгтрад хäлäв.
Гурвдгч классд ордг
Гӯджрмг пионер Сандж
Гериннь терзäр хäлäджäгъäд
Генткн шиллä наалдв,
Бор ширкг нооста,
Соягъан ирзäлгъсн
Сӯртä чон тергнд
Шил гатцас ӯзв
Шурд гидж гäрäдäд,
Адгъдж газаран гарад
Аавурн öрддж гӯӯв.

«Менд!» — гидж аавнь
Мусхлзад толгъагъинь илэ
— Теегин хортн — гидж
Терги талагшан заав.
Агчмин зуур бичкдӱд
Аарглдж терг тӧгäлв,
Зäрмнь мод авад
Зӧргтäгъäр чонур ӧӧрдäд,
Цуста анъгасн амарнь
Цокад, хоолурнь тӱлкв.
— Ӱксн чон цокснд,
Ӱӱрмӱд, зӧрг уга.
Ӓмд чонла бäрлддж
Алхла! — гидж Боова,
Болгъадж оньгтагъар зогсси
Багъчудт ииrдж келв:
— Хаврин ӧлн чон
Ховдг болн догшн.
Кеер генткн харгъхларн
Кӱӱнӱр чигн дäврнä.
Тер учрас маанр
Теегт саг — серrг
Хӧӧнäс нӱдäн авлго
Харвдж, болгъадж йовнавдн.
Ӧнъгрсн сӧӧгъин ӧрäллä
Ӧмн йовсн барг
Генткн чикäн ӧргäд
Гäрäдäд хäвргъшäн зулв.
Наадк нохас бас
Ниигъäр ардаснь дахв.
Хӧн ääмшдж багарн
Хурад чичрдж зогсв.
Би мӧрäн ӧтрлӱлдж,
Буугъан белддж бäрäд
Тедӱхнд бääх салагъур
Тӱргäр довтлад кӱрв.
Хахар буугъан ээмдäд
Хäлäдж, сала дотр,
Дӧрвн ик чонмудла
Дäврдж баргудм бäрлдäд,
Ноос махан шуучад
Ноолддж, аврлт угагъар,
Гӱджрдж шӱӱрäд, хутхлдад,

Газрар, хошадар могълцгрдж,
Залгълдад, гänънäд, зуугъад
Зууньрад кöлврсинь ÿзв.
Мöрм ääмшäд тулгдхлань,
Малядад би бäрлдäнÿр
Хутхлддж орад сагар
Хундгарн чониг цокв.
Нохасд дöнъг ирсиг
Негт медсн мет,
Теегин хортд бäрлдäнäс
Тасрад зулад гарв.
Хойр чониг би
Хагъад тусхагъад алв.
Догшар, гурвдгчинь, баргуд
Дор ормднь шуучв.
Бäргдл уга, дöрвдгчнь,
Борлдж сööд геедрв.
Тиигджäтл, генткн, хäврггъдм
Тÿнъгшсн дун сонъгсгдв.
Тöлäн авсн хöн
Тедÿхнд ööрм ÿзгдв.
Кööркин, теегин хортд,
Кÿзÿ, гесинь шуучдж.
Ööрнь хойр хургън
Öндäдж толгъагъан öргв...
Тиигдж келджäтлнь парвлäнÿр
Теегäс ирдж йовсн
Колхозин ахлач Дордж
Кöвÿд талагшан ööрдв,
Мöрнäсн чон ÿзн
Му санад одв.
— Менд Боова! Хööнäс
Му зäнъгтä ирвчи? — гидж
Ääмшсн, ÿÿмсн дуугъар
Адгъдж Дордж сурв.
Ахрар, кöвÿдт келсäн,
Ахлачд Боова келв.
— Таанрт, толгъачнрт, би
Теегин хорт ÿзÿлхäр
Авч ирв, — гидж
Аценур гаран заав.
— Теегт чонмуд элвгдсн
Тöриг парвлäнд тäвхмн .

Тер сööнäк чонмудчн
Тохмта унгъта гӱ
шуучад алдж — гигъäд
шуукрдж ахлач келв —
Негт бички кӱӱкдшнъг
Нилх унгънь öнчрдж — гидж
Харм тöрдж Дордж
Хооран мöрäн эргӱлв...
Öлссн хургъд девлäс
Öндäдж ууляд мäалв,
Öрдж кöвӱд хäлäдж
Öкäрлдж хургъдиг öргв.
Сандж, генткн, адгъдж
Сана авсн мет,
Герäсн шилтä ӱс
Гӱӱгъäд авч ирв.
— Аргъулд! — гидж Эрднь
(Арвта Санджин ӱр)
— Киитн ӱс öгснäс
Ки авх,— гигъäд
Сӱ доран тäвäд
Шилтä ӱс дулалв.
Церн (хойраннь ӱр)
Цугъарад: «—Кӱлäджäтн!»—гидж
Гертäсн дӱӱгъиннь увдж
Гартан бäрдж ирв,
—Цальгрсн ӱснäс хургъд
Цахк—гидж келв.
Öлссн хургъд кöвӱдт
«Öтрлтн!» — гисн мет,
Киитн хамрарн гооджгънулад,
Келäрн гаринь долав.
Ховдгар бӱлäкн ӱс
Хойр хургън шимв.
— Бичкдӱд,— гидж Церн
Болгъадж кöвӱдт келв,—
Эн хойр хургъиг
Эврäн бийсмдн öскäд
Хö кегъäд, дурта
Хальмг танъгъчдан болн
Коммуна партьд белг
Кецхäй! — гидж, такчгрв.
Сандж уха тунад:

— Сäн ӯг, болв,
Икчӯд маанрт хургъд
Иткдж öкий? — гив.
— Öк! Öк! — гидж
Öкäр Эрднь байрлдж —
— Ухалад, аргъинь олдж,
Унгъ бас сурий,
Школиннь хашад бäрäд,
Шунмгъа килмджтäгъäр хäлäгъäд,
Хойр торгън нооста
Хö, äвртä аджргъ
Öскцхай! — гидж чилäв.
Оларн кöвӯд тоолдж,
Эндрин бийд цугъар
Эврäнь вожатур одад,
Комсомольцнрар дамджулад
Колхозин парвлäнäс
Хойр хургъ, унгъ,
Хäлäдж öскхäр сурхар
Хоорндан ода шиндв.
Öвс таслдж белдхäр,
Арва унгъндан тäрхäр,
Школин öрк хашаг
Сääхнäр цеврлдж ясхар,
Хадас, церд, чолу,
Харгъа хääхäр кӯӯндв.
— Аргъулд! — Ягъджанач! — гидж
Адгъдж Сандж хääкрäд
Хойр хургънур гӯӯв.
Хäлäхлä: дöнтä дӯнь,
(Бас дöнъгäн кӯргхäр)
Балта хургъна амнд
Байрлад чикдж бäадж.

2.

Арвн бичкн хургъ
Альвн хойр унгъ,
Тавн ямана ишк,
Тугълта ӯстä ӯкр,
Колхозин парвлäн иткдж
Кöвӯдт гаргъдж öгв.
Ковалев — малин эмчд,

Комсомольцнр шиндвр кедж,
Бичкн пионермӳдт гардач
Болтха гидж даалгъв.
Бääшнъгтд сургъуль чиляси
Баахн комсомолец Ковалев
Билг аргъан нööлго
Бичкдӳдт медрлäн öгв.
Ямана ишк, хургъдиг
Ягъдж хäлäдж асрхиг,
Унгъдиг ягъдж услад
Ундинь хäрӳлдж öскхиг,
Öсджäх хальмгин малчирт
Öдр болгън дасхв.
Сандж, Эрднь., Церниг,
Сäи уха öгсидиь,
Гурвн, малии звенод
Гардврч пионермӳд кев.
Шимтä ногъата газр
Шӳӳдж тедн хääгъäд
Шунад малан хäлäв.
Колхозникӳд öрӳн болгън,
Кеер, нег негäн
Сольлцдж мал хäрӳлäд
Суусн бичкдӳдиг ӳзв.
«Кӳн болх багъасн »— гидж
Кöгшдӳд хоорндан кӳӳнддж
Кöвӳдиг сääхнäр мактв.

1957 дж.

ÖЛГАТА КÖВУНД

Кедмнä моднд газа
Кöлстä мöрм уйата.
Ирмгин ца одачн
Ик бäрлдäн болата.

Долан хонгт мадн
Дääни халунд орлцвдн.
Зöвäр дарамдн цööрв.
Зöргтä салдсмуд муурв.

Одахн немшмӳдäс сулдсн
Ööрхн селäнӳр закагъар,

Эскадронарн, нег хонгт,
Эндр амрхар орвдн.

Садмудар бийӓн кеерӳлсн
Селӓнӓ дунд зогсвдн.
Гурвад — дӧрвӓдӓр тардж
Гермӳдӓр мадн салвдн...

Ӧлгӓд бичкхн кӧвӳ
Ӧкӓрлдж би таалнав.
Сарсасн гаринь хургъдт
Сумд бӓрӳлдж саатулнав.

Шарнху джӧӧлн ӳснь
Сумни зесин бӓӓдлтӓ.
Мелмӓсн алг нӳднь
Махлан ценъкрин ӧнъгтӓ.

Никельтӓ гилвксн браунинг
Нарнд гилвкӳлдж бӓрӳлнӓв.
Немшин цӓкӳр шатадж
Наадад кӧвӳг инӓлгънӓв.

Эцк уга бичкн
Эрклдж нанд маасхлзна.
Таньсн мет халхасм
Татад толгъагъан наана.

Нанас «бултдж», тингджӓгъӓд,
Нӳдӓн аняд секнӓ.
Бас, мендлдж, йостагъар,
Барун гаран ӧгнӓ...

Генткн, наачатлм, зӳркндм
Гейӳрлгън урсдж тӧрв.
Ӳрн уган гундл
Ӧрчдм кӧвӳн кӧндӓв...

Дӓн, дӓн! Кедӳ
Дӳӳвр мини насна
Джигтӓ байр, хӳвтӓ,
Джилмӳд нанас булавч!

Ӳзгдх, кӳлӓсн, кедӳ
Ӳнтӓ сӓӓг кӧӧвч!

Ӧсх кедў джиргъл
Ӧдринь кўцӓлго чилӓвч!..

Ӧлгӓд бичкхн кӧвў
Ӧкӓрлдж би саатулнав.
Эврӓгъӓн мет би,
Эмӓдж, энўг ўмснӓв.

Ценъкр нўдтӓ кӧвўнӓ
Цуснь мини биш.
Болв тўўнӓ тӧлӓ
Бӓрлдӓнд асхрх цусм,

Бичкхн энўнӓ суццар
Бульглдж гўўхнь саннав,
Мини эс джиргъсиг
Манъгъдур эн кўцӓхиг,

Такчг суугъад, уха
Тундж би саннав.
Тегӓд эврӓгъӓн мет
Таалдж кӧвўг ўмснӓв...

Экнь цаг олзлдж
Эврӓннь кӧдлмшӓн кенӓ.
Ӧдрин дуусн газа
Ӧвлӓ хотан белднӓ....

Ӧсич, кӧвўн, эцкнрӓсн
Онъгдан джиргъл ўзич.
Маанрин, таднд ӧгсн,
Мӧнък хўвӓн эдлич.

Мана сумншнъг ўнн
Мергн, кӧвўн, болич,
Джидин болдшнъг бат
Джиргълдӓн го болич!..

Кедмнӓ моднд газа
Кӧлстӓ мӧрм уйата.
Ирмгин ца одачн
Ик бӓрлдӓн болата.

Ноябрь, 1943 дж.

Манджикан Баснъ

ХАЛЬМГМ УРАЛАН

Энъкр ээджиннь уурган
Элвг теегтäн кöклäч,
Хальмг гих нерäн
Хол Алтагъас дахуллач.

Октябрин нильчäр гарсн
Ончта одн дор
Отг-нутг болад,
Ода хальмгм джиргънäч.

Кöкрсн öргн теегиннь
Кÿчинь эдлдж öс!
Кишгтä хальмгм мöнъкинд
Коммунизмин тöлä бос.

Диилврин улан тугиг
Делскдж гартан бäр,
Тег эзлсн хальмгм
Туурх цагур зöр!

МАРТШГО НЕРН

Öвгн насндан Кануков
Öкäрлдж чамаг таалла,
Öвдг деерäн суулгъад,
Öрчдäн шахад энъкрллä.

Хур-мöндр мет
Хортна сумн асхрла,
Хÿвтä йосан харсад,
Хальмгин ÿрд мордла.

Арвн йисн настадан
Андгъарлдж партизан болла,
Алдр Тöрскн — ээдждäн
Ачинь хäрÿлхäр босла.

Хальмг кÿÿкн Тамара
Хортна дääснлä ноолдла,
Хääртä багъ насндан
Холд зöргäрн туурла.

ИНЬГИН ДУН

Хаврин цаг ирхлä
Хар газр кöкрв,
Хääртä иньг харгъхла,
Хамдан джиргъхиг сурув.
Чамд дуран öгсндäн
Чееджм асад йовла,
Зÿркäн негдÿлхäр ухалдж,
Зурад, сурад йовлав.
Кöрккн чамур ирäд
Кÿклич гÿрäд хäлäлäв,
Кöкÿлдж öсксн ээдждäн
Кÿчлдж чамагъан мактлав.
Эрклÿлдж öсксн ээджм,
Эврäннь санагъан келлä,
Энъкр ÿÿриннь седклиг
Эзлх цагим заала.
Дурлсн мини иньгм,
Дуунамм айсиг сонъгс,
Догдлсн эврä зÿркäн
Дахсн нанд ас.

Көктән Элдә

ДАРМИН КӨВҮН НАРМ

(поэма)

Летчик — истребитель
Василий Дармаевд нерәдүв.

I

Дөчәд гарсн наста
Дарм өвгн белвсрәд,
Нүдндән догълнъ нүльмстә
Нарм көвүгъән үүрәд,

Хотин төләд эргәд,
Хатуч баячудт заргдв,
Хувцнь шуурч салврад,
Хуурсн-кирт даргдв.

Болв, өвгн уульдж,
Басгдсар өндинд йовхш,
Ганцхн көвүнь хәәльдж,
Гундсан төрүн медүлхш.

Өвгн биїнь дууч,
Өөрин улстан нертә,
Көвүн Нармнь бичи,
Келдг бас эрдмтә.

Нег дакдж Дарм
Нерсн әрк күләдж,
Ээдмгәснь идхәр Нарм
Экләд нерхәрә хәләдж.

Өвгд әркиг гаргъад,
Өмнән тәвәд ууцхадж,

Кӧвӱд ээдмгиг тарагъад,
Кевтнь идчкӓд суущхадж:

Невчк ӧвгд бӓӓчклӓ,
Нӱр йоснда хагърв;
Дакад цаарандиь кӱӱндчклӓ,
Дармас туудж гарв.

Бичкн ӱӱнӓ Нарм
Бас сонъсад суув,
Баатрин кӱдр арм
Бахтмар кӧӧркӱг даав.

Джанъгърин хурдн арнзлиг
Дживртнӓс давуд тоолв,
Баатр кӱлг хойриг
Батта иньгсинь олв.

Нег бӓрм бурагъар
Нарм арм кев,
Кӧгшн Дарм эцгӓн
«Кӱлг бол» гив.

Хотнас хот орх,
Хоол биш, ӧӧрхн,
Хоша хошагъар буусн
Холвлдад тиигӓд бӓӓцхӓнӓ.

Тигӓд Дарм Нарман
Тевчӓд ода ӱӱрв,
Нег бӓрм арман
Нарм гартан бӓрв.

Сууджах нар хӓлӓгъӓд,
Сальк ӧрӓд «гӱӱлгв»,
Сӱӱдрнь арднь гарад,
Санагъинь Нармиг элвӱлв.

Нарн улагъад доран
Нӓӓгъӓн олад суув,
Сӱӱдрӓсн гарсн мӧрӓн
Сӧӧдж эн буув.

Эн хотнд хоюрн
Эвäн олад хоицхана,
Шар герллä, öрÿн,
Шамддж нööрнь ханцхана.

Кевтрäсн боссн малмудиг
Кöгшн Дарм гаргъв,
Хотна бичкн ÿÿрмÿдиг
Хääдж Нарм харгъв.

Оцкÿлдÿрк бäрм арман
Омнкäсн давугъар санв,
Сÿÿдрäсн гарсн Дарман
Салдргъта уньнаас «сольв».

Ут унян эн
Унад маргъанд орв,
Урлдана ард гÿн,
Уульхдан орад ирв.

Болв залу кÿÿнäгъäр
Батлад нег мöслв,
Бас нег дуунагъар
Бооцдж урлдхар эсвлв.

«Дуунань» эднä баахн
Далад ишкм дÿнъгä,
Биисинь цогцар санхнь
Болм гим чингä.

Кöвÿд Нармин зöвт
Кевтäн гишнъ багтв,
Довтлсн олн кöвÿдт
Дундн Нарм хагдв.

Эн мел аралдад,
Эмкäгъäн зуугъад йовв,
Чирмäдж цугталань урлдад,
Чилгч мöрäгъинь авв.

Ÿÿнä бийнь Нармд
Унтä ик байр,
Сахндак хоцрсна ормд
Селгäндäн ирсн мöрä.

Дакад эн кӳлгӓн
Данъгин тавар бӓӓлгъв,
Деерк Нарм баатрнь
Дал ээмӓн чанъгъав.

Кесг кесгдӓн белдӓд,
Кӧвӳдлӓ хӧӧннь урлдхла,
Ӳӳнӓ «кӳлг» элдӓд
Ӳӳрнрӓсн гарад бӓӓхлӓ,

Хурдн кӳлг хӓӓхӓр
Хурц уха бӓрв,
Хар даагъ авхар
Хӓӓдж аавурн нрв.

Аавдан ирӓд келхлӓ,
Аавнь толгъагъннь илвӓ,
Аргъ уга гихлӓ,
Алнъгтрх гигӓд таалв.

Тӳндӓн Нармд Дарм
Туста зӓнъг сонъгсхв,
Унӳгинь сонъгссн Нарм
Ӳӳмдж чееджӓр адгъв.

«Хар даагън биш,
Хурдн адун ӧсх,
Саак кевӓрн биш,
Селӓн балгъсн босх.

Ода цаачн хурад
Олн кӳр кеджӓнӓ,
Колхозин йос бӓрӓд
Кӳчӓн ӓӓмг негдӳлджӓнӓ.

Эн бӓӓх малмудчн
Эврӓ — мана болцхах,
Галзн — галзн аджргъудчн
Газр чавчад цуурдцхах.

Сӓн ӧдр ноябрла
Селӓн байр кех,
Бичкн колхозникӳд ӧрлӓ
Босдж мӧрӓн хӓӓх.

Түүнә негнь чи
Тер цагт болдмч,
Урлдана мөрдиг чи
Удаснь бәрәд гүүлгдмч.

Зуг тер күртл
Зургъан — долан сар,
Мөр ундгиг эртл,
Могълцград оддгар сур.

Өвгнә келсн үндәд
Өнр колхоз болв,
«Ленин»гидж күүндәд
Лавтрхагъар нернь бичв.

Колхозин джиргъл ирәд
Көдлмш билгәд буслв,
Мөр ундг сурад
Мал Нарм услв.

Гал-гааньдг мөрдәс
Ганцарн әахән уурв,
Ноябрь болх урдас
Насвь нәәм орв.

Сургъулин джил эклхлә,
Сургъульд Нармиг авв,
Түндән сәәнәр сурхла,
Тасрха темдг тәвв.

Ноябрин зургъан асхн
Нәр, байр болв,
Үзмджтә дииләвртәгъинь босхн
Үнтә белг өгв.

Түрүн болдж колхозас
Тоомсрта көдлмш кесндиь
Дарм өвгнд мөрә
Дуудад гартнь бәрүлв.

Үүнә дарунь школас
Үзмджтәгъәр сургъулян сурдгтнь
Нарм ковүнд мөрә
Нерәддж бас бәрүлв.

Эцг, кӧвүн хойр
Элдв байрта хәрв,
Мӧр довтлх байр
Манъгъдур ӧрүнь ирв.

Кецү сәәхн ӧнъгтә,
«Колхозин шаргъ» нертә,
Архлата бәәсн даагъиг
Авч ирәд мордв.

Урлдана бә тал
Уудаснь тач кӧндлнънүләд,
Үр даагъдлань зерглүләд
Үнүг Нарм зогсав.

«Чу» гилдәд оркхла,
Чавчад күлгнь гарв,
Даагъдас шаргъиг заагрхла,
Делднь джолаг дарв.

Ааван ӧмн келдгт
Авгтан Нарм татв,
Сүл алднд цокхла,
Сунягъад шаргъ одв.

Довтлдж ирәд буухла,
Дарм толгъагъинь илвә
Неринь дуудад мӧрәлхлә,
Нарм байрлдж авв.

Үнәс хооран Нармаг
Үнн шамдгъагъинь медв,
Тер ухан Нармаг
Туурх хаалгъур дуудв.

Долан нәәмн джилд
Дасад номан бәәв,
Бас цааранднь дасхар
Балгъс орхан хәәв.

Намрин цаг ирсн,
Нарм балгъснд күрсн,

Шӳӳврӓн сӓӓнӓр ӧгсн,
Шишлнъ дастха гисн,

Багшин сургъулин ӳӳдиг
Батлдж ишкӓд татв,
Хамдан сурх кӧвӳдт
Хӓӓгъӓд эн одв.

Ӳндӓн Нарм сурад,
Ӳӳрнртӓгъӓн ӓдл йовв,
Сӓӓхн нари гарад,
Салькта ӳвл давв.

Агъарин ӳнр канъкнад
Асхрад чееджӳр дӳӳрнӓ,
Телтр сӓӓхн кӧкрӓд,
Тавглсн ногъагъар никтрнӓ.

Нарм тиикт кеер
Наач ӳӳрнртӓгъӓн суудж,
Агъарт ики деер
Арнзл ярплан нисдж.

Минь эн ӳзгдл
Мӧнък джиргълнь болв,
Делсн машинӓ бӓӓдл
Дуринь хӓӓдж олв.

Эн цагин арнзл
Эрлзсиг ода узв,
Эьрӓ тӧрскнь баатр
Эргӳлӓд залсиг таньв.

Гӳӳдж кеерӓс ирӓд,
Гер давшад гарв,
Деевр деер кевтчкӓд,
Дурлсар бахтдж гӓӓхв.

Тер кевтӓн эн
Тагчг болтлнь чинъгнв,
Хурц хойр нӳдӓрн
Хара тасртлнь хӓлӓв.

Нисдг ярплан — арнзлиг,
Нисдж бӓӓсн баатриг,

Нарм бас дурадж,
Насн — джиргълән нерәддж,

Төрскнә агъар керчәд,
Төмр күлгән унхар,
Күлгин хурднла боацад,
Күцдж гарад давхар,

Мана гәрдприн негнь
Мел болхар ирв.
Нарм нислгъна эрдмин
Номиг дасад бәәв.

Өдр өдрән солияд,
Эндр күртл ирв,
Күн деерәс ирәд,
Көвүд нисәчнрт шүүв;

Авхмн номд гив,
Ачта зәнъг болв.
Нарм гүүдж одв,
Нисәчд үнүг авв.

Байрнь үүнә чилшго
Бульглсн зүркәрнь медгднә,
Зөргнь үүнә хоршго
Заляр падрснь үзгднә.

Тиим дурар дассн
Төрскнә баатр Нарм,
Әрүн седкләрн ассн
Әмтнә хортиг дарм

Нисәч ода болсн
Нер авад гарв,
Хол Востокур делсн
Хурдар салькиг өрв.

Ирсн өдрән орад,
Ик командиртән келв:
«Тана гарт би
Төгсгчкәд номан ирүв».

Хол Востокин цергчнр
Харулд зогсхларн саг,

Тӧрскнä меджäн тӱлкӱр
Тӧмр болдар таг.

Эднä нег ӱр
Энъкр сäн командир,
Дарм ӧвгнä ӱрн
Нарм бас эндр,

Хальмгин ик байрт
Хол Востокас кӱртхä,
Агъарин улан цергчнрäс
Ачта менд келтхä

Инггдж Москва закснд
Истребитель — арнзлан тохв,
Нарн бултагъад гархла,
Нарм чариг дахв.

Нарн Нарм хойр
Нег негнäсн гарлдв,
Ӱӱлн будн хойр
Ӱлдäд арднь харлдв.

Ӧндр, ӧндр уулд
Ӧмнь ӱзгдн хоцрна,
Багцта сääхн модн
Бас ӱлдäд йовна.

Час часдан нисäд
Часин агчминь тоолв,
Ик балгъсд деерäгъӱр
Ирчкäд эн давв.

Болв, цааранднь хäлäхнь
Балгъсд мел ӱзгднä,
Ке сääхн тосхлгън
Кӱрилдäд ӧмннь хотана.

Тигв, Нармин арнзлнь
Тонък хашнъ биш,
Тӧрскн, нутг — нургънь
Туурсн ӧргндäн кӱцгдхш.

Эн кевäрн нисäд,
Эврä хальмгтäн ӧӧрдв,

Иджл гол ӱзчкäд,
Инäмсглдж Нарм урадв.

Нарн хурдндан орад,
Намчлад доран ирв,
Нарм хальмгтан кӱрäд,
Нисäд зӧв эргв.

Байрта ӧдрäн уттхсн
Элст балгъсн харгъв,
Болд арнзлта Нарм
Эрдмäн деерпь гаргъв.

Хäлäхлä Элстин ӱӱльнц
Хурсн улсар дӱӱрч,
Қӧгшн ӧвгн Дарм
Қӧвӱгъан ӱзчкад гӱӱдж.

Эн Дарм джангърч
Элстд маргъанд ирдж,
Эвтä Нарм нисäч,
Эрдмäн ӱзӱлчкäд буудж.

Ниргдж цугъар одад,
Нисäч Нармала мендлв,
Тедн дотр Дарм
Тӱлклддж кӧвӱндäн кӱрв.

Бамб цецг белгдäн
Баахн кӱӱкд бäрӱлв,
Тедн дотрас негинь
Тодрхагъар Нарм хäлäв.

Нарн Нармин хӧӧн
Намчлад сääхн суув,
Нарм нарнас тӱрӱлäд,
Нисäд Элстдäн ирв.

II

Эндр, ики
ӧрӱн ӧрлä,
Эн июнин
хӧрн хойрла,

Туурсн СССР
мел делгӱдäн

Төвкнүн джиргъләр
    байрлдж киилнә.
Хальмгин өргн
    тег дундан
Хөн хургъдан
    хәәдж мәәлнә.

Эн отарин
    ә Дармд
Элвг седкл
    ода өгнә.
Энъкр көвүнь
    Совстин Әәрмд
Эврә меджәгъән
    сагар манна.

* * *

Сөөгъин йирин
    унтх саамд
Сәәхн күүкн
    гертән амрна.
Нег дакдж
    өрлә үнд
Нөр дотрнь
    зүүдн орна.

* * *

Эн күүкн
    Элстд саак
Энъкрлүлдж таалулсн
    өкәр Кермә,
Түүнә көвүнь
    тиикд одак
Тодрхагъар хәләсн
    нисәч Нарма.

Күүкнд зүүдн
Келхд,
    игдж орна,
Көвүг,
    хәләгъит, эн,
Көөрк,
    имссәр күүрнә.
Тигәд байрар
    зүркнь дүүрнә.

Тöөнрдж махмударнь
    цуснь буслна.
Кӱӱкн зӱрктä
    Кермä ӱнд
Кӱцсн дииилвртä
    тигäд сернä.

* * *

Ӱӱнä зöргтä
    Нарма тенд
Ӱӱртäгъäн агъарт
    харулд гарна.
Хäлäтн, ики
    тер
Холд меджä
    деер —
Хаврин серӱн
    öрӱгъäр
Хойр харцх
    делсиг:
Орчлнъгин нарн
    дор
Ончта нислгъäн
    ӱзӱлсиг!

Тер хойрин негнь
Теегин хальмгин ӱрн,
Дарм öвгнä кöвӱн
Нарма харцх тӱрӱн,

Манур зöрсн хортиг
Меджä деер ӱздж,
«Советин темдгтä» бийиньь
Соньн кевтäднь дамндж,

Эврäгъäн бишинь медчкäд,
Эдн сöрхäр белдв,
Амрар ода хортна
Авх мекнь холдв.

Öөрддж фашистнр ирчкäд,
Öмнäснь манахсиг хав,
Гавшун эвин мöргäр
Гāрдьир сумнас гарв.

Минь эн ормдан
Мöлäлдсн ноолдан эклв,
Хортдин дäврлгънäс давдж,
Харцхс сöрдж делв.

Тенъгрт, ики деер,
Тöөнрдж машнд ӳзгднä,
Агъарт, ӳулнä öөр,
Ата булалддж ноолдна.

Хасн товин утан
Холтрсар негт цääнä,
Нег негäн дорацулхар
Нӳрдж ирäд шӳӳрлднä.

Хортна арвн тавн
Хару элчнр сäндж,
Асхрсн эднä сумнь
Агъар кедäд тендж.

Мана хоїр гäрдь
Мöлтрдж сумнаснь туульна,
Хахларн биисиь эднä
Хар цуснь асхна.

Тингдж нег сумн
Тöвäр оч тусв,
Туульсн биїнь шулмин
Тосндь кӳрч асв.

Негäн öгсн бирднр
Нöкдäн хаїн зулв,
Насан бооцсн гäрдьнр
Некдж халдад салв.

Советин хоїр баатриг
Сумн эс даадж,
Туссх сумна ириг
Тууляд бийäсн заалдж,

Эврä баазурн тигäд
Эрӳл менд буув,
Дакад хортнла харгъх
Даалгъвр кӳлäгъäд суув.

* * *

Тер саамла
    Дарм
Тергн хошан
    зӱӱв.
Тӱӱврин худг
    орхар
Темӓгъӓн шавдад
    туув.
Хӧн худгур
    ӧӧрдӓд,
Хотагъад мел
    йовв,
Хальмгин тег
    уняртад,
Хӓлӓдж зӧӧрӱрн
    инӓв.

* * *

Кермӓ
    ӧрӱн босад,
Тӧрӓ зӓнъг сонъсдж
Нарма
    ӧрлӓ нисӓд,
Тӱрӱн
    даалгъвран кӱцӓдж.
Болв тер
    Нарма келнӓ,
Бас хортнла
    харгъхан саннa:
«Би дакадчн
    фашистск ӧзднъгӱдлӓ
Бӓрлддж негӓн
    ӱзлцхв»— гинӓ.

1941 дж.

Тӳлмджин Михаил

ЛЕНИНӒ ДУУДВР

Кӳн гидж хальмгим
Кезӓ кен дуудла?
— Кишгтн тана гарттн
Кӧндрдж, бостн!— гилӓ?
— Зуг негл дуудвр
Зӳркинь хальмгудин авлв,
Зовлнъгд даджрулсн толгъаднь
Зальта иткл шатв.
«Хальмгуд! ахнр дӳӳнр!
Хӓӓртӓ йосан харстн,
Тана джиргълин туудж,
Тӳрӳ зовлнъгар дӳӳрнъ!
Сӓӓхн бумбин оритн
Советин йосн ӧгх,
Сарул, байрта джиргъл
Сергдж теегтн делгрх.
Ӧргн тӧрскн теегӓн
Ӧшӓтнӓс сулдхдж автн,
Ӧнчн, ялч угатнран
Ӧнр хӳвтӓ болгътн.
Тана хувтн, джиргълтн
Тана бийситн гарттн,
Туган ӧӧдӓн ӧргтн.
Теегӓн цеврлдж автн!»
Дуудсн Ленинӓ дунь
Дӳӳгӓд теегӓр сонъгсгдв.
Дарунь хальмгин угатьнр
Дегц негӓр бослдв.
Тенъ голин кӧвӓгъӓр
Тоомсрта Ока мордв,

Тӳмн цергӓн дахулдж,
Туургсн туган ӧргв.

Хальмгин ӧрги теегӓс
Харти, Хомутников баатрмуд,
Угта йосан мӧрӓддж
Угатьнран дахулдж мордв.

Анъхун уптсн тег
Асхрсн тенъгсӓр дольглв,
Амгъалдж даджрджӓсн баячуд
Ӑмӓн атхдж зулв.

* * *

«Сӧмр улар» босдж,
Советин орн батрв,
Сӧӧгъин харнъгъу дардж,
Сувсн нарар мандлв.

Орс ахнр дӧнъгтӓ
Олн келнӓ денъгд,
Ода хальмг джиргъдж,
Оньдин байрта болв.

Дӧчдгч Октябрин ӧӧнд
Давсн тууджан тоолхнь,
Дӳмбр партин гардврт
Диилврӓр теегм хӳврв.

Мал, агъурснь ӧсв,
Манурсн теегӓр дӳӳрв,
Махн, тосн, эдлвр
Мана кишг делгрв.

Сургъуль, эрдм дӳркрв,
Сӧӧгъин харнъгъу цухрв,
Сергмджӓр теегм герлтв,
Советин йосн мӧнъкрв.

Могълцг — газр делкӓд
Мергн ухагъарн алдршсн
Мана джиргълин экн
Мандлсн нарн — Ленин.

1957 дж.

МИНИ ТЕГ

Шавшад ургъсн ногъан,
Шатасн хурц нарн,
Шуукрад ўлäсн сальки,
Шуурад киисеи элсн.
Кöдäд хатхгдсн цäклгъи,
Кöллäд асхрсн хур,
Кöндлнъ öндр цомгуд
Кöкрдж уяртсн агъар,
Ценъкр кöнджл тенъгр,
Цервдж нўўлдсн ўўлнд
Цевр цагъан седкларн
Цогциннь багъас дуртав.
Тöрäд, öсси тег
Товчлгддж зўркидм уятач,
Тедўкн холд йовучн,
Тачадж зўрким авлнач·
Кöрсичн тўрўлдж нишкäд,
Кöдлдж би бослав,
Кöдäдчн ўгäн эклдж,
Келнд би орлав.
Аршан цевр агъарарчн
Амлдж книгъäн авлав,
Асхрсн книги булгасчн
Ундан уудж öслäв.
Хўвтä мандлгсн джиргъл
Хальмгин теегт ирв,
Халун зўркм байрлдж,
Ханлтта дуугъар дуулув.
Олн келн бўлтä
Орн нутг дундан,
Ончта цецгä болдж,
Ода хальмг джиргъв.
Мал агърусан öскдж,
Махн тосарн байджв!
Коммунизм тосхлин ноолданд
Кўчäн гаргъдж зўткв!
Алтн шар тäрäн
Асхрсн тенъгсäр дольгалв,
Альмн, кедмн — темсн
Ацан хучдж шавшв!
Тег шинäр кеерв,

Теткүлин булг болв!
Төрскнә зураг күцәдж,
Танъгъч деегшән өрггдв!
Байрта джиргъл өгсн
Баатр Ленинә партьд
Би шин дуугъан
Белг нерәддж дуулув.

1957 дж.

ХААЛГЪ

Хотл балгъсн Москвагъас
Хаалгъ экләд гарч,
Хол Сивриг гатлад,
Харань тасрад оч...
Өргн теегиг керчәд.
Өндр уулс заагар,
Уста голмуд деегүр,
Ургъа модн дундагъур.
Нәрхн улан хаалгъ
Нарн ургъхиг темцдж...
Төрскнә аца зөөлгънд
Төмр хаалгъла дөрлддж...
Мана хүвтә джиргъл
Мандлсн нарар гилвкнә,
Москван улан хаалгъар
Минъгън машид гүүлднә...
Кезәнә эн хаалгъар
Кесг улс туугдла,
Күнд төмр чөдр
Көлднь джинъндг билә.
Хаана йосиг хольвлдж,
Хүвтә джиргъл тосхкар,
Күмнь сәнь ноолддж,
Киитн Сиврт туугдла...
Хәәртә мана ахнрин
Халун цусн асхрсиг,
Хаана маляд зовсиг
Хаалгъин туудж меднә...
Хүвтә джиргълән харсад,
Хортдин мөрәр көөлднәв...
Хаалгъар гүүлгәд йовхларн,
Хуучн тууджинь саннав.

1957 дж.

СИВР

Кӧк ногъан ӧвснь
Кӧллӓ оралддж шавшна,
Киитн булгин уснь
Кӧльврдж голар гӱӱнӓ,

Тег дӱӱрсн тӓрӓнь
Тенъгс болдж дольгална,
Тенъгрт кӱрч уулснь
Тедӱкн оошгтрдж унялтна.

Модн, нӱӱрсн, тӧмр,
Мӧнъгн, алтн, анъ,
Минъгън зӱсн кишг,
Мана Сиврт багтдж.

Кезӓнӓ цагт Сивр,
Киитн, зерлг, хол,
Кӧдӓ ик, у,
Кӱн ӓӓдг билӓ...

Советин йосна кӱчӓр
Сивр шинӓс серв,
Орчлнъгин олн кишгнь
Орндан эдлгддг болв.

Сиврин завод фабриксснь
Соньн машид тосхна,
Энъ уга теегнь
Элвг гуйрар теткнӓ.

Уулд бӓӓсн алтинь
Уудлдж кӧдлмшчнр гаргъна.
Ургъа модн кишгинь
Орна тосхлгънд эдлнӓ.

Кӱчтӓ уста голмуднь
Кӱмнь чидлӓр амгъалгдв,
Киидӓн ӱрджӓсн идинь
Коммунизм тосхлгънд эдлгдв.

Ода Сивр шин,
Ончта сӓӓхн нутг,
Олна джиргъл тослгънд
Оньдин ӧмн йовна.

1957.

Джимбин Бембä

АХ ДӰ ХОЙР

(«Орсин сеткл» — гидг поэмас).

Цасн теегиг бӱркäд,
Цääдж холд гилвкнä,
Цагин темдг шинджлäд,
Ӱвлин уттднь белднä.
Ӱкл уга, менд
Ӱвлäс гархан санна.

Энӱг тоолдж сансн,
Эджго теегт бääдг
Эгл улсин бӱлд
Экдäн сääхн, энъкр,
Эцкдäн таалмдж болсн —
Эн кӧвӱн тӧрлä.

Хотна тӧрл улс
Хурдж гертнь ирлä,
Хальмг бичкн кӧвӱнд
Хамцад нер ӧглä.
Олн хальмг нердäс
Орс татлгътагъинь шӱӱлä.

Орс иньг Рубцовиг
Олн дундан кӱндлäд,
Отхн кӧвӱнäнь нериг
Ик сääхнд тоолад,
Иван, хальмгар — Яван,
Иим нерн ӧггдлä.

Зудта ӱвлин чилгчäр
Зутх йовдл ӱзгдв,
Теджäл болджасн ӱкрнь
Тер аюлд ӱкв.
Хääртä кӧгшн эцкнь
Хуучта гемäр ӧнъгрв.
Ӧнчäр ӧсн кӧвӱн
Ӧлнä зовлнъг ӱзäд,
Ӧдр ирвäс тахшв,
Энъкрлдж тенӱг хäлäх
Эцкин ӱр орсин
Элвг седклинь медв.
Олн джилин эргцд
Отгин тӧгäлнъгд бääдг
Орс селäдӱдлä иньглдж,
Оньдинд амрг, ниицдж,
Ӧргн хальмг улс
Ӧсдж-ӧргджсинь сонъгсв.
Кӧлднь кӱчн орад,
Келнä чинр медäд,
Кӱн болдж йовхлань,
Орс кӱӱкн багш
Олн зӱсн ӱзгӱд
Оньгинь тäвӱлдж дасхла.
«Кӱн болх — багъасн,
Кӱлг болх — унгъназн».
Урмта эн ӱлгӱрин
Утхинь сääнäр медсн
Эцкин ӱр Рубцов
Энъкрлдж Яванд келв:
«Отхн кӧвӱнäм нернь
Ода чинилä äдл.
Чирä — зӱсäрн кӧвӱнчн
Чамаг дурадж гилдäд,
Мини Иван нериг
Мӧнъкинд тӱӱнд ӧглä.
Яван, Иван хойр
Ягъсн сääхн кӧвӱдв,
Ягъдж теднлä äдлцхмб?
Тиигдж келхднь иткнäв,
Таниг хойрагъитн хамднь
Тӧрскн кӧвӱдтäн тоолнав.

Эцк — эк уга гидж,
Элкнчн бичä зовг,
Ээм деерк хувциг,
Эдлх-уух хотиг
Хамдан, неги мет,
Хуваңдж йовх болти.
Школд намртан одти,
Шундж сургъуль сурти».
Иигдж келсиг сонъгсад,
Иван ӳӳртäн келв:
«Ас, гаран нааран,
Атхдж дӳм бол!»
Кöвӳнäинь дӳнь болдж,
Кӳндлгддж бӳлднь орсн,
Хар атхр ӳстä
Хальмг öнчн кöвӳн
Кöвӳчлсн эцк-экдäн
Кöркхн, энъкр болла.
Дäänä галд öсси,
Дäрин ӳнриг медсн
Дääч äмтнä ӳрн
Тöрскнä дääни хööн,
Тöвкнӳн сäн джилд
Тӳрӳн школд одла.
Арвн джилин сургъулиг
Арднь ордж тöгскäлä,
Ачта улсин седклинь
Айта кевäр байсала.
Гартнь аттестат бäрӳлсн
Гääхмдж болсн, мартгдшго —
Тäвн доладгч джилд
Тöрскн газрурн ирсн
Талдан хотна улс
Тоомсрта öвгн Рубцовиг,
Тӳӳнä килмджтä бӳлинь,
Тоодж, кӳндлдж, мактв.
Эн байриг ӳздж,
Эвдршго иньглгънä учринь
Элдӳ сääнäр медлä,
Эн иньглгънä тууджиг
Экнäсн авн ухалдж,
Эклäд бичхäр седлä.

Советин олн — ämтнä
Сарул хаалгъин туудж
иг
Оньган öгч дассна,
Олзнь ода медгдджäнä,
Тӯӯгäрн дамджг кедж,
Туудж бичхäр седджäнä.

Хальмгуд орс улсла
Хамдан ноолданд батрла,
Хол Китдäс ирäд,
Äрäсäн газрт бактла,
Äмäн нöлго кöдлäд,
Äвртä иньгӯд болла.

Гурвн зун тäвн...
Ийм олн джилмӯдт
Иньглдж бидн йовлавдн.
Ухан-эрдмин билгäн
Улм икäр хурцлулий,
Угта тууджан делгрӯлий.

5.V-1958 дж.

Сян — Белгин Хаср.

ЭНЪКР ИНЬГУД

(поэм)

I.

Хаврин тег кӧкрӓд,
Хамг шовун ирнӓ.
Тӧлӓн авсн мал,
Тӧгӓлнъ байр деврнӓ.

Амрг теегин дӯӯрӓнд
Айста серглнъ дун.
Ардк царнъгин бӓӓрнд
Алтн аджргъта адун.

Шиимг сааргч гӯн
Шилрӓд иджлӓсн салв.
Баг ӧлнъд кевтн,
Бачмар унгълх болв.

Ууцан ӧнъгӓдж инцхӓн,
Унгъан энькрлдж гекв.
Удл уга дарунь
Уурган ӯрнь кӧкв.

Алтн галзн аджргъас
Аксг сааргч гӯӯнӓс,
Кӯрнъ унгън тӧрсиг
Кулцдж адуч ухалв.

Ӯрвӓд ирсн адучас
Ӯргӓд унгън зулна.
Инцхӓдж дахсн экнь,
Итклтӓ энъкр болна.

Эн унгън тогläд,
Экäн гурв эргнä.
Бухн, доран цеглäд,
Бульглсн чееджнь сергнä.

Ахр сӯӯлтä унгън
Аксм салькнла наадна.
Дел-сӯл хоіірарн
Делсн нисäд одна.

Хäрӯлдж йовх адуч,
Хäвргъднь бахтдж инäнä:
«Кӯлг болх унгънасн,
Кӯн — багъасн» гинä.

Унгън мӧрн болх,
Урлданд манъна авх,
Ӧдр деерäн бичкн,
Ӧсäд одхнь тӯргн.

Адуч босн хатрад,
Адугъан совхозур туув.
Ӧндр конюшнд ирäд,
Ӧсрäд мӧрнäсн буув.

Сӧӧни маначд ӧгäд,
Сӧргäд адуг тоолна.
Кӯрнъ унгъна тӧрлгъäр
Кӯӯндäн бас болна.

II.

Арвн дӧрвтä Тӧмр,
Альвн деерäн билгтä.
Малас мӧрнд энъкр,
Мӧрнäс унгънд дурта.

Ӧрӯн эрт босад,
Ӧдмг ӧврлдж дӧгнä.
Дурлсн унгъан тосад,
Дуудад белгäн ӧгнä.

Ӧдмгäсн Тӧмр гатлад,
Ӧкäрлдж шикрäр тоона.
Тӧмрлä унгън иджлдäд,
Тосад инцхäдж гӯӯнä.

Кӱрнъ унгън аштнь,
Кӱзӱгъӓн нлӱллг болна.
Тӧмрӓс онъгдан кӱӱнд
Тӧрӱц бӓргдхш, зулна...

Кесг, кесг ӱӱрлсинь
Кеер адуч ухалв:
«Кӱлг — унгънасн» гив,
«Кӱн — багъасн» болв.

Кевлӱн ургъцта кӱрнъ,
Келн болдж туурна.
Кеерин азд салькн,
Кевтрӓн олдж дуулна.

Элстин урлданд совхозас
Энъкр кӱрнъ ирнӓ.
«Танъгъчин зӓнъгин нернӓс»
Тасрад манънад гарна.

Москвад, «Правда» газетд
Мактад Тӧмриг бичлӓ.
Кӱрнъ Тӧмр хойран
Кӱзӱлдсн зург барлла.

Иим байрта бӓӓтл,
Тиим амулнъ суутл —
Кӱн толгъата анъгуд,
Кӱӱчхӓр ирдгинь, келит!

Нӓӓмн наста кӱрнъ,
Нертӓ хурдн кӱлг.
Хӧрн хойрта Тӧмр
Хорт дарх баатр.

Хоюрн цергт мордад,
Хотл совхозарн белдв.
— Мӧнъгн хаалгъ кедӓд,
Менд иртн! — гилдв.

Амулнь менд йовтн,
Алтн джола эргӱлтн!

Гаха соята деермчиг
Газраси кööдж ииргÿлтн!

III.

Кÿрнъгин туск келвр,
Кÿн болгьна амнд.
Кÿÿчäд дääсäн дарсн,
Кÿчн-чидл манд.

Кеег дääчир кÿлгäн,
Келвртäн оруулдж сантха.
Кÿрнъгин туудж эклхлäнь
Кÿÿнä седкл хантха...

«Танъгъчин зäнъгä» кÿрнъ
Тавлн цеглäд бухдм.
Мöрнäсн буугъад халдхла,
Мöлкäд эзäн дахдм.

Ÿлдäн сугълад авхла,
Ÿкс бööрдäд тосдм.
Деернь морди дäвхлä,
Делсн сальклӓд нисдм.

Ÿмнäс сумар асхрулад,
Öшäтн сÿрдäд догдлв.
Цеглсн кÿрнътä командир
Цергäн дахулдж довтлв.

Тенъгин догшн дääнд,
Тер кÿрнъ цуурдв.
Энъкр эзäн хääгъäд,
Эмäлтäгъäн бухдж уурдв.

Эзäн олдж ядад,
Эргäд кÿрнъ гÿÿв.
Кÿчтä танк ардаснь
Кÿцхäр гаргъад кööв.

Мöрнäсн шавтад хагъцсн,
Мöлкдж Тöмр йовна.
Хурц нÿднь ассн,
Хурдн кÿрнъгäн ÿзнä.

Öшäтнä танкиг тосв,
Öмнäснь аралдад босв.

Хäвргъäсн гранат авад,
Хääкрн шивäд оркв.

Танк командир хойр
Таштан тоормд хучгдна.
Ӧлзäтä кӱрнъ мöрн
Ӧшäтнд эс кӱцгднä.

Энъкр Тöмр, унт!
Эмäлтä иньгчнь сӱӱджлдв.
Дääч болгънла кӱрнъ,
Дäн дотр иджлдв.

IV.

Тохата кӱрнъ дурндан,
Тогльсн, сулдан бухна.
Урадад орсн цергдäн,
Унгън болдж дахна.

Кесг дääнд орад,
Келн болв кӱрнъ.
Дääч мöрнäсн хагъцхла,
Дöрäгъäн тосад ирдм.

Цуурдад инцхäдж йовад,
Цулврарн чирä илдм.
Дееран мордулдж авад,
Делсн салькладнисдм.

Танъгъчин зäнъгä кӱӱрнъ
Тавлн цеглäд буха!
Туурсн мöрн цергäн
Туудж болдж даха!

Мöрнä туужас энъкр,
Мöньк Тöрскн, кӱмн.
Тасрха келвр дотр,
«Таньгъчин зäнъгä» кӱрнъ.

Хаврин тег кöкрä,
Хамг шовун ирä...
Кӱрнъгин келвр цегтä,
Кӱӱнä тууджас эктä.

Элст, 1958 джил.

ДУРНА ДУД.

1. МАРТГДХШ.

Салад цӧкрӓд гархд,
Саамлдж мендлсн сангдхш.
Ӧл манъхн болдж
Ӧрлӓ дууддгнь мартгдхш.

Хун сӓӓхн бийӓрн,
Кӱригъӓд йовдгчнь керглгдхш.
Хурц хойр нӱдӓрн
Бӱригъӓд хӓлӓдгчнь мартгдхш.

Энъкисн харнъгъу хоралднь
Этӱдӓр харгъдг хӓӓгдхш.
Бӱлӓкн седклин герлднь,
Бӱтӱгъӓр кӱӱнддг мартгдхш.

Сергмджин джиргъл сангдхш,
Седкл-дурн мартгдхш.
Альвн бичкн чамагъан
Альк насндан мартхв?!

Элст, 1932 дж.

2. САЛЬКН.

Салькн
Саамлдж ирӓд,
Саналдад, шуукрад дуурна.
Санан

Сальнд уутьрад,
Саглрдж бульглдган уурна.

Келич,
Кеерин салькн,

Кен чама илгäсмб?
Кеер
Кенлä харгъдж.
Келтхä ю гисмб?

Салькн
Саамлдж нанд,
Санагъан юнъгад хагълнач!
Санлч,

Салькн ягъдж,
Санамр зӱрким сугълнач!

Элст, 1937 дж.

3. ЗААГИН ХУЛСН.

Сеерин öндртнь
    ööдлдж гархларн.
Седклäн аадрулхар
    адгъдж гарлав.
Серглнъ-дерглнъ
    чамагъан санхларн,
Celнъ теегиг
    саамлдж харлав.
Давтлгън: Заагин хулсна
    никтднь биш.
Залу зӱркни
Зöргднь дурлнав.
Зеллдж ниссн
    шанъшман дууг
Зелиннь ööр
    чинъндж зогслав.
Залушг бичкн
    чамагъан гихлäрн,
Заагин хулснд
    гейӱрдж суулав.
(Давтлгън)

Элст, 1936 дж.

4. ЦАГЪАН АМН.

Ардк Иджлин урехлнь
Асхрад телтрäн услна.
Цагъан амна дольгань,
Цацглад дотран буслна.

Öндр арлин белчрнь
Öрин нарнла наадна.
Захан занди бичрнь,
Загълман дуунд уйдна.

Иджлин усиь мелмäцä,
Ик балгъснь дÿнъгäнä
Нäрхн дуута керм,
Нääхли прäд зогсна,

Цагъан амна дольгань
Ца-цаагъаси цацгдна.
Öнр телтрин джиргълнь,
Öнъгтä нарила наадна.

5. БОССН ТЕГ.

Харалин даджрл кÿÿрäд,
Хальмг хÿвäн олна.
Боссн тег дÿÿрäд,
Болдас бат болна.

Эрк шилтнр буйсад,
Энъгдäн буурх цегтä.
Олн улс байсад,
Омг ургъсн ицгтä.

Öнр отг иегдв,
Öлн чонмуд сÿрдв.
Амрг-иньг йовй,
Амулнь джиргълтä болий.

Элст, 1958 дж.

Калян Сандж.

АНДЖЛАН ЦЕРН

(поэмас)

«Цаг негäр йовхш,
Цакрм цагъанар бääхш»,
Цагнь кӯрäд ирхлä,
Цаснд тӯӯмр шатла:
Харнъгъуг герлäр сольхар
Хааг ширäгъäснь буулгъла.
Цагин селгäнь ирсäр
Цагъана йоснур босцхала.
Буӆг хар мöрн
Буру биийäсн усхна.
Эрк зӯркни дурн
Эрвенъ кӯӯкнд тусна.
Адучин ундг харни
Аминь татхла агсрв,
Альвн сальк хавлдж
Анджлан Церн буув.
Қöвäн öндр толгъа — дер
Қöвӯн харан сööв,
Кӯӯкн иньгнь ӯдшäхиг
Кӯцл кедж суув.

* * *

Элнъкä хоосн уут
Ээминь шавдад сäрвкнä
Эн толгъа темцäд,
Эрвенъ адгъад йовна.
Генткн тогтн-тусна: —
«Герӯрн хäрхв, яяхв».
Амтнä келнäс ичнä.
Анд кехäснь ääнä.

Хальмг хуучн йосн
Хаарлтä уга догшн,
Кесг халун дурн
Кӱӱкдин зӱркнд буйссн...
Кӱӱкнä ухан алмацвчн,
Кöлмӱд уралан гӱӱлднä.
Уут ардаснь тӱлкнä,
Улм седклинь дöргнä...
Эркäн-чинäн зӱркнд
Элдв кӱчн тогтдж,
Манъгъдур ирх зовлнъгиг
Мана Эрвенъ мартдж.
Аäмшиг, ичр хääхлä,
Амтн келсäн келджäг!
«Ирхинтн седкл бääхлä,
Иджлинтн усн чальчаг».
Ээдж — аавигн зокалиг
Эндр эдн эвдв,
Эджго голин энъ-деер
Энъкр дурн батрв.
Дӱнъ — харин салькн
Дурта берндäн айслв.
Мордх цаг ирсинь
Меддж, кööркс зовньв.
Хагъцхин селгäн болв —
Харм — тöрдж саналдв.
Эрвенъ кӱӱкн уйддж,
Ээминь тӱшдж гейӱрв.
— «Зöрсн нутгтан кӱртн.
Залу нернтн тууртн,
Улан туган делскäд,
Орад — кӱрäд ирцхäтн.
«Бурхн чамагъим öршäтхä...
Бусдин» сумнас зääлӱлтхä...
Амлсн дääсäн дартн,
Алтн джола эргӱлтн».
Эрвенъ кӱлгинь кӱзӱднä,
Ээдж мет эрнä:
«Кööсäн алдлго кӱц,
Кööгдсндäн бичä кӱцгд!»
Эрвенъгин энлсн ӱг —
Энъкрин зӱркнд тööнрнä,

Цери ӱсинь илн-бääдж,
Цегтä — цегтä саналдна.

Толгъагъинь ӧрчдäн шахад,
Товчлдж седклинь аадрулна,
Ирх цагин джиргълäр
Иньгин зӱрк саатулна.

— Санагъан бичä зов;
— Сääхн менд йов —
— Иньгин äрӱн дуран
Ирхим кӱцдж хадгъл.
— Цагъана бääр давхла,
Цань äмтнäс сурхвдн.
Улан цергин захдњ
Удлго бидн кӱрхвдн.
— «Мӧрни турун эргӱ»,
Мана хотн мел зергӱ,
Дäägъäн тӧгскäд хäрхлäрн
Дäврäд — кӱрäд иртн.
— Тииглго яях билä.
Терчн мел ӱнн!
Хагъас гарад ирв-чигн
Хотнтн — хаалгъин дäврӱд...

Ганьдгта дурни цусн
Галта зӱркнд буслв,
Гал-гääзнъ насн...
Гашута нольмсн дуслв.
Дакн тачадж эргнä.
Давтн, давтн ӧкäрлнä...
«Мордхин ӱг-негн,
Мӧрнä чикн-хойр»...

Харин джолаг кисв,
Хäнъкнäд дӧрä джиннънв,
Ӧмн бӱӱрг шӱӱрäд,
Ӧсрäд кӧвчгтäн тусв.

Зӱн дӧрäгъинь атхдж,
Зӱркнä тачал ханъгъав...
Зääдсн газран зӧрдж,
Зӧрмг кӧвӱн мордв.
Хальмг йос тевчдж,—
Хäрӱ эс хäлäв.
Танъсг кӱӱкн Эрвенъгäн
Тäвсн-хӱвднь даалгъв.

Булг хар мöрн
Буру бийäсн усхна.
Бÿдениг темцсн Церн
Босн-ишклäд йовна.

Хар хальгад хатрна,
Хазарин уудан кемлнä,
Экрсн салькна дÿÿрäнд
Эрвенъ дуулсн болна.

«Хортин» ар кöвäд
Хойр Яван харгъв.
Кÿлäсн Цернäн ÿзäд,
Кöвÿдин седкл тöвкнв.

Гурвулн совшад йовна.
Голдк ухагъан кÿÿнднä.
Газр ööрдÿлхин эркд
Гаргъсн дуугъан дуулна:

«Янъхал гидг балгъснь
Яярм гархд таасна.
Якунина адуч Явань
Йосигъäн харсхар аашна».

«Шар-бор мöрнтн
Шарвгъин бичрäс усхна.
Шар-улан Шавкин Яван
Шагъаджк хасан унъгъана.

Адучин ундг харнь
Аминь татхла агсрна.
Арвхн-йистä Анджлан Церн
Атамана йоснлань ööцлднä.

Тиньгр цагъан теегт
Тиим дун джиргнä.
Цöлдсн ганъгин дööгт
Цöврсн джирлгън гÿÿлднä.

Джигтä юмн, сонджлта:
Джирлгън заагт ÿзгдв-
Холвата мал кевтä
Хошалсн баран йовлдв.

Öмн сööднь мордсн
Öдрин дуусн хатрсн,
Ÿÿрлсн гурвн залу
Ÿкс-гилдäд буулдв.

Олнъ татуран чанъгъагъад.
Адгъад мордад гартлнь

Хöрäд — гар хазгуд
Хаалгъинь амдад авцхадж.
Харгъсн дääснäс хордж,
Хамаран зулдж бултхв.
Хäärтä насна джиргълиг
Хармндж альдарн кехв.

Харин джолаг хасв,
Хойр Яванурн хäлäв,
Цäälзäд одсн хäläцднь
Цäклгън цäклсн болв.

Негл агчмин хугъцанд
Нӳдни харцар кӳӳндв,
Багъ насни джиргълиг
Бäärин зокалд даалгъв.

Булг хар мöрн
Буру бийäсн усхв.
Алда-шар ӳлдиг
Анджлан Цери цööлдв.

Зеллäд дäврсн цагъачуд
Зууньрад орад ирцхäв.
Амдад эдниг дугъулад,
Авлад дундан авцхав.

Гарг — ӳлг сахлта,
Ганзгъдан зöвäр олзта,
Сорсхр шар одмн
Сумни хурдар аашна.
Адуна кӳрнъ аджргънь
Амндан хату бäädлтä,
Аджгинь авч шинджлäд,
Анджлан Цери моклв:
Хаджудан кӳрäд ирӳлчкäд,
Харин амиг сулдхв,
Кӳчлäд цоксн одмн,
Ки-дайлад одв.

Эвтä хариг эргӳлäд,
Элмрин худргъд орв.
Аргъмджлан гавшун харнь
Агчмд кӳцäд ниилв.
Цернä ӳлд цäälзäд,
Цергчин цохд шигдв,
Аджргъин сäärä дахад,
Одмн шовтрад одв...

Орвгър шар хазг
Ольхадад дäврäд ирв,
Ўлдпь ўклäр ўргäв,
Узўрнь Яванур дуршв.

Негл тер агчмд
Нагана утан бўргв...
Шамдгъан гемтä Шавкин Яван
Шагъадж хасан унъгъав.

Хавсндан дääртä кер
Хадсн-кевтä киисв.
Омглсн орвгър шар
Онъх-хадад одв.

Хама кен йовхинь
Хäлäдг чöлä öгхш.
Я — кööрк Янъхла Яван
Ягъсн — кегснь медгдхш.

Теегт кўлгўд метклдäд,
Тенъгрт тоосн солнъгътрна.
Ўлдин ирмўд мöрглдäд,
Уклин айсар дууллдна.

Санъгъджин Бося

ХОЙР ЦАГ

Бääхтä джиргълин сӱӱрт
Байрта сöнъгин ӱӱрт,
Эгчнр, ээджнр суунa —
Энллгътä цаган санна.

Ҟöвӱнäс кӱӱк газалдг,
Кӱӱнд эс тоолдг,
Арвн тав кӱрхлäнь
Äркинь уугъад мордулдг

Болв, экд ӱрн —
Бахта ик нерн.
Öлгäтäгъäснь авн энъкрлдмн,
Öсäд ирхлäнь байрлдмн.

Кӱӱкнä нег дääснь —
Кӱчнäс мордх кем,
Зовадг хадм экäсн
Зовлнъ ӱзх гем.

Камзол гисн хувцнь
Керг уга бääдж,
Чееджднь ирдг öвчнь
Чидлинь бäрäд йовдж.

«Аавнрин» тальвр хурагъад,
Аагъ болгъниг долагъад,
— Ганзан öгтн.— гигäд,
Гашун ута киилäд.

Гулмтин кöвäгъäр чöклдмн,
Гольшг бääдлäн ӱзӱлдмн,

Хадмасн толгъагъан бултулдмн,
Хäргäр оньдин бääдмн.

Тингхд тиим билä,
Тер цагин мууль,
Эндр манд болхла,
Эркн джиргълин тууль.

* * *

Öдгä цагт болхла,
Орн — нутгиннь тöлä,
Залусла äдл гÿджрнä,
Зööр, джиргълäн öскнä.

Саальч гергд туурна,
Сав — сархнь дÿÿрнä,
Гермÿд кеерÿлдж босхна,
Гаргъсн кÿÿкдäн сургъна.

Цöкрлттä йосиг уурулснь
Эцг Ленинä заавр,
Цегäн булгшнъ джиргълнь
Энъкр партин гардвр.

Докурна Бадм

ТЕГ ӧРӰНД СААХН

Ӧрӱн ӧрлӓ сердж,
Ӧмнкӓсн тег сӓӓхрнӓ,
Сӧӧнь амрсн ӱӱнӓ
Савгър ӧвсн джӧӧлднӓ.

Колхоз, совхозин малнь
кевтрӓсн эрт босна,
Кӱӱнӓ ценънсн дуундвь
Кӧдӓгъин шовуд сернӓ.

Мандлдж нарн гарад,
Мануртсн теегӓр ирнӓ,
Джирлгън холд джирлзӓд,
Джиргълтӓ ӧдр тосна.

Хоньна Михаил

эС-эС-эС-эР — ТӧВКНУГЪИН БУЛГ

Манурсн кӧк агъар
Модна савгър бичр
Мелмлзсн уста теньгс
Ке цецкäсин ӧнъгс,
Ӧлгäд кевтсн кӳӳкдшнъ
Ӧкäр, джӧӧлн серглнъг.

Орчлнъгин зургъадгч äнъгднь
Олна байрин ӧрчднь
эС-эС-эС-эР мини киилгднä
Эвин джиргълнь дуулгдна.

Ар ӳзгт
Арагни Сääхлä —
Алдр Москва —
уняртдж ӳзгднä,
Аалтн гаснішнъ
герлäн тусхана
Альд болучн
дурлгддж келгднä.

Арвн гурвн
урсхулта тенъгсäрнь
Алькчн ӳзгäс
кермд усчлдна,
Олн зӳсн
ӧвäрц дарцгсарнь
Ӧнъг бäрлдхäр
ирснь медгднä.

Шулун ирäд
нääджлдхäр седснь
Шуугад агъарар
шаргад гарна,
Арагни Сääхлäн —
Москван аэропортснь —
Агъарин гäрднрäр
кезäчн дӳӳрнä.

Москван уульнцс —
терлгин зеегшнъг
Мöнъгн усншнъг,
джирджнъиснс джирлгънншнъг,
Тасрхан уга
тогърун донъгдшнъг,—
Таалмджин джиргълäр
тав дӳрклнä.

Улан бääшнъгин
Ора деер
Улан туг
тöвкнӳн делснä,
Шивäн öмн —
мавзолей дотр,
Шинäс Ильич
äмдшнъг нööрснä.

Ачнрнь тагчкар
нööринь мандж
Аавинь ööр
селдж зогсна,
Учрасн кишгинь
улм холвдж
Ӳӳдäсн партнь
уралан öскнä.

Тöвкнӳгъин цутхлнъг —
Мини эС-эС-эС-эР,
Номин булг —
Арагни Москва,
Таш гитл —
сара газрар

Телӱлдж Дахулиг
        орчлиъгар нискв.
Иньгäн олдж
        ил ӱздж,
Итклднь делкä
        аштнь багтна,

Москва делгӱдäн —
        Ээдж болдж
Мöнък ӱӱлдврнь
        йöрäлд мактгдна.
Ленина номар
        кӱцс аксгдсн
Лууґьин цäклгъид
        зӱркнь батрсн,
Коммуна партин —
        ӱрдӱл тöвшӱн
Кӱмни äмтстäгъäн
        кезäдчн зöвшӱн.

Тегäдчн, äмтсм
        теньгсин загъсншнъг
Таалмжта джиргълд
        нииццж бульглна,
Тегäдчн Тöрскм,
        теегин ногъаншнъг
Тöгäлнъг джилдäн
        цецкäрдж шавшна...

Ӱн уга
        «ӱӱрмӱд» одачн
Ӱӱгим эвддж
        ӱрäхäр ниргнä,
Теслтäн хадгълдж
        äмтн юогъарнчн
Тер зергдт
        ухагъан кӱргнä:

— «Делкäн дääсн —
        дäн керго,
Дöрлдä кей —
        тöвкнӱн бääлгъäр,

Негäн äалгъсн —
тöр эвго,
Насни туршт

йовий ӳӳрлгъäр!»
Дуудврин ӳгмӳд
дживртäшнъг нисна
Дахульла дахлдад
Делкäгъäр зöрнä,
эС-эС-эС-эР-н одн
огътругъар асна
Эвин джиргъл —
тöрскндм тöрнä!

ПОВЕСТЬ, ОЧЕРК, КЕЛВРМУД

О. И. Городовиков,
отставкд бääх генерал-полковник.

ДААНД ОЛДСН ИНЬГУД.

Алдр Октябрьск социалистическ революц болчксн цаг билä. Советин хоïрдгч хургт цуг олн келн äмтнä кöтлвр В. И. Ленин дä зогсадж, эв кехм гидж герчлснä хööн, цергт, дääнд йовсн бидн салад герӱрн, хäрхин аргъ хääвдн.

Мана гарч йовх вокзал цергäс хäрдж йовх улсар дӱӱрнъ билä. Селäдäр помещикудин газр угатнр хувадж авчана гидж цääлгъдж большевикӱдин келсиг сонъссн салдсмуд улм адгъад бääцхäв. Тер газр хувалгънд шулугъар кӱрч орлцхар эдн эврäннь тöрсн — öссн газрурн бас нег ӱлӱ адгъсн болдг.

Тер цагт поездт суунa гидг мел амр йовдл биш билä. Таг дӱӱрнъ чикäтä тер поездмӱд станцур ирцхäдг билä. Вагона дöрä деер, крыш деер, вагон хоорнд — альднь болвчн äмтн дӱӱджлгдäд йовцхадг билä.

Паровозин хääкрлъгън генткн сонъсгдв. Поезд ирäд зогсв. Тӱлклдäд, чичлдäд, татлдад, äрäн гидж вагонд орцхавдн.

Вагонд йовсн улсин кӱӱндврäр болхла, деер ах йоснд (центрт) мел тöр — тöвшӱн бишнь ил медгдв. Тиигäд сö öнъгрв. Александрово — Грушевск гидг станцас маниг давулдж йовулшгочн гисн зäнъг öрӱн öрлä сонъсгдв. Нег красноармейц мана вагонд ордж ирäд, игдж келв:

— Поезд давдж йовшго. Энӱнäс арвн хойр дууна газрт кадетмӱдлä дäн болдж йовна. Угатнр харсхар седснтн, мана улан гвардин отрядт бичгдцхäтн,— гидж тер келв.

— Салдсмуд ӱӱмлдцхäв.

— Цергт авхар седджäнт?

— Болтха тер дääлдснь — гилдцхäв.

Бидн вагонас бууцхавдн. Вокзалин öөр цуглрч хурлдцхав

Хургт нег кӱн босдж келв. Шинджлхд, тер кӱн большевик кевтä.

— Керенскин, цуг баячудин боли помещикӱдин цагнь болв, тедн лавта уга болх. Петроград, Москвад, цуг наатк ик балгъсдар болвчи кӧдлмшчнр боли крестьян улс йосан гартан авчксн бääцхäнä,— гидж тер кӱн ӱгäн чилäв.

Эн хург бола бääтл би, нанчи кесг оли цергäс хäрдж йовсн улс Улан гварди болдж бичгдцхäвдн. Манас отряд бӱрдäгъäд, манд винтовк боли сум ӧгцхäв. Тӱӱнä хӧӧн мана командир игдж мадид келв:

— Эн сӧ кадетнр лäври гиджäнä. Цугъар зер — зевäн саглад, бели болджатн.

Сӧӧднь Александрово — Грушевск балгъснас газаран гарад, цувлдад, цӱврäд кевтнхäвдн. Бар сарин кинтн хар салькн кӧдлджäлä. Улан гвардейцнр баг — багар цуглрад, гал тӱлдж кӧлчäлдхцäв. Кӧдлмшчнрин зäрмнь йир эв — наку угагъар буугъан гартан бäрцхäнä. Зäрмнь бу ӱзäд уга бääдж, альдаран терӱг хäлäлгъдж бäрхäн меддг уга бääдж.

Эн шин ирсн улсиг дääнä зер — зевд дасхтха гидж нанд боли нанчи цӧн салдсмудт ӧр шарлгълила мана командир даалгъв. Энӱнд, кеер теегт, дääнд орн гиджäгъäд, винтовкар ягъдж хахиг кӧдлмшчнр дасдж авцхав.

Балгъснас авч ирсн ӧрӱн хотан ууҹкад, отрядин бääр — орм медхäр би тедниг эргдж хäлäвв. Тӱдл уга Новочеркасскур дäврдж, цагъачудин офицермӱдиг балгъснас кӧӧдж гаргъхмн гидж, багъчуд халурхдж шууглдцхав Дääнä кергин дасллт — дамшлтнь цагъачуд сäänäр дассинь меддг, дääнд орлцдж йовсн бидн. хуучн цергчнр, халурхджасн тер багъчудт «Ураддж», хääкрдж тедниг авч болшго гидж тӧвшӱнäр цäälгъдж тедниг хӧрдг билäвдн.

Цаг тӱдл уга, ик чидл хурадж, кадетнр мана отрядур ниргдж дäврв. Залу зӧрмгäр, цогцан äрвллго кӧдлмшчнр — улан гвардейцнр сӧрглцдж дääлдв. Болв цагъачудин чидл ик болсар, зӧвäр гарутдж, мана отряд цухрв. Толгъагъан хäрӱ ӧндäлгъджäх, революцин ӧмнäс ноолдджах хазгудла тӱрӱн дääлдäнä хӧӧн Тенъгд боли Северн Кавказд тогтх советин йосна тӧлä, нанчн кесг ик, бичкн дä кедж ноолдцхавдн

Революцин ӧмнäс сӧрдж ноолдачнр Донской тег темцдж гӱӱцхäв. Алексеев, Деникин, Корнилов генералмуд

Новочеркасскур гәрд шовуншнъ делдж ирцхәв. Офицермүдин боли юнкермүдин полкмуд генерал Алексеев эклӛд бүрдәв.

Нег цөн хонсн цагт йир му зәнъг бидн сонъсвдн: догшн дәл болсна хөөн Каледина отряд Ростов балгъс эзлдж авсн бәәдж. Большевик, көдлмшчнриг ягъдж өршәнк угагъар зовадж, эннүлдж бәәхиг Ростов балгъснас зулсн күн игдж келв:

— Балабановск садур тедниг зуугъадар көөдж авч ирцхәнә. «Сулдхвр танд эн, Совет гидгтн эн!» — гидж келджәгъәд, алхинь өмн тедниг шилврәр шилврдәд ораджагъад, чашкар шаагъад юнкермуд боли офицермуд генүлдж зовадг бәәдж.

Түдл уга Ростов балгъснас мана отрядур тәвсн большевикин комитетин күн ирв. Нег орсн хургасн хамг тер цага бәәдлиг би сәәнәр тодлдж медв. Эн газрт бәәснәс, эврәнь өсси-босси газртан одхла революцин кергт ик олз күргхән медәд, Платовск станицур одх болдж шиидв.

Төмр хаалгъ эргмиг юнкерс боли цагъачуд эзлджәлә. Би хазг хувц үмсәд авчкв. Цагъачудар дүүрнъ чикәтә поезд дотр йовтлм, чи юн күмбч, хамагъас йовдж йовнач — гидж ланас сурв.

— Хазгв би, Сулин гидг станицәсв, герүрн хәрдж йовнав, — гидж хәрү өгв. Цагъачуд намаг дәкдж көндәсн уга. Новочеркасскд ирәд, товарн вагона ора деер суугъад, Ростовур күрәд ирв. Эн вокзалд диг — дарана бәәдл тас уга бәәдж: әмтн дурндан бәәцхәнә. Поезд күләгъә бәәтлм, кесг дәкдж шам унтрагъад, терзәр хагъадчн, кишго муду гарад хәәкрлдсн сонъсгдв. Иим аздүздж, сонъсджагъад, бу угагъар би нам керг уга күнчн гидж санв. Винтовк ягъдж олдж авхан тоолв. Тер сөөгъән хазг соотнь хәәдж олв. Толгъачднь ирәд, хазгудла хамдан хонх зөвшәл абв. Хазгудиг тавлад унтхла, зерглүләд тәвсн винтовксас нег бу авад, гуч шаху сум авад, станцур ирв. Мини хүвәр, поезд дигтә Торговой станцур гарад йовджадж. Манъгъдуртнь Платовск станицд ирәд буув. Эврәннь хуучн иньг Семен Михайлович Будённла дигтә харгъад бәәв.

— Хамагъас ирвч, Городовиков, игдж күн бас харгъдмн бәәдж-гидж келәд, гаримм сексрдж атхв.

— Дәәнәс ирүв.

— Би чигн дәәнәс ирүв. Дәәнәс ирсн улсас ревком

бўрдäх кергтä, — гидж Семен Михайлович шуд кергин туск күүндвр эклв.

— Бўрдäх кергтä, — гидж би байрлдж хäрў öгв.

— Тиклä цаг давулад керг уга.

Семен Михайловичла харгъдж күүндсн эн йовдл намаг улм омгшрулв. Буденниг би ööрхн иньгäн гидж санхас нань, зöргтä шамдгъа, таслврта, омгта сулдхврин тöлä ноолддж чадх күн гидж тоолдг билäв. Эн ю, ягъдж кехäн нанас сääнäр меддг билä.

Станиц деер дääнäс ирсн бас кесг хальмгудла харгъв. Тер асхн эн хальмгуд күүндвр кехäр мини герт хурцхав, зäрм мана хальмгудиг кадетмүд эврäннь ўлмäд орулдж авчана гидж эдн нанд келв.

Платовск станициг öмнк кевäрн атаман толгъалад бäägъä. Газрин сäнь öмнк кевäрн аду öскдг улст болн баячудин гарт бäägъä. Эн хамг тоот йовдлин буруг медлгън угатнр дунд улм öсäд бääв. Станицäр дäврдж хäрджäсн салдсмуд угатнрт цääлгъдж, баячудин буру — хаджгъриг улм гүүткв.

Тер йовсн салдсмуд Октябрьск революцин тускар цääлгъäд, хамачн угатя, крестьян улс помещикўдиг күүчдж, газран авчана, — гидж тедн цääлгъдг билä. Манъгъдур асхндңь дääнäс ирсн хальмгудиг би бас цуглулдж хуравв. Адучин Лидж, Пельшин Бембе, Адучин Баатр, Кулешенä Эрнджäн нанчн залус ирцхäв.

Эн шунмгъа хальмгудла күүнддж, хальмг революционн комитет бўрдäх болдж шиидвдн. Совстин йосна тöлä ягъдж ноолдхан эн күүндвртäн диглдж абвдн. Эн ревком эргүлдж хальмг салдсмуд негдүлх кергäсн авн эклвдн. Никифоров урн күүтä хамдан Семен Михайлович Буденный дääнäс ирсн улсас станицин революционн комитет бўрдäхдäн орв.

Асхлад бидн Будённла харгъвдн. Хальмгуд дунд кедж йовх кöдлмшин тускар күүндäд, атаман болн баячудла ноолдхин кергт зäрм хальмгуд орсла негдшгон бääдлиг келхлä, Буденный йир оньган öгч сонъсв. Тер хальмгуд, ўлгўрлäд келхд, игдж тоолдг билä:

— Ягъад орсла бидн негдджäхмб?

Эврäннь хальмгин тöрäн, бидн эврäн хальмгуд хагълхвдн. Манд нöкд керггo. —

Тиим тоолвр — бääдлиг тана бинсинтн öшäтн тадн дунд тарадж йовна — гидж теднд цääлгъвр öгхмн гидж Буденный заавр öгв. Орс чигн, хальмг чигн, хазг чигн,

оруд күн чиги баячудт төрүц керг уга. Зуг угатнр цугъ-ар негдхлä, бинстäн муур баячуд йир сääнäр меднä. Тер учрар баячудла ноолдхин кергт угатнриг негдүлдж бидн бүрдäх зөвтäвдн.

Терүнä дару станицд дääнäс ирсн хальмгуд цуглулдж, теднä негдгч съезд кеввдн. Тер съездиг большевикүд гарддж кецхäв. Атамана йос уга кехин кергт, хальмг баячудин даджрлгънас хагъцхин кергт, орс салдсмудла негддж, теднä ревкомла негдхин туск эв аргъин төр би тер съездт тäбүв. Орс ревкомла негдхм тисиг тедн таассн уга, тигäд тер төриг авсн уга. Тер эргмäр бääсн баячуд Сарсинов толгъачта одачи угатнр дунд ик үлмäтä бääдж. Орс болн хальмгудин угатнр негдхлä, баячудин йосна унъг тасрдж хуурхиг Сарсинов Абуш, түүнä өөр цуглрсн баин болн бääхтä хальмгуд йир сääнäр меддг бääсмн.

Баячуд болн гелнъгүд угатя хальмгуд дунд бас бинстäн олзта кергäн кедж йовсн болдг. «Сальск тег — мана хальмгин тег. Орсмуд мана кергт орлцх йосн уга»— гидж тедн келдг билä. Тигдж эн баячуд хойр ревком негдүлхд ик харш болв.

Болв хургин хөөн цергäс ирсн улсас хальмг революционн отряд бүрдäвдн. Мана ревком тер станицд бääсн баячудиг бäрдж суулгъад, цергä улсин хойрдгч съезд кев.

Эн съезд болхин өмн революцин эркн хорта өшäтн Сарсинов Абушиг хахм гидж мана ревком шиидв. Болв эн шиидвриг күцäдж чадсн угавдн. Цергäс ирсн зäрм салдсмуд сурсн учрар, Сарсиновин туск төриг олна күүндврт тäбүвдн. Съезд деер Сарсинов гурнигъäд, чикинь цоксн элджги болдж одв. Äм авртн гидж Сарсинов хургин улсас мөрги бääдж сурв. Хургин улс хойр äнъгрäд, Сарсиновиг хашго болдж гарвдн. Тер сөөднь Сарсиновин нөкдир манджасн улсиг алад, бäрäнд бääсн баячудиг оргъулад, авч одна. Сарсинов байн Новочеркасск ордж зулв.

Сарсинов оргъсиг сонъсад, хальмг ревкомин хург кевв. Тер ревкомин хургт Буденный, Никифоров болн Сердечниг иртхä гидж сурввдн. Хург йир шуугата, зүтклдäтä, меткäтä болв. Аш сүүлднь орс ревкомла негдх болдж, олна Совет бүрдäх шиидвр гаргъвдн.

Тиим шиидвр гаргъад, станицд бääх улсин олна хург кеввдн. Цергä улс хургт зертä — зевтäгъäн белн ирв.

Хург юн учрар болджахиг медчкäд, станичн атаман Докуганов зулад йовдж одна.

Хальмгуд, донской хазгуд боли оруд крестьян улс кедў нег газр бääвчи, нгдж нег газр цуглрдж хург кедг уга билä. Эдн тўрўн эклдж олна керг хамдан хагълджаснь эн.

— Атамана йосн унъг таерх — гидж Никифоров ўгäн эклв. Ўўрмўд, бидн эврäн станицäн меддж эзлх зöвтäвдн. Орс угатнр, хальмгуд, оруд улс, салдсмуд — цергчнр эврäнь совет бўрдäх зöвтä. Эн мана угатнрин йосн мöн... — гидж хургт босси урч Никифоров ўгäн чилäв. Хургин улс хойр хувагддж äнъгрв: теднä негнь — оруд крстьян улс боли хальмгуд, цергчнр, хойрдгчнь — байн, бääхтä хазгуд боли байн хальмгуд. Кесгдäн шуугдж зўтклдснä хööн, Советд орх улс теди шиидв. Тер Советд ортха гидж ревкомин зааси ним улс шиидгдцхäв: Буденный, Сердечный, Сорокин, Никифоров боли панчи улс, хальмгудас Городовиков, Адучинов, Кулешов, Емченов Советд орцхав.

Ах гелнъ багш Буренов хургт бас ирв. Öмнк кевäр кўндлдж, эн ах багшиг ööдäн гаргъдж кўн суулгъсн уга. Сарсинов байниг зулхд гелнъгўд нöкд болсар, тедниг äмтн кўндлдгäн уурад, теди тоомсран геев. Ах багш хойр — гурв дäкдж босдж, хургт ўг келхäр седв. Терўнä келсиг кўн сонъсси уга, тигäд ах багш хургас гарад йовдж одв.

Советин йосна хортнла ноолдхин кергт тогтсн Совет цаг тўдл уга буута, зер — зевтä отряд бўрдäв. Хальмг революционн отряд Платовск партизана отрядла негдв Ўр Буденный боли Никифоров теднä командир болдж шиидгдв. Эн цагла хальмгин онъгдан нег захд Хомутников Василий боли Кануков Харти хальмг улан партизана полкмуд бўрдäв.

Советин кедж йовх кергт харш болхар тер эргмин баячуд кесг эв — аргъ хääв, болв юм кедж чадсн уга. Баячуд, чиновникс, гелнъгўд, револющд дурго хäлäцтä хазгудиг бидн эврäнь хäлäврт, шўўврт бäрджäвдн. Окружком бääсн Великокняжеск балгъснла холва кедж бидн кўўнджäвдн.

Генерал Каледина отрядла дääлддж, нег цöн дäкдж цокчкад, резолюционн казачий комитет красногвардейск отрядла негддж, дä кех болдж шиидв. Народн

Комиссармудин Советин нерн деер Äрäсäн Советск Социалистическ республикиг ах государственн йоснд толджанавдн, — гидж мана комитет сунъгъг тäвбä. Революционн казачествд нöкд болхар улан гвардейск отрядмуд öмäрлдж гарв. Новочеркасскур дäврдж дääлдцхäв. Таганрогт кöдлмшчнр бослт кедж зöрцхäв.

«Дурари тогтсн нертä» цагъачудин ääрм эн цагла улан гвардейск отрядмудт цокгддж, Ростов балгъсиг хайдж зулх зöвтä болв. Генерал Корнилов Кубань хäлäдж гарв.

Улан гвардейск отрядмудт боли революционн казачествд бүслгдсн, атаман нерпä үүлäс буусн Каледин атамана бääшнъгд бийнь бийäн хадж үкв.

Революционн отрядмудин эзлдж авсн Новочеркасск балгъснас Сальск тег ордж генерал Попов зулв. 1 500 шаху буута церг, 5 тов, дöч гар пулемет эн генералд бäälä. Эн генерал Донской область хäйдж гаршго саната. Хазгуд боли хальмгудас мöрн цергä полкмуд бүрдäдж, большевикүдин öмнäс дäврлгъ кехдäн эн иццжäлä.

— Минъгън мöрта цергä күн! Аду öскдг баячудин зун минъгън мöрн! ним күчтä чидлин öмнäс кенчн күн зöрлцдж чадшгог медхт дала ик ухан-тоолвр кергго — гидж эврäннь иткмджтä öөрхн үүлдäчнртäн генерал Попов ухалсн болдж келдг билä.

Советин йоснла ноолда делгрүлхд Сальск округ тер революцин öмнäс сöрдж ноолддг улсд йир сäн газр болдж теднд тоолгдв. Сальск теегүр, Шар-Булук хотнд бääсн аду öскдг баячуд тал офицермүд цуглрдж ирцхäв. Шар — Булук хальмг баячудин байн хотн. Мана харул харджасн улсин келсäр болхла, хальмгудиг генерал Поповин отрядт орулхар седдж офицермүд эн хотнур ирсн бäädж. Сал гол Манцын кец хойран хоорндк цуг селäдäр Советин йосн тогтсн болвчн, ганцхн Шар — Булук хотн Советин йос авл уга бäägъäд бääв.

Мана йовулсн делегатнриг Шар — Булук хотнахн хагъад кööдж. Хаана цагт ямта, тоомсрта йовсн байн казакуд болн байн хальмгуд Шар — Булук хот эргдж бүгджäлä. Советин йосна öмнäс илäр ноолдхасн баячуд äädг болв. Болв тедн эвтä цаг күлäгъäд, шин тогтсн советин йосиг ар гиджгäснь цокхар белн болад бääцхäв. «Аргъулдджатн, удл уга генерал Попов ирх», — гидж нувчинäр шимлддж, дорагъур угатнриг тедн ääлгъдг билä.

Шар — Булукин баячуд джиргъäд бääцхäв. Тедн йир байн билä. Тöмр ората моди гермÿдтä. Амбармуднь буудягъар дÿÿрнъг. Эзн болгън арвагъад пар царта. Газринь сääнинь эзлсн. Газран оруд ирсн улсд, эс гидж багъ газрта хальмгудт арендт баячуд öгдг билä. Угатир эн баячудин мухлад бääцхäлä.

Шар — Булук хотнд äмтн öшрцхäв. Шар — Булук хотнд офицермуд цуглрджана гисн зäнъг кесгинь хор буслгъв.

— Шар — Булук хотиг кÿÿчхми!

— Кишгосин уг — тохминь унъгарнь тääрхмн,—гидж Платовск станицин улс шууглдцхав. Цаг игдж хÿврх гидж Шар — Булукин хотна баячуд санджасн уга. Хäрÿцдж, сöрÿцхдäн кÿрсн уга. Мöрäн унад, Манцын кец гатлад, генерал Поповин бääршсн газрур тедн зулнхав.

Угатир Шар — Булук хотиг кÿÿчз. Плуг, сеялксиг тедн хувадж авцхав. Мишкдäн буудясинь кедж авцхаз. Хавр кемд дäн чилх гидж санцхагъад, тäрäнä эк белдäд, маши — ююгъан тоолад, баячудин эзлджäсн баю сäн газриг ягъдж эдлхäн бас санцхав.

Болв Платовск станицд йир ÿÿмäтä цаг ööрдäл ирв. Станиц эргмд цагъачудин гвардейцнрин ÿлдл церггä баг улс ÿÿмлдäд, хутхлдад ирцхäв. Станицÿр мел шуд ордж ирхäсн эдн ääцхäнä, болв эврäннь таньдг улсар дамджулад листовк — цаас тарагъад, хашаң ÿÿднд дуудвр наагъад, Советин йосн хольврчана гисн худл зäнъг äмтнд гаргъад, хазгудиг, нанчн улсиг цагъачудин отрядт ортха гидж тедн сурад бääцхäв.

Цагъачуд, улан хойран хоорнд ÿÿмäцдж, хувацджасн хальмгудиг генералин отрядт ортха гидж аргъддж шаджн гелнъгÿд иткÿлхäн хääцхäв.

Большевикÿдиг кööгдснä хööн угатирт дала юм öгх болдж, тöвшÿн джиргъл бÿрдäх болдж гелнъгÿд келдг билä. Генералин тäвсн офицермÿд церга хувцарн гилвксн — долвксн, ям — чинрнь ик, крест болн медальмудиг хармндж, хатурхлго теднд хувадж öгсн болдг.

Помещикÿд, баячуд генералмудас, аду öскдг баячудас ик олз иддг гелнъгÿд хотдар, станицсар эргäд хурл хурад, ном умшад, бурхн шаджна буддин öшäтн большевикÿдиг кööтн гидж тедн сурцхала.

Большевикÿдлä ноолдх хальмг полкмуд бÿрдäх болдж генерал Поповд ÿгäн öгч Сарсинов Абуш сä белрсн болдг. Эн учрар Сарсинов Абуш хальмгуд дунд

цагъана цергт ортха гидж зўтгдж цääлгъвр кесн мöн. Цагъачуд сана авч, толгъагъан öндäлгъцхäв. Тедн булгулсн буугъан гаргъдж авад, арчдж белн болцхав.

Революцин ухан — седклд хальмгудиг орулхд Платовск станицд болсн нег ўўлдврин йовдл манд дöнъг болв.

Украйниг авчкад, Северн Кавказур ордж йовсн немшин цергäс нöкд авхар ицдж байрлчкад, полковник Гнилорыбовин, генерал Мамонтовин, генерал Поповин нанчи цуг эднäс тасрсн, салсн, тарсн отрядмуд кöдлмшч центрмўдäр болн революционн седкл-ухата станицсўр дäврлгъ кедж, теднйг эзлдж авхар седцхäв. Тöмр хаалгъин кöдлмшчнрäс бўрдсн Царицын — Тихорецк хаалгъ харсджах зер — зевтä отрядмуд генерал Územ Поповд амр öгл уга бääгъäд бääв. Великокняжеск, Котельников болн Платовск станцмудур генткн дäврлгъ кедж, генерал Попов теднйг авхар шиндж гидж бидн зäнъг сонъсвдн.

Тигдж эн станицмудиг эзлдж авад, 1918 джилин хавр кўртл Сальск округт батрад, Царицынур цагъачуд ик дäврлгъ кетл, Попов бääршдж бääхäр седсн болдг.

Генералин отрядмуд дäврхäр седдж белдджäнä гисн зäнъг станициг ўўмўлäд бääв. Великокняжескäс улан гвардин отрядин шинддж гаргъсн улс ирцхäв. Бидн ягъад болвчн Поповин дäврлгъиг зогсах заката билäвдн. Тўўг Великокняжескўр орулшгон аргъ мана эркн керг билä.

Ягъдж сöрлцхäн темдглäд, станциг дääнä йосар бääхиг мана Совет зарлв. Аду öскдг байн Корольковин ўзнъгиг кадет эзлдж, цагъачудин отряд Платовскур ирдж йовдгчн гидж,— манъгъдуртнь мана харулчнр занъглв. Эн зäнъгиг сонъссн цуг угатнр мöрн дел деер белн болцхав. Совет цергт ортха гидж дуудвр кеснд, кесг улс дурарн ирцхäв. 300 шаху кўн цуглрв. Теднä öрäлнь зер — зев уга, мöрн уга болцхав. Великокняжескин тöмр хаалгъин кöдлмшчнрин дöнъгäр эднд винтовкс олдж öгвдн. Хавалта, тääрсн ахр буута, шалгъста öвгд Советўр бас ирцхäв. Революционн отрядт бичтхä гидж тедн сурцхав.

Шар — Булук хотнас нääмн дуунад бääсн Манц голин тагт цагъачуд эзлцхäв. Шар — Булук хотна ööр Платовск станицин партизана отряд теднлä харгълдцхав. Тенўнд дääлдäн болв.

Тагтин зергўд окоп малтцхавдн. Бидн хойр зун кўн

билäвдн, теднäс зунь мöртä. Мöртä джирн хальмгиг би толгъалдж йовлав. Цагъачудин чидлнь мана чидлäс холван ик билä.

Сööднь буугъин дун гарад, халдан болад хонвдн. Öр шарллгънла, цагъачуд товин сумар асхад бääв. Тедн зургъан товар хацхав. Теднд тов бääхиг бидн меджäсн угавдн. Дääнд дегд шÿлтчкäд, хаджугъас ордж йовх цагъачудин мöрн церг нам тас ÿзсн угавдн. 20 пулеметäр дегц хаджагъад, теднä йовгън церг зерглäд, дäврдж орцхав. Дääнд шин орджах зäрм партизанмуд тарад гÿÿцхäв. Хадж дöнъндж сöргджäгъäд, Сухое болн Соленое гидг хутормудур цергäн хäрÿ цухрулдж гаргъвдн. Мана сöргдж — зöрлцлгънг таслад, генерал Попов Шар — Булук эздж абвв. Гол цусар дÿÿрв. Большевикÿдиг хармсн седкл — ухата улсиг гидж тоолхларн, тедниг хуутрин правлянур кööдж авч ирäд, ташмгар болн буугъин хуньдгар цокджагъад, советин шунмгъа кöдлäчнрин нердиг келтн гидж некдг билä.

Ташмгар цоклгънд тесдж — бääдж чадад, нег öвгн игдж келв:

— Кунар öвгнä хашад хойр улачуд бултулгъата бääнä, — гив. Кунарин герÿр цагъачуд хäргдж гÿÿлдцхäв. Нег цöн минут болад, нег олсар холвад боочксн гурвн кÿ гертäс гаргъдж авч ирв. Джирн наста цагъан буурл Кунар öвгн ääмшго, зöрмгäр буугъин амнд зогсад, санамрар толгъагъан илн бääдж игдж келв.

— Намаг хатн, би улачудиг бултуллав.... Ööрддж ирäд, öвгнÿр зöрÿлджäгъäд офицер кесг дäкдж хачкад, чашкан сугълдж авад, красноармейцнриг чавчдж алв.

Тöмр метäр цагъачуд Платовскиг эргÿлäд, бÿслäд ирв. Партизана зертä — зевтä отряд ардаран хäлäдж цухрв.

Хамгин сÿл болдж Платовскас станицин Советин члед гарцхав. Тедниг гол гатлдж гартл, цагъачудин тÿрÿн харул ордж ирäд, тедниг Сорокин гидг Советин ахлачта хамднь бäрдж авч.

Советин чледиг генерал Поповур авч ирнä. Генералин ööр Сарсинов Абуш бас бääдж. Амни кишкин хÿвäр äмд ÿлдсн Панченко тÿÿнä хööн теднä мöдрÿн, догшна тускар игдж келдг билä:

— Ташмгар гÿвдäд, чашкар чавчдг билä. Нег хазг намаг ташмгар чирäгъäрм цокв, — гидж Панченко келв. Чирäн арсн тасрад шуурв, цусн гооджддж шаргв. Уха-

гъан ген гиджäгъäд: «Ха»,— гисн зака сонъсв. Тӱрӱн халгънла унад, ӱксн болад такчк кевтв. Цугтнь алчксна хööн, ӱксн улсас хувцинь тальдж авцхав. Мини кöлäс госим сугълдж абва. Улан явр болсн мини толгъа хäлäджäгъäд келджäх болдж медгнä, эн дäкдж öндäшго,— гидж нег хазг келсн ода мини сананд орна. Сö болтл тер ӱксн улсин цогц дотр кевтӱв. Сööднь аргъул босад, гарад йовув. Терӱнäс нааран мини толгъан ӱсн хар газрт унсн тӱрӱн цасн мет цääдж бурлтснь эн.

Хääкрлдäд, ишкрлдäд, цагъачуд Платовскур ордж ирцхäв. Догълнъг — дöрв болсн, цокгдсн — гӱвдгдсн, цусн — амн болсн äмтсиг энд станицин агъуд кööдж цуглулв. Баячудин юм авхар седсн угатнриг Сарсинов Абуш öршäнк угагъар зовав. Советин йоснд дурта седкл — ухата äмтсиг гӱвддж — цокчкад, станицин захт гаргъад, хадг бääсмн. Долгополов милиционериг болн поштин толгъачиг станцин захт гаргъад, бензи асхад, äмдäр тӱӱмрдсн болдг.

Оруд улсиг икäр даджрла, болв хальмг угатнриг бас мартсн уга. Дже кедж зовасна хööн Василий Балдановиг, Болдыровиг хадж алла. Шарманжиновиг äмн гартлнь цокла. 300 гар кӱӱнä цогц станцин ööр кевтдг билä. Сокту цагъачуд уульнцар йовдж йовсн улсиг зöрӱлджäгъäд хадг бääсмн. Хадж алсн улсин цогциг кадетмӱд оршалгъдго билä: Тигäд кевтг, большевикӱд сӱрдх — гидж келдг бääдж.

Эн алдж — керчлгъиг зогсатн гидж крестьян улс мöрги бääдж Буренов багшас эрнä. Тиклä Буренов гарарн тенъгр тал заачкад, келсн болдг:

— Öргн шаджн будд бурхн ю кенä, тӱӱнä дурн — Большевикӱдлä ноолдх хальмг полкмуд бӱрдäхäр седсн генерал Поповин санан кӱтцсн уга. Дääнäс ирсн хальмгуд Советин йоснла ноолдшго болв. Нургълдж дääнäс ирсн хальмгуд партизана отрядин ӱлдл дахад Великокняжеск станицӱр гарч одцхав.

Аргъ уга болад, генерал Попов хальмгудиг цергт авхм гидж зарлв. Олна хург деер Сарсинов Абуш хальмгудиг Поповин отрядт ортха гидж йир шунмгъагъар иткӱлхäр седв.

Болв тер цергт авсн улс бас дотран хутхлдв. Хургунов Балм хальмгуд дунд большевик татад, цääлгъвр кеджäнä гидж негнь Поповин штабт кӱргдж келдж.

Бадмиг бäрäд казамдт дӯрв. Энӯнä тускар Поповд келхлä, тер игдж заkв:

— Нань тиим юм гаргъшгон кергт, эн кншго гääд арвн тавн маля öгтн — гив.

Цагъачуд шахгдад, цухрдж йовтл, мана отрядур генткн ä уга деерäс хазгуд дäврв. Дääлдвдн. Мини мöрн пулеметин сумнла харгъад, хäврглäри унв, кöлм доран дарад, шарджнъкад одв. Нег агчмд намаг хазгуд эргӯлäд — бӯслäд авчкв. Нег хазг гӯӯлгдж ирäд, чавчхар седäд, чашкан öргäд авлгънла, негнь хääкрв:

Аргъулд, зогс! Энчи Городовиков! Тиги гнхнь, генерал Попов намаг бäрдж öгсн кӯӯг мöрäлнäв гисн бääдж, тигäд хазгуд намаг äмд ӯлдäгъäд, штабур авч ирв.

Намаг авч ирдж орулсн гер, тас кööнлä бääдж (элжго). Терз деер бависн хар мис кевтнä. Намаг туудж йовсн улс, бичкнар ӯӯднь секäтä öрäд кӯӯнä дун гарад бääхлä, тигäрäн хäлäн йовдж ханяв.

Тер öрäгъäс багъ наста галзн толгъата офицер гарч ирв. Тер офицер намаг шулугъар эргӯлäд хäлäчкäд, намаг туудж ирсн улсла шимндж кӯӯндв. Сонъссн бääдж, тер офицер кöмсгäн öргäд, чирäнь онъгдарад ирв. Шинджлхд, намаг икäр кергл джäсн кӯн бääдж кевтä.

Игджäсн цагт генерал Попов ордж ирв. Генерал намаг хäлäчкäд: — А, Городовиков бийнь кевтäмч! — гидж мусхлзв.

Генерал офицер тал эргäд:

— Тӯдл уга цергт авсн хойр сотнь хальмгудиг зергл ӯлдж зогсатн,— гидж заkв. Сотниг зерглäд зогсн цагт, Попов хальмгудур ирв. Намаг бас гаргъдж авч ирв. Теднä öмн зогсджагъад генерал игдж келв:

— Донской хальмгуд большевик болх зöв уга. Городовиковин тускар ода тӯлл уга шиидвр гаргъх кергтä. Кезäчн нег цагт манд кöлäрн дегä öгх кӯн. Энӯг уга кех кергтä!

Сотня дунд зäрм улсин чим дун сонъсгдв:

— Чик, тана зергäс. Энӯг уга кехм! Игджäтл казармин öдрä ӯӯл гардджасн кӯн ирв. Тенӯг ӯзн алнъгтрад, байрлад одв. Терм хальмгуд дунд кöдлмш кетхä гидж ревкомин эднӯр йовулсн, мана нег шунмгъа улан гвардейц Кулешов Эрнджäн бääдж. Намаг герин дор подвалд орулв. Уурлсн бääдл гаргъад, намаг Кулешов

тӯлкäд, чичäд йовна. Би толгъагъан терӯнӯр гилджинь, тäмк сурн, игдж шимлдв:

— Би гемтсн болнав, тигäд чамаг дуудулнав. Чи нанур ир.

Хусдг шатан, äрä медгдмäр толгъагъан тер гекв.

Герин дор подвалд харнъгъу болн чиктä. Нег булнъгд хурачксн шитвр деер кӧлäн тинилгъäд кевтн гихлäрн, тигäд оч мӧрнд даргдсн кӧлäн зӧвäр ӧвчäхиг би медв. Оньглад, бäрäд чимкхлä, мел дала юмн эс болсн болдж медгдв. Ягъдж зулдж гархан ухалв.

Газа харулчин кӧлин ä соньсчкад, чанъгъур ä гаргъад ,худлахар би иницклв· Манач ӯӯднӯр ӧӧрдв. Ӧдрин ӯӯл (дежурн) дааджах кӯ дуудултн тидж би одакас сурв. Кулешов Эрнджäн ганцарн ирв. Ӯӯдиг чанъгъур хаачкад, нанд ӧрддж ирäд, хальмгин сотня ухан хольврджана гидж эклäд, шулу — шулугъар келв. Кесгнь большевик орджзулхар седджäнä гив. Терӯнä келсиг оньглдж соньсад, игдж келв:

— Чи мини иньгч. Цӧн час болад, намаг хахиг чи бас мелджäнäч. Чи дежурнчн, намаг зулхла, чини толгъа уга. Болв би зулх зӧвтäв. Мини гар чанъгъур атхад, Кулешов игдж келв:

— Би чамас салхшв.

Би байрлн, игдж келв:

— Хамдан зулий!

Кулешов толгъагъан гекн, нанас сурв:

— Нанчн äмтнд келхм болвза?

— Адучиев ах-ду хойрт кел.

— Не, келсӯв.

Зулхин зура зовлнъта биш билä. Кулешов, дежурн кӯн болад, харул зогсджах улсиг шӯӯхäр, хäлäхäр, мӧрд гаргъдж авч ирх болв. Адучиев ах-ду хойриг бийäн дахулдж эн эргх болв. Харулд зогсджах кӯӯг эврäннь кӯӯгъäр сольх болв. Харнъгурад сӧ болхла, зулх болдж кӯӯндвдн.

Эн мана темдглсн ягъдж зулх зура тас хаджил уга кӯцäгдв. Тӯдӯхнд зулдж гарад, киигъäн авч амрч äмсхвдн. Терӯнäсн, босн ишклдж хатрулад, ардаран хäлäгъäд, Буденна отряд темцдж гарч йовлавдн.

Теегт, сӧ нӯд чичм харнъгъу билä. Хойр километр газрт йовсн цагт, кӧӧдж йовх улсин мӧрнä кӧл мел улм ӧӧрдäд йовснь соньсгдна. Тиклä бидн хаджигъäд ӧмä-

рäн эргдж, хорджгнурт бултн, сўл сумн кўртлäн халдх болдж шиидвдн.

Кööдж йовсн улс хаджугъар давад йовдж одв... Бас невчкн зур йовчкад, бидн эврäннь отрядтан ирвдн.

1919 джилин март сарла мана мöрн цергин дивизий эврäннь газрар йовдж йовла. Багъасн öсдж — боссн эврäннь тег, станицсан би бас уздж, хäлäдж йовнав. Теегиг товин сумна орм нўк кедж салзлдж, станциг цагъачуд хамхлдж, шатадж, хаалгъс мöрнä нишкдлäр давтгддж. Мана дивизи Тсиъгин кöвäгъäр йовдж йовла. Мана дивизи хаджугъасиь дäврдж, öмäтнä ард йовсн церг цокдж хамхлдж, эврäннь цергин дäврлгъ омрдулх зöвтä билä.

Тигäд, бидн Платовскур хäрў ирцхäвдн. Эн мини болн Буденнä öсси — боссн станиц. Бидн ик зовлнъг угагъар энўнд бääсн цагъачудин цöн цергиг кööгъäд, гаргъад, кесг салдс, офицермуд кел бäрдж авад, Великокняжескур дäврвдн.

Мокрая Эльмута селäнäс хол бишäр хаалгъ гарч йовла. Церг одхин öмн би эн селäнд бääдг билäв. Би баячудин мал эн селäнд хäрўлдж йовлав. Эн селäг ганцхн би биш, цугъар сääнäр медг билä. Эн селäнä улсас мана дивизин нег эскадрон тогтсн билä. Селäг цагъачуд эзлджäлä. Мана элгн — садиг зоваджадг болх, кесг йосн биш йовдл эдн гаргъджадг болх, — гидж цергчнр сандг билä. Эн эврäннь селäнä хаджугъар бидн гарад одхий?

Эн селäнäс цагъачудиг кööдж гаргъхиг зöвшäртн гидж цергчнр сурцхав.

— Нег эскадрон авад, эн селäг буладж ав,— гидж Буденный нанд закв.

Тигчкäд, мини зўн бий харсхмнч, би шуд Великокняжескур дäврнäв,— гидж Буденный нанд келв.

— Нег эскадрон авад, би эн селäнўр дäврўв. Öр шарлгънла эн селäнäс хойр километр газрт би ирчкв. Нанур нег мöртä кўн аашна. Бидн тўўг зогсавдн.

— Хамаран йовдж йовнач?

— Платовскур.

— Юн кергтä йовнач?

— Папирос болн äрк авч иртхä гидж полковник тäбв.

— Селäнд тадн кедў кўн бääнäт?

Хойр мөрн цергин полкмудин обоз болн хойр минъгъ шаху йовгън церг.

— Пулемет бääнӯ?

— Нääмн станковый пулемет бääнä.

— Мөрн церг бääнӯ?

— Өрäл эскадрон бääнä.

— Ю кеджäнä тедн?

— Нӯр, гаран угъаджана, өрӯн хотан уухар седджäнä. Тадниг ирх гидж санджахш. Серӯн өрӯн өрлä Эльмут голин көвäгъäр дууна газрт цӯврдж бäргдсн селäн мел ил ӯзгднä. Би цергчнрт игдж закв:

— Гурвн ӯзгäс дäврхмн. Хошад — гурвадар гер болгънур одад, чанъгъур хääкрдж игдж зактн:

Энӯнд большевикӯд ирчкв, шулугъар бу угагъар, агъу тал гӯӯтн. Өтрлтн! Би мөрчтäгъäн агугъин өөр кӯлäджäнäв — гивв.

Селäн ил, го, өргн теегт бäалä, бултм газр тас уга билä. Эскадрогъан дахулад, селäнӯр орад ирвв. Цөн минут болад, икчн гидг агъуд бидн зогсджанавдн. Дөрвн ӯзгäс ним ӯгмӯд сонъсгдна:

— Энӯнд большевикӯд ирчкв. Шулугъар, бу угагъар агъу тал гӯӯтн. Өтрлтн! Эн мини гардьнр цагъачудиг ӯӯмäцӯлдж, ääлгъдж авч йовснь эн. Тигäд, мини зогсджасн агъу тал алнъ болсн цагъачуд ӯзг болгънас дарцлдв. Картуз уга, госан сӯӯвдсн, зäрмнь деер ӯмсдг шалвр уга, шуд дотр ӯмсдг шалвртагъан, көлäн хугъртл гӯӯдж ирцхäв. Эдн дегд олн болад, дакад шулугъар мел мануур хäлäдж гӯӯдж аашснд, би невчк эмäвв: намаг мөрчтäгъäн хойрхим медäд, дакад теднä негндрь бу бääсн болвза гигäд, тиниклä му болх билä гидж санв.

Цагъачуд улм олар гӯӯлддж ирлдäд бääцхäнä. Өр йосар цääв, тагчк тиим киитн өрӯн болв. Даарад, бөгчилдджäх, нӯцкн дала улс эн агъуд цуглрв.

«Эдниг яахв гих»,— ухан нанд орв.

Мини хӯвäр эдн дотрас хаана цергт хамдан йовсн мини таньдг донской хазг Кузнецов — урядник гентки гарч ирв. Эн бас ääчкäд, цугталань хамдан гӯӯдж ирчкäд, болв намаг ӯзчкäд, невчк сана авсн болад:

— Намаг меднч, Городовиков?

— Юнъгад эс медх билäв, зуг кӯӯндг цол уга,— гидж хäрӯ өгв.

— Шулугъар эн отрядиг хойр ряд кедж зогса,—

гидж Кузнецовд би закв. Цагъачудиг Кузнецов рядлўлäд зогсхлжана. Мини цергчнр олачи уга. Эн ик агъу деер би мöрчтäгъäн хойрхн, деернь минъгъ шаху цагъачуд цуглрв. Эднäс негнь уха авад оркхла яяхв гих сананан нанд дакн орв. Тигä бääтл, хазг сотня йосар, Кузнецов нанд зогсасн цергин тоогъинь келдж öгчäнä.

— Тана заквр кўцäвв. Цергиг зерглўлдж зогсав: зерглдж зогсджахнь йисн зун йирн тавн кўн,— гидж Кузнецов келв.

— Зер — зев кўўнд угай — гидж сурв.

— Уга — гидж хäрў öгчкäд, юн бу бääх билä, буугъан шивчклäвдн.— гицхäв. Элниг хäлäхнь: цугъар кöкрдж одсн, лаарад, шуудиь хаб — хаб гилдäд бääцхäнä.

Тигä бäätл, мини цергчнр цўврäд ирцхäв. Хувин уга, кöл нўцкн, ääдж — ääмсси, кел бäргдсн улсиг эдн авч ирцхäв. Цагъачудин пулемет бас ардан чирдж йовцхана. Тедн цаарандиь келджäнä: «Энўнд большевикўд ирчквä» гисиг сонъсад, долан офицер бийäн хадж ўкдж. Кöл нўцкн, картуз уга, дотр хувцн деегўр ўмсси нимгн плащта нег кў мана нег церг авч ирв.

— Ўр командир, полковникиг бийинь би танд авч ирдж йовнав. Полковник дегд ääчкäд, нўцкн толгъа талан гаран öргдж, игдж бурдж йовна:

— Тöрўн — тöвшўн цагт багш билäв, ода полковник болв.

— Дäн уга цагт багш бääсн кўн, полковник ягъдж болвт? —гидж би алнъг болв. Биисиь тиим ям öгв. Манад ямтн шулугъар öггднä. Эндр бичкн ямта болвчн, манъгъдур полковник чигн болдж одхми.

Мини цергчнр дакн — дакн кел бäргдсн улс авч ирäд бääцхäв. Тедн дотр арвн нääми офицер. Кесгинь соломас, пöгўрäс олдж авцхадж. Цугтаннь зер — зевинь авцхадж. Тер авсиг тоолхла ним болдж гарв: минъгън терг ачлгъатагъинь авчвдн, колокольчик гидж нерäддг тавн мешк деникинск цаасн мöнъгн.

Дивизин зўн бийиг харсх болсн цöн час болад, цаарандиь бидн гарад йовувдн.

Ар бийäснь орад, эс кўлäджäсн газрас дäврдж, öшäтиг хамх цокхар меддж Буденный белдджäдж.

Тиим кергт Буденный йир эвтä, шамдгъа билä.

Туудждд орм Буденна мöрн церг ик кўчтä, диилгдшго ик чидл болдж öсв. Чанъгъ, чиирг зöргтä, коммуна партин тöлä цогцан äрвлшго дасмдж авч, революцин öшä-

тнд кезäчн дургон хäлäц цергчнрт дасхсн болдг. Хаана йосна цагт йос — йовдл меддго кесг миллион äмтн ода ягъдж бääхäн шинäр хäлäдг болв. Салшго холван теднинг большевистск партла негдÿлджäнä.

Терÿнä дару би Коммуна партин членд орв. Нам баахн ÿÿлдврин учрар би Коммуна партин членд орв.

1919 джилин март сар билä. Царицына ööр генерал Красновин ääрмиг кÿÿчäд, терÿг цаарандиь кööдж уга кедж йовсн цаг билä, тер цагла би техническ эскадрон бÿрдäхäр селджäлäв. Энÿнä иерн йир акад болдж медгдв. Эн эскадронд тас техник уга билä. Холва таслл уга бääх эскадрон эн билä. Тер цагт дä гардхларн, мöртä кÿÿгъäр элч кедж, заавр öгдг билä.

Тенъ гатлад, Сальск тег кÿртл эн залгълт кех эскадронд хойр зу шаху дурарн ирсн кÿ би орулдж абв. Эн орсн улс мел цуглулдж шÿÿсн кевтä сäн äмтн бääдж: бичг мелцхäнä, медрлтä, даалгъвр цагланъ кÿцäнä. Байрлдж эднд кÿн ханхш — зÿрки ханна. Эдн алтн äдл залус.

Нег дакдж нанур дивизин военком ирäд, игдж келв: Эн залгълт кÿцäгч эскадрон ягъдж бузрдсиг чи, Ока Иванович, медич?

— Бузрдна гисн юмб?

— Эдн заагт öшäтн, кÿÿнä äмтн дала.

— Кен чамд тигдж худл келв?

— Шишлнъ отдел...

Би дакад бас алнъ болв...

— Тер шишлнъ отдел гиснчн юмб? келдж öгич — гидж военкомд келджäнäв.

— Юн гидж чамд цäälгъхв. Шишлнъ отдел äмт цугтнь шÿÿдж, шинджлдг улс.

— Тер ягъдж шуулдж шинджлхмб?

Äмт шÿÿдж хäлäгъäд, революцин öмнäс зöрÿд йовачнриг хäлäдмн.

Тигдж келн, военком нанд политсургъулин тÿрÿн эклцин урок кедж, нанд политик цäälгъв. Эскадронд цагъачудин офицермÿд, урядникÿд, прапорщикуд орад, дорагъур нуувчин кöдлмш кедж, цергчнриг хутгъх сананата — гидж военком нанд келв.

Военкомла кесн кÿÿндврäс, тер цагт политикин тускар юм эс меддгäн би медвв. Терÿнä хööн äмтнä бäädл хäлäдж медäд, комиссарлагъан дару — дарунь кÿÿндвр кедг болв.

Нег дакдж тер комиссар нанд келв: ямаран юмн эн болджана, Городовиков, революцин тӯрӯн ӧдрӓс авн цагъачудла ноолдач, ик ямта командир болвч, болв партьд одачн орад угач.

Тигдж келх гидж би нам санджасн угав, гоодь келхд, би нам ю келджӓхинь медсн угав.

Невчк ухалджагъад, би келв:

— Ӱр комиссар, ямаран йилгъл эӱнд бӓӓдв? Советин йосна тӧлӓ, сулдхврин тӧлӓ би ноолддж йовнав. Тигӓд би большевик бишвв?

— Большевик, мен большевик, болв мел йосн большевик биш,— гидж комиссар хӓрӯ ӧгв.

— Ягъад?

— Ягъад болх билӓ, Ока Иванович, политик татугъар меднӓч.

— Тигӓд юн болджана, би багъ сургъульта кӯмб? Политик гидг амр юмн биш. Терӯнӓ — хӧӧн комиссар нанла политикин тускар дару — дарунь кӯӯнддг болв.

Нег дакдж би терӱнд игдж келӱв:

— Би партьд орджанав, зуг, чи комиссар, нанд политикин тускар дӧнъг бол,— гив. Комиссар байрлад, тиклӓ сӓн, Ока Иванович — гив. Большевикин партьд би ганцарн орсн угав, нанчн кесг цергчнр, командирмӱд орцхав. Дӓӓлдн бӓӓдж, тедн партьд орх эрлгъ игдж бичдг билӓ.

»Коммунист — большевикин кӧдлмшч — крестьянск партьд орджах кӱн гидж намаг партьд автн. Йоста ӓрӱн цевр мана кӧдлмшч — крестьянск партинь би медӓд, эн партьд би орхар седджӓнӓв, юнъгад гихлӓ, би эгл красноармейц партийн бӓӓдлӓр бӓӓхиг дасдж, нег — негндӓн тӱрӱ — зовлнъгднь нӧкд болх сӓн йовдл дасдж, нег — негндӓн медсӓн заадж — эн учр деерӓс авн, ӱӱрмӱд, намаг партьд автха гидж сурджанав». Ӧдр болгън, час болгън шин орсн багъ коммунистнр, ягъдж ӱгӓн бӓрдж, нерӓн гутал уга йовхиг би шинджлдг билӓв. Коммунистнр ягъдж бийӓн бӓрх болна, тедниг дахдж цергчнр зӧргтӓгъӓр, шамдгъагъар хортнла ноолддг билӓ. Эдн эврӓннь командирмӱдтӓн комиссармудтан йир дурта болсар, тӱрӱ цагт,— нег — негндӓн нӧкд болдг бӓӓдж.

Цергчнрт ӱлгӱр, ӱзмдж болдж, командирмӱд, комиссармуд теднтӓ хамдан эркн догшн дӓӓнд орлцдж йовла.

Сүл дәәлдән чиләд, төвшүн цаг ирв. Нарт делкәд түрүн болдж тогтсн социалистическ государств тосгъх цаг ирв. Советин йосна төлә гражданск дәәнә джилмүдт дәәлдсн кевтәгъәр төвшүн цагла хуучн церглнр, командирмүд, буденновцнр Советск торскнә джиргълин төлә чидлән әрвлл уга тер кевтән көдлцхәв.

Алдр Октябрьск революцин, капиталистнриг, помещикүдиг диилългън советск әмтнд, мана Төрскнә цуг келн әмтнд сулдхвр болн кишг авч өглгън.

Орчулснь: Очра Уташ.

АМР-САНАНА АНТОН

ХАЛЬМГУД БОЛН УЛАН ЦЕРГ

(«Мудрешкин сын» гидг дегтрäс).

Мöрн малин туст хальмг ямр улсинь келнäв. Хальмг кӱн мöрнäс киисиä гидг икл берк йовдл болдж тоолгддгиг цäälгъгч эврäннь темдгӱд болн учрмуд хальмг улсд бääцхäдмн. Теегин кӱн гиклä, тӱӱг кӱн-толгъата мöрнä зургин мöч гидж йирин санцхадмн. Теегин улс иигдж келцхäдмн:

— Йовгъар йовдж йовхш тигтлäн,— мöрта кӱн киисдв!

Хальмг кӱн йовгъар йовхларн бӱдрдж киисхнь дöт болджана. Йовгъар йовдж йовснам му хальмгин бийнь мöрн деер гархларн онъгдарад оддг мöн. Мöртä йовдж йовад киисдж ӱксн кӱӱнä тускар зäнъг сонъсхларн, хальмгиг кӱн иигдж сурдг мöн:

— Ягъад? Мöртäгъäн хамдан киисджй?

Теегин кӱн талданар тоолдмн биш. Ямр учр йовдлмуд харгъхла, кӱн мöрнäсн салад оддгин тускар хальмгуд бас чигн келцхäдмн: мöрн кемр туульад, ар-хойр кöлäрн зогсхла, ташр тер заамднь джола тасрхла, эсгихлä, довтлдж йовсн цагтнь олнъ татурнь тасрхла, эсгихлä, мöрн толгъагъарн газр хатхад, алс тусхла, тегäд оч кӱн мöрнäсн салдг мöн! Нань ягъдг болв чигн хальмг кӱн мöрнäс киисдмн биш.

Мöриг тиим äвртä сäänäр эзлдж-эдлдж чадцхадг болвчигн эн улс мöрдäн диг угагъар эзлдж-эдлдж йовцхадж. Чинъгс хаана мöрн-цергин туужлгч авцинь сергäдж авад, шин хаалгъд орулад, хальмг улсас йоста сäн цергчнр кех кергтä бääдж. Шин тöрдж бӱрдсн дивизиг бат-чииргт болн дääни бääдл-джисäнä некврмӱдт сäänäр дамшахин эркд, хальмг дивизиг Ääдрхнäс ууд-

жмд, Теегäс холд, Шартугъин öөр бÿрдäхмн гидж шиидгдсн мöн. Хальмг кÿн зöрмг, сäн, гаэшун дääч болдг болвчн, цергин ÿÿлдврт ямр джилвтä болв чигн, тер теегäн санад, тÿÿндäн тачалта болдг билä. Болв дивиздäн иджлдäд авчксна хööн хальмг кÿн ÿнн-голта седклтä советск кÿн болдж кöдлмшч-крестьяна Улан Цергин йоста сäн дääчнь болдж хÿврдг билä.

Би бийäн дääнä тöр-керг сääнäр эс меддг кÿн гидж тоолдг билäв, тегäд хальмг цергÿдин штаб бÿрдäхин тускар нанла хамдан мана дääнä комиссар Маслов йовла. Тер бидн хойр хамдан йовад, республикин Реввоенсоветд кÿрäд хальмг церг бÿрдäх шиидвр гаргъулдж авлавдн.

Маднниг, мендлäд, гарад йовхар бедрхлä, Реввоенсоветин чледÿдин негнь, намаг хурц нÿдäр хäлäчкäд, келв:

— Социальн революциг харсачнрин зерглäнд хальмгуд орджахд би йир икäр байрлджанав. Хальмг улсд цугтаднь мини ÿр-иньгин менд келтн.

«Социальн революц» болн «Хальмг» гисн ÿгмÿд хамцад харгъад одснд, öврмджтä чинр бääх болдж нанд медгдв.

Тегäд бидн, хальмгуд, элгн-садарн йилгърхäс нань юм одахн кÿртл эс медджäсн бидн, хальмгуд, цуг кÿмнäмтиг сулдхлгъна тöлä ноолддж йовцхах улсин зерглäнд зогсцхавдн!

Дääнä кергÿдин заагур Маслов бидн хойр Совнаркомд, Ленинд одад, «Хальмгин мал-агъурсиг харджхäлäлгъна болн хäрÿ босхдж öслгъна туск зака» гаргъулдж авлавдн, харгъндджасн хальмгудт хальмг цä, эдтавр, нань-чиги дöнъ гаргъулдж авлавдн.

Республикин Реввоенсоветин даалгъврмудар штаб бÿрдäхин тускар бидн Шарту балгъснд ирÿвдн. Кöдлмшäн эклн гиджäхлä, Маслов гемтäд, Ääдрх ордж одв. Би ганцарн ÿлдчкäд, Юговост-фронтин Роввоенсоветäр дамджулад, dääлдäнд йовсн Кануковиг дуудулдж авхулхин туск тöр босхув. Бийиннь сургъдж дасхсн хальмг полктагъан Кануков тиигхд öмн ÿзгä фронтд dääлддж йовла.

Штабин толгъачд орчкад Кануков дääнä-бÿрдäлгънä халхар зöвäр чадмг аргъта кÿÿгъäн медÿлв.

Кесг dääлдäнд ордж дамшсн, гар-бäрлддж ноолдлгънд кесг дäкдж орлцсн, дääнä казармд бääлгънä кÿчр бääдлиг кÿтцднь медсн кÿн Кануков сургъджах салдс-

мудиннь седкл-ухаг, занъ-бääриг, юнь теднд дуту болджахиг джигтä сääнäр гавц меддг билä. Яндг — Мацга нутгас урднь газаран гарч ўзäд уга, гартан бу бäрдж ўзäд уга теегин тўўкä хальмгудиг тенъкäн угагъар сургъдж асрад, даджрачнрт дур-уга болдг уха-серл эдндäн орулад, революцин тöлä уралан зöрдг тöмр-бат баатрмуд, зöрмг ноолдачнр Кануков öсгдж гаргъла. Тўўнä дасхдж гаргъсн хальмг полкс Советск республикин хортдла кегсн алдр ноолданд дўўвр кевäр орлццхала.

Ўнн чик седклäрн зўткдж революцин халхд орсн хальмгудин тускар келхлä, хамгин тўрўн болгъдж Городовиковин, Кануковин, Хамутниковин, Шалхаковин, Сафоновин, Ангулäн Арлтана, Муевин тускар келх кергтä,— тедн хад мет бат, чик ухан-седклтä, чанъгъ-чиирг, баатр цогцта, ўнн революционермўд болдж бийсäн медўлцхäлä.

Олн-äмтнä мел öр дотрас гарцхасн энъгин улс дундас Улан Цергин сäн медрлтä баатрмудиг боли толгъачнриг алдр революц ööдлўлдж öсклä. Алдр революц эс болсн болхла хальмг Городовиков революцин ääрмин улан маршал болш уга билä.

Мöрн цергин тавдгч öönд нерäдсн статьядан Кузьмин И. Н. иигдж бичнä: «Мана öмнäс дäврдж йовсн мöрн цергиг толгъалдж йовцхасн орсмуднь чигн, газадин ордин улсмуднь чигн мöрäр дääллдлгънä кергиг элдв сäänäр медцхäдг улс бääсмн. Деникин болн Каледин генеральн штабин академ Äрäсäд тöгсгäсн деерäн бас чигн Францд тöгсгäсн мöн. Теднд нöкд болдж, дäänä äвртä эрдмтä болн мöрн-цергин кергин туст ик дасмджта офицермўд болн генералмуд Францас болн Англäс ирцхäсн мöн.

Теднä öмнäс бидн Буденниг, Ворошиловиг, Городовиковиг, Морозовиг, Зотовиг, Тимошенког, Опанасенког болн нань чигн тиим улс йовулцхалавдн. Тедниг урднь кен меддг билä? Эн дўўвр командирмўд ямр «цагъан ястнрин» тохмас гарцхасм? Академ бäätхä, нам дäänä ямр училищд сургъуль сурдж ,тедн дäänä эрдмтä болцхасмб?

Уга, командин öödäн кöдлмшт тедниг öödлўлдж öргдж кўргснь теднä кöдлмшч-крестьяна олн-äмтн болджана. Олн-äмтн теднд иигдж келсмн: «Мöрн церг тосхцхатн, тўўтäгъäн диилдж йовцхатн».

«Цагъан ястнрин» болн баячудин өмнäс кöдлмшч-крестьяна олн-äмтнä ääрмин командлач болгъдж уга-тя-крестьян улсас гарсн унтер-офицер Буденниг ööдлÿлсмн, Реввоенсоветин член болгъдж, урднь церг тас церглдж ÿзäд уга бääсн, кöдлмшч йовсн Ворошиловиг ööдлÿлсмн, вахмистр эс-гихлä унтер-офицер йовцхасн Зотовиг ääрмин штабин начальник болгъдж, Опана-сенко, Городовиков, Морозов, Тимошенко ахта улсиг дивизмÿдин начальникÿд болгъдж ööдлÿлсн мöн.

Тенъгä хазга атаман болгч Краснов гидг генералин туст таарлт уга бääдг цагъачудин нег журналист, тер генералин ÿÿлдвриг шалад, ингдж келсмн: «хазг цергин закврнг сääхн ÿгäр бичнä гисн большевикÿдиг диилдгън болдж тоолгдад одш уга мöн».

Эннь мел чик. Краснов ахта генералмуд эврäннь дääнä закврмудан ямр сääхн ÿгмÿдäр бичдг болв чигн, тедн большевикÿдиг диилдж чадцхасн уга. Туудж теднä өмнäс зöрÿлгдв. Городовиков мет унтер офицермÿд закврмудан сарсасн ÿзгÿдäр, муугъар бичцхäдг билä, болв генералмудт гÿрмннь ÿзÿлдж цокдж тарадж йовла.

1919 джилин зунар, Камышин шидр бääдг Грязнуха гидг селäнä öөр, Городовиковин дивиз кесг олн хату дääлдäнä хöөн, амрлгънд гаргъгдла. Эн-тер уга, делäд буудж, санамр бääсн улан дивизÿр Улагай гидг генералин мöрн-церг гев-генткн дäврв.

Городовиковин хайрдгч бригад харулин ÿÿлдвр дааджала, негдгч болн гурвдгч бригадмудвь амрлгънд бääцхäлä.

Хÿ-салькн мет хурлгъад одсн дÿÿрäтä цагт нисн йовдж, Городовиков дивизин адъютантд ним закв келдж бичÿлв:

— «Хортн дäврäд ордж аашна. Хойрдгч бригадарн ноолдджанавдн, негдгч бригад äркддж äнä, гурвдгч бригадарн унтджанавдн. Хортнла дääлдхмн гидж цуг бригадмудт гурвуладнь закджанав. Начдив Городовиков».

Бийäсн даву кÿчтä хортнла ноолдджасн хойрдгч бригадтан нöкд болхар негдгч болн гурвдгч бригадмуд бослдв. Улагай генералин мöрн-церг эднäс цокулдж хамхрв.

Тиигдж, алдр революцин диилврмÿдт, тер революцин бульглсн дольган деер, келн-улсас ард хоцрсн нам хальмг улсин бийснь эврäннь дундасн гражданск дääнä болн

делкäд нернь туурсн негдгч мöрн-цергин дӳӳвр баатрмудин негинь — революцин тöмр-бат, чанъгъ-чинрг салдс болсн Городовиков Аакуг ööдлӳлдж гаргъла.

Басл тер мет, Улан Цергин бас нег баатрнь болсн Кануков Хартиг тенъгä хальмгуд дундасн ööдлулдж гаргъла.

Гражданск дääнä эклцäр Сальск медлä газрт Буденный мöрн-цергäн шинкäн эклдж бӳрдäджäсн цагт, нег цööкн хальмгудтагъан Кануков ирдж негдсн мöн. Агъш — Тихорецк хоорнд, тöмр хаалгъ кööгъäд, Шелкоплясла хамдан, кесг-олн дääнд орлцад, Кануков Агъшд ирдж зогсв. Тегäд тендäн 10-ч ääрмин Реввоенсоветд, шишлнъ хальмгудин тöлä политотдел гаргъв, хальмгудиг неджäдäр гилтä Кануков цуглулв.

Эн цагла Ääдрхнд хальмг исполком хойр насна улс дууддж агсад, 1-ч Хальмг мöртä цергин полк бӳрдäв. Болв эн полкиг бӳрдäх тöр эс болх улсин гарт орла, тегäд энӳнä кергнь зöвäр олн дуту-дундста болдж йовла. Хальмг исполкомин члеӳд дунд дääнä тöр меддг улс, танъгъчин дääнä комиссар Масловас нань уга билä. Тер учрар, хальмг исполкомин дääч ӳрнь — революционн хальмг полк сäн толгъач угагъар тӳрӳ-зӳдӳлä харгъджасн цагт 10-ч ääрмин Реввоенсоветäс Кануков болн Хомутников эн полкин штабд Ääдрхнд ирцхäв. Керг кӳцäдж эс чадцхадг улсинь кööдж äрлгъäд, хальмг полкиг эн хойр эврäннь гартан авад, тӳрӳ зӳдӳ ӳзджäцхäсн улан цергчнриг хувц-хунрарнь тетгäд, дääни болн политическ медрл öгäд, советск орн-нутгин хортдин öмнäс довтлулцхав.

11-ч мöрн-цергин корпусин 3-ч бригадт ордж, Öмнӳзгин фронтд ноолддж йовсн 1-ч Хальмг мöрн цергин полкин кӳцäсн ӳӳлдврнь ик болсмн.

Гурвн сард Кануковар сургъулсн эн полк тенъгä хальмг Хомутниковин командллгънд йовдж, кесг олн дääлдäнд орад, äвртä зöрмг-баатр болн дääч гавшуна ӳлгӳр ӳзӳлв. Усть-Медведицк округин Большие Уланы, Хоперск округин Шарашкин болн Собачье гидг селäдин шидр болцхасн, Урюпинск станицин ööр болн нань чигн газрт болцхасн дääлдäнд хальмг полк дӳӳвр ӳӳлдврмӳд кӳцäдж, мана улан мöрн-цергин элдв тууджднь темдгтä немр болсн мöн. Хомутниковин, Гаряев Лидж-Увшин, Санджиевин, Шапшуковин, ääнä гидгиг медлг уга äвртä пулеметчик Ангулäн Арлтана болн нань чигн улсин

нерднь мөрн-цергин дәәлдәнд йилгърдж, нер гарцхасн улс болдж, дәәнә хәнлг өрглгънә заквр.мудт кесг ордж йовцхала. Негдгч мөртә цергин полк 1919 джилин октябрь сарин 20-д болсн ганцхн бәрлдәнд Шарашкин гидг күүтрин өөр зургъан тов болн гучн пулемет хортнас буладж авсмн. Командирмүдин болн энъгин хальмг цергчнрин зөрг болн баатршлгън келәр келдж болш угагъар туурсн болджана.

Хальмг улан мөртә цергин полкин тускар келхләрн, Кануков нанд келдж өгсн, хальмг полкин джиргълд үзгдсн нег темдгтә йовдлин тускинь келх кергтә гидж сангдна.

1919 джил. Хальмг мөртә полк, дәәлдәнәс гарад, нег станицин өөр амрлгънд зогсад, цуг Әрәсән ахлач Михаил Иванович Калинин ирхиг күләджәлә.

Алдр революционн орн-нутг толгъалгч, мана вождь улсин негнь болгсн кү түрүн болдж үздж, келсн үгинь сонъсх әвртә дүүвр байр мана цергә хальмг улсд үзгдсн мөн. Энъгин дәәчнр чигн, командирмүд чигн, эврәннь полкан толгъалдж көтләд, цагъачудиг кесг күүчдж диилдж йовсн, әвртә зөрмг чавчач хальмг Хомутников чигн, сүрддж өвклзцхәв. Кень болв чигн бийән йир сән болдгар Калининд үзүлхәр седнә. Тиим болх чигн зөвтә.

Иим седкл-уха зүүдж, цуг зер-зевәрн бигцлдж, джидмүдиннь үзүрмүдәрн гилвкдж, ирх гиичнриг күләдж, колонн болдж полк хаалгъин хаджуд зогсджала. Тиигдж күләджәтл, хаалгъар тоос бүргүләд, үр Калининә гиигн тергн, штабин улсар үдшлүлсн, эрлзәд гарад ирв.

— По-олк, смирно-о! — гидж Хомутников чашкурдсн дуугъар командлв.

— Үр командирмүд! Чашкан тииглән! Джидмүдән гартан ав! гидж дәкн нег командлчкад, Хомутников мөрәрн доран цеб гидж эргәд, чашкан хүрүлдж гилвкүләд, колоннас генткн тасрад, гүүлгүлдж гарад, хаалгъар ирдж йовсн терг темцв. Тергнәс негл хойр ишкм өмннь ирәд, Хомутниковин мөрн, ар-хойр көләрн токтн тусад, газрт көлнь хадгдсн мет зогсв. Деегшән өрггдсн гилвксн чашк салют өгхәр буулгъгдв.

Картуста, хар зүстә косовортк киилгтә, нәрхн бүстә, пальтота, гартан тайгта Калинин өөгүрн гарч йовджах күн болгъна чирәгъинь болгъадж хәләнә. ВЦИК-н ахлачин өмнәгъүр гарч йовджацхах мөртә хальмгуд йоста сүрәтә бәәдлтәгъәр йовдж, хәләцсән нег аю чики

һол тал бӓрхӓр ягъдж седв чигн, тедн, баахн бичкдүд мет керсү гаргълдад эс медгцӓр, хар нүдӓрн Михаил Ивановичиг үврдж цугъар хӓлӓцхӓнӓ. Нарнн герлтӓ тольнь теегт, мөрдин сӓӓрд, мөртӓ улс деер асхрсн болна, Калининӓ өмнк ногъанд, түүнӓ үмглдсн пальтод алтргсн герл асхрсн болна.

Кезӓнӓ нег цагт мана хальмг улсин өвкнр нүүдж бүүрлдж йовцхасн газрт Калинин мана хальмг полкин бӓӓдл хӓлӓсн мөн, тегӓд Михаил Иванович мана хальмгуд дунд гиич болсн деерӓн, шин джиргъл маднд авч ирдж өгсн күнь болсн мөн.

— Михаил Ивановичин келсн үгмүд мана зүркнд үлдцхӓв, тер келсн үгмүднь кезӓд чигн мартгдш уга. Иим ӓвртӓ зөрмг дӓӓч улста болсн хөөн мел диилгдш угавдн. «Хӓрнь тегӓд, уралан йовцхатн!» гидж Калинин келсн мөн,—гидж Кануков кесг дӓкдж келдж йовла.

Калинин хальмг полк хӓлӓджӓсн цагла, Городовиковин дивизин ординарец мөрни гүүхӓр ирдж «хойр кирстӓ» пакет өгв. Агъшин дӓӓнд алдршсн баатр Кожановин командлгъта йовсн матросмудин отряд хазг бригадла харгъад, бүслгддж одсн шаху, ик гидгӓр түрдж, тиим гидг газрт ноолддж бӓӓнӓ гидж Ока Иванович Городовиков сонъсхдж. Хальмг полк, ардк газран харх харул үлдӓчкӓд, бачм кевӓр гарч йовдж, Кожановиг менд авх кергтӓ гидж Городовиков бичдж.

Тиигхд мана хальмг полк 1-ск дивизин зӓрм частьс заагт бӓӓгъӓд, хортна ца арднь күрч холд хӓлӓвр-шиндж келгънӓ үүлдвр күцӓдж бӓӓсн мөн. Эскадронсин командирмүдин негнь болдж матрос Фоменко бӓӓсмн, түүнд хальмгуд «Поминка» гидж нер өгсмн. Тер хальмгудин энъкр командир билӓ. Городовиковин келүлснӓ тускар цаг-түдвр угагъар Фоменкд болн цуг командирмүдт сонъсхгдв. Цаг түдвр угагъар бачм митинг кегдв. Кожановиг харслгънд босдж орлцх болдж шиидгдв. Фоменко негдгч дивизиониг бийдӓн авла, хойрдгч дивизион бӓӓсн ормдан үлдв. Сӓн дурар йовлгъни тускар келӓд керг уга болв, юнъгад гихлӓ «ахнр-дүүнрӓн» харсдж авхд цугъар йовхар седцхӓв.

Гиигн ацата хойр эскадрон, арвн хойр пулеметтӓ өрӓл пуль—эскадронта дивизион өрӓл часин зуур бедрӓд, Городовиковин заасн үзг тал, Фоменкин толгъаллгъта хатрад гарад одв. Дарунь Городовиковин элч «теегин улс ягъсн дигтӓ улсв» гидж алнъ болдж өврсн:

«Фоменко гарад йовдж одв» гисн ахрхн сонъсхвр эвräннь толгъачдан кӱргхäр, мордад гарв.

Эврä газра кӱн, кӱндтä начальник болгсн Ока Иванович Городовиковин закврмудиг хальмг полк оньдинд ӱнн сäн седклтäгъäр болн дигтäгъäр кӱцäдж йовла. Дивизиона кӧтлäчнь болдж ӱр Помник йовснь бас чигн ик чинртä мӧн. Тӱӱнлä йовсн хӧӧн керг лавта кӱцäгддж, менд ирхдäн цугъар бат нцгтä билä.

— Поминк гидгтн хара кӱн биш, ямр чигн нуувч медчкнä, тер учрар эн юунд чигн авгдш уга,— гидж хальмгуд келцхäдг билä, тедӱ дӱнъгä икäр иццхäдг билä. Тиим седкл-ухата, тиим дӱӱвр кӧвӱдтäгъäн кӱчтä хортн тал ӱр Фоменко гарч йовла.

Дäврлтäн манахс хортна барун халхаснь эклв. Кемр хортн харгъвзго гидж Фоменко, йовн-йовдж ӧмнäн харулч илгäв.

Хортн ямр кӱчтäнь медгдхш, тер тенд нег церглä дääллдä кеджäдгдж гисн зäнъг Фоменко хаалгъдан йова-йовдж сонъсв. Ӱкс-шулугъар кӱцäх зӧвтä хамг ӱӱлдвр кесн учрар, барун бийäс ирдж йовсн хортна нӧкд церг бäргддж зогсагдв. Ӧндр деер батрсн мана харулчнриг цокдж унъгъагъад, мадн тал дäврхäр хортн седв. Негдгч эскадронан пулеметмӱдтäгъäн Фоменко ӧндр гатц кӧрнъг гидж ӱлдäв. Хойрдгч эскадрон гар — пулеметмӱдтäгъäн, хойр захдан болн дундан невчкн кӧрнътäгъäр, ӧргнäр делдж, хортнур дäврв. Фоменкин деллгън дегд ӧргн болдж йовхиг хортн ӱзчкäд ик церг йовдж йовна гидж санад, бийдäн бääсн кӱчн-чидлäн цугтнь гилтä ӧмнäснь илгäв. Буугъин сумн кӱрх дӱнъгäгъäр ӧӧрддж ирчкäд, Фоменко дäврлтäн шулудулн, эклäд хадж йовна. Ӧмнäснь хортн кӱчтä гидгäр бас халдв. Хортна халдан дегд догшн болад ирхлä, хортиг аргъ-чидлäрн сӧргдж цокад, бäрн йовдж, хооран ӧндр газр талан цухрв, тер хоорндан хойр захан хоорнднь невчк ӧӧрдхäд, дундагшанднь хӱмв. Хортн шахлгъан улм кӱчлäд, ӧндр газр тал ӧӧрдäд ирчкв. Минь эн саамд Фоменко цергäн хойр äнъглдж авад, хойр талгшан гарад, зулдж йовх бääдл гарв.

Эн мек гаргъад, хортна ӧмн захинь хоосрулад, илткäд оркв. Тегäд ӧндрин ца ӱлдäгдсн Фоменкин улсас хойр тачанк ӧндр деер гӱӱлгдж гарч ирäд, хортна нӱцкрсн ӧмн захинь бäрӱлäд халдад, сумдар асхрулад бääв. Цань ӱлдцхäсн мана пулеметс бас ӧндр деер гарч ирл-

дäд, бас чигн асхрулад хацхав. Пулеметсин ардаснь хойрдгч эскадрон дÿÿвр кевäр, делäд нисдж гарч ирв. Хортна омг шантрв. Мана пулеметсд ööрхн ирцхäсн хортн халун галд тесдж ядад хутхлдад, хäрÿ эргллдж йовна. Чашксан öргдж гилвкÿлсн манахс хортн тал шургъдж дäврлдв. Хортн сÿрдсиг медчкäд, Фоменко хäрÿ эргäд, бас чашксан öргдж гилвкÿлцхäв. Хойр таласн шахулсн, лундагъурн дäврÿлгсн хортн ода цугтан хäрÿ цухрв. Хäрÿ хäлäчксн хортн дара-дигäн алдад, ода шуд айстан гÿÿдж йовна. Дääлдäни цагт иим бääдл кецÿ сÿркä äämшгтä, хортна ар-захнь чавчулад, хадгдад унад йовна. Зулдж йовх халхиг зуурдиг ÿклин äämиг авлна, кööдж йовх халхнь, дегд омгшад, шургъа йовдж, äämшглä чигн харгъад оддг мöн. Хортнд ардынь хадгълсн, кÿн ääм кöрнъ угаг Фоменко меддждäсмн, тегäд эн шуд иигдж командлв:

— Дäврäд, манахс, орцхатн!

Цуг пулеметс, цергäн дахад, уралан шургълдв. Уулдвртäн бахтдж омгшсн Фоменко, хортна захт тÿрÿлдж кÿрäд, бийнь эклдж чавчв. Минь эн цагла кишва альвн сумн чееджäрнь тусдж шавтав. Ардынь довтлдж йовсн, энÿгäн алдл уга дахдг ÿр Цурюм, Фоменкин гартк чашк ээдрсн болад одсиг ÿзäд, ÿкс гидж гÿÿлгäд, Фоменкиг кÿцäд, тÿÿнä джолагъинь хавлдж авн, хаджукшан кöтлäд гарад одв. Ардынь довтлдж йовцхасн хальмгуд хääкрлдв:

— Кембэ! Кембэ!

Энъкр зöрмг командирнь шавтад одсиг медчкäд, манахс мöрдиннь тÿÿдлиг шулудулв, иньг Фоменкин тöлä öшäгъäн авхар аралдцхав. Ард хоцрдж йовцхаснь, шавтсн командирäн ÿзчкäд, хортнд улм аралдцхав. Эдн адгъдж мöрдäн буулдад, олнъ — татуран чанъгъадж авад, махлагъан дардж ÿмслдäд, адгъдж мордлдад, уралан гÿÿлгцхäнä.

— Гем уга, менд бääджä, Поминка! — гидж хääкрлдсн хальмгуд нислдäд гарлдад бääцхäв. Хортан эрт кÿцдж, öшäгъäн тÿÿнäс эрт авхар эдн цугъар зÿткцхäв.

Аäнä-хорна гидгиг меддг уга, äвртä зöрмг, кецÿ мергн пулеметчик, ташр пулеметсин командин начальник Ангулäн Арлтан эн дäллдäнд зÿн гарарн шавтв. Пулеметин тускар сääнäр меддг Арлтан, эн пулеметсинн ик-зуугъинь хамхрха, энд-тенд кеер кевтцхäсн пулеметсäс зÿÿдж-ниилÿлдж цуглулдж кесн мöн, тегäд теднä

кесгнь муугъар хадг билä. Теркä альвн мöрн деерäн сусн Арлтан, хортна сумд асхрад бääвчн, тöртäн тÿÿг эс авчах бääдлтä болдг билä. Зäрм пулеметс дääллдäни гÿргÿлä хадган уурад одхла, тедниг шулун ясхар Арлтан довтлулад оддг билä.Нег захднь ясвр кегъäд оркхла, наадк захднь нег пулемет эвдрдг билä, тегäд Арлтан хääкрдмн: «ягълав!.. ягълав!» Минь иигдж йовсн нег цагтан Арлтан гаран шавтасн болдг. Тегäд Арлтан, бийинь тергн деер сулгъдж авад гархла, хортн тал хäлäдж, эрÿл гарарн завдн бääдж хääкрв:

— Экäн алдсн элмрмÿд, танд би ÿзÿлхв!

Хойр сäн командирмÿд тиигдж шавтдж гарцхав.

Ардан ÿлдäсн кöрнъ талнь манахс дäврäд йовхла, хортна барун захнь Кожанов тал дäврлгъäн айдулв. Бийдäн дöнъ ирх гидж йирин сана бääсн Кожанов, ууджмд дääлдäн болджахинь сонъсв, тегäд хортна барун зах тал кöдлмшäн чанъгъав. Манахсас ÿргдж зулад, цухрдж йовсн хортна ардан ÿлдäсн кöрнъгнь, Кожановас цухрдж зулдж йовсн эврäннь эркн-гол кÿчнлä харгъдж мöрглдв. Эдн негддж авад, Тенъ гол темцäд, тендк эврäхс талан гарв.

Матросмуд болн хальмгуд харгъсн байр, келдж бичдж болш уга äвртä болв. Сÿрäнь ööдлдж омгшсн мана отрядмÿд, цуг халхарн цухрдж зулдж йовх хортиг холд кööлдäд гарцхав. Манахсин «ура» гидж хääкрлдäн кöдäг дÿÿргäд йовна. Кÿчн немгддж одв. Чашкан атхсн гар улм чанъгърад йовна. Манахсин мöрдин бийснь, эздÿдиннь байр медäд, хойр талан толгъагъан аксрлдад, телÿлдж анъгъалдад «джолагъим султхдж öг»— гилдсн болад йовцхана.

Дääлдäнä хööн кеер-кöдäд митинг болв. Хальмгудин халхас босдж келцхäв. Эн митинг болджатл ÿр Фоменко шаварн öнъгрв. Тÿÿнä келсн сÿл ÿгнь:

— Бичä сÿрдцхäтн, кöвÿд,—уралан дäврцхäтн! Цоктн, цоктн! Сулдан тöвкнÿн бääлгън менд болтха!

Митингд бääсн улс цугъар махлагъан авцхав. Цугъар ä-чимäн уга болдж тагчкрцхав. Эн сÿркä тагчк дÿÿвр ÿÿртäн харм-тöрдж атылгън билä.

Фоменкин ормд орулгдсн негдч эскадрона командир Дрючков Андрей (Бен-Али) ÿр Городовиковд сонъсхв: «Керг-ÿÿлдвр йир сääнäр кÿцäгдв. «Бен-Али»...

1919 джилин намр. Хальмг мöртä цергин полкс бийсиннь дундас мöрн-цергин олн дÿÿвр баатрмуд öсгдж

гаргъцхасн мöн. Теднä негнь хойрдгч эскадрона командир Шапшуков билä. Хортнур дäврдж орлдан болгънд Шапшуков эвраннь Нарма гидг гергтäгъäн öндин зерглдж йовдг билä. Халун дääлдäнä цагт Шапшуков гергндäн хääкрдг билä.

— Нарма, бичä хоцр!

Шапшуковин гергн Нарма Севрн Кавказин газрт кесг олн халун дääлдäнд орлцдж йовла. Султан гидг селäнä ööр негдгч хальмг мöртä цергин полк Васичев гидг полковникин бандла äмäн гартан бäрдж ноолддж йовсн цагт, Шапшукова Нарма мартгдш уга дÿÿвр ÿÿлдвр кесн мöн.

Васичев гидг полковникин минъгън тавн зун кÿÿтä мöрн церг цокулдж хамхрсн догшн дääлдäнд болсн атакд Шапшуков саак кевтäн гергтäгъäн зерглдж йовла. Гражданск дääнä дÿÿвр улан баатрмуд — полкин командир Хомутников, тÿÿнä помощник, ääх-сÿрдхäн меддго Аким Стаценко, ицктä дÿÿвр баатрмудан ардан дахулдж, гал-манънад нисдж йовцхала. Хортнурн довтлгсн сÿртä полкин öмн-нÿÿрт эдн йовцхала.

Гар-бäрлддж хортнла чавчлддж йовсн замд Стаценко бийлäрн äдл бас чавчлдана элдв гавшун эрдмтä цагъана нег офицерлä харгъдж одсн ноолддждана. Болд ÿлдсин ирмÿднь нарнд гилвкдж падрлдна, нег-негнлäрн харгъдж джинъцхäнä. Тиигдж äмндäн кÿрлддждäсн замд цагъачудин нег хазг ÿлдäн ööдäн öргсн мана Стаценко Аким тал хаджугъас нисдж йовсинь Шапшуков нÿднäннь булнъгар зервк ÿзäд орвк. Бийнь ганцарн хойр хортнла чавчлддж, муудан кÿрч йовсн Шапшуков:

— Нарма, Акимиг харс! — гидж хääкрв.

Кÿрäд чавчхар седхлä цаг бачм болад, Нарма нагагъан шÿÿрч авад, Стаценко Акимин ööрнь ирчксн хортиг хагъад, öсргäд оркен мöн.

Тиигдж ÿнн чик седклäн öгч, улан туг дор йовдж, цуг делкäн революцин тöлä, цуг даджрулгч болн мухлалулгч кÿмни сулдхврин тöлä, алдр революцин болн гражданск дääнä диилгънä кÿчр болн дÿÿвр джилмÿдт, эн алдр кергин тÿÿткÿринь дääллдäгъäр йилгъдж йовсн цагт, хальмг кÿÿкн Шапшукова Нарма ноолддж йовсн мöн.

Нег дäкдж Шапшуков эвраннь эскадрогъарн хäлäврхарвр келгъни халх ÿÿлдврт бääджäгъäд, шуд эврäн бий деерäсн сööгъäр гарч йовад, Усть-Медведицк гидг

станцд нисдж орад, тенд бääсн кесг хортдиг цокдж кöö-гъäд, кесг олн товс, бу-селмс болн нань чигн зер-зевс буладж авсн мöн.

Иим дÿÿвр улсан Октябрин товсин нирглдäн дотр, тууджлгч ноолданд босдж диилсн мана олн-äмтн кезäд чигн эс мартхнь лавта.

Орчулснь: Инджин Лидж.

Эрнджӓнӓ Константин

ДЖИРГЪЛИН ХААЛГЪ

(Келвр)

Шавшсн ногъан шарлдж хӳврӓд, шалв болсн кӧк шилвснь шарлджн болдж хумхарлдад, бамб улан цецгӓсиннь бӳрнь бӳрглдӓд, ирв. Бавилдсн сарвгър «йаман хуцу», «нохан шернъгуд» барванцг болад сальк дахдж нислдӓд, сала — судлмудар арвалдж хурлдна.

Ногъана шимӓр нолилдсн зурмд, бӳргсн ӧвснӓ бӳрӓс оочдан чикдж авад, ичӓндӓн орхар, ӳӳрӓн йаслдад тонтр-тонтр гидж гӳӳлдснь ӳзгднӓ.

Ӳкрмӳдин ӳснь ӧткрӓд, эрт тугълснь дӳӳрлдӓд, идгӓн холтхад оратдж ирдг болад бӓӓв.

Бархгр хар ӳӳлн барун ӧмн ӳзгӓсн тунтрдж, газрдад шир — ширддг болад, ширӓсн хур болад, намр ӧнъгрӓд, ӳвл ӧӧрдӓд, сальк дахад ӳӳрмг цасн орад бӓӓв. Ик удсн уга. Ӧмӓрӓн хӓлӓсн элстӓ шар эргтӓ бугъу булнъгд баглрад бӳӳрлсн хар, цагъан семрӳ ишкӓ гермӳдиг кӧвнъгӓр бӳрӓд кӧвкр цагъан архньг цасн кӳч авч орв.

Хотна барун ар — захин хар джолмин эзн Ногъан, Дорджин ӳкрмӳдт ус кедж ӧгчкӓд утхцан ӳӳрӓд хӓрв.

Шурдсн хар девлнь илцрнъ цаснд гӳзӓн болдж норад, хойр дал хоорнтк далвчин уйдлар ивтрӓд гол махмудинь киит урсхад, хайа — хайа заратрулад ӧргинь хавджнънулна.

Кӧвкр цасна умш манъна деернь унад, халун махмудин уурт хӓӓлӓд, кӧлсн мет гооджад ӧрч деернь дусдж шинъгрнӓ.

Ногъан гӧл болдж муурад, ӧлсн даарад, олн зӳсн му уха ухалад, хойр дальджнъ госндан тах болдж наа-

лдсн цас газр девсдж унъгъагъад, хормагъан саджад утата джолмарн орад ирв.

Кӧвӱн, кӱӱкн хойрнь буурха девлӓн нӱцкн махмуд деерӓн сул кӧдрлдсн, ӓӓрстӓ кӧлмӱдӓн гулмтинь ӱмснд шургъулчксн, неджӓд тулгъин шиир атхлдсн бегзилдӓд сууцхадж.

Залухн наста авалӓн, идр настадан алдсн, зовлнъгин икиг ээмдӓн ачсн Ногъан, сурджнънад, цӓнъкилдсн кӧвӱн кӱӱкн хойран суусинь ӱзчкӓд, зӱркнь менрӓд, хойр хар нӱднь гашун нӱлмсӓр дӱӱрӓд, чирмхин нег «чиб» гигъӓд дусад одхар белн болв.

Эврӓн даарч, ӧлсдж йовсан мартад, зӱн орнань кӧл деер кевтсн бутнь бӱргсн, буурха девлӓн авад, кӧвӱн — кӱӱкн хойран цугълад, ӧндгӓн дарджах шовуншнъ уурарн дулатхад элктӓд кевтв. Экин элкн, энъкр ӱрдӱд деерӓн эрг — ӱрг, гилгънлӓ.

— «Ногъан! эн му джолмдан, юн дала ӱӱлдвр кӱцӓгъӓд, ӱӱл бӓрӓд одна эне» гисн ээн гергнӓ дун цӓнъгндж сонъгсгдв.

— Фуф! чавас, намаг эн хойр улан махч кӱӱкдтӓгъим хайдг болдж, эн йовх насндан басл зовтха гидж мини зайач заядж. Дуту хӱвтӓ кӱн бӓӓджлв! гигъӓд ӧнъррсн залудан, хӱвдӓн гундад шуукрчкад, кӧвӱнӓнинь кӧк мӧсн болсн халхин герлӓснь аргъул ӱмсчкӓд, хойр хар нӱдӓн ханцарн арччкад гарв.

Кинтн салькн ар ӱзгӓсн ӱлӓснд, ӧдрӓрнь — орсн цасн моктрдж гилнъгтрӓд кӧрв. Хойр джилиннь кӧлсӓн ӧгх болад, хойр кӧкшн хӧ авад (бӧӧгъин заавраp шӧл уугъад, «сӓӓни орнд тӧрсн» залугъинь ӧр данъцулх Ногъанд йовл уга бӓӓдг аргъ мел уга.

— «Ӧртӓ кӱн ӧӧдӓн гардг уга» гичкӓд залу кӱн ӓдл, ке гисинь кегъӓд, од гисндниь одад йовна...

Ногъан, Дорджин ӱкрмӱдинь саагъад, хаша — хаацинь диглчкӓд, зӱн биитк хар модн кадушкта аадмгас нег нудрман чингъӓ аадмг мондалдж авад, газак шалдарта аргъснаснь нег бӧмбӓ сӱӱвдӓд хӓрв. Кӧвӱн, кӱӱкн хойртан усн нойта ӱсӓр аадмган зуурад, халулад шатрмг кедж ӧгӓд, гулмтдан аргъсна бог хайад бӱргӱлчкӓд хойрагъинь ӧврлдж авад кевтв.

Ӧдрӓнь ультркдан кӱрч иштрсн госн, норсн девл хойрнь иргӓр ӱлӓсн джинъгисн кинтн салькнд кӧрӓд цанъгтв. Кӧвӱн, кӱӱкн хойрин ам — хамрас гарсн ур

буурха девлин бутрсн ноосид кирў болдж, цääгъäд газа икäр киитрджäх темдг медўлв.

— Öнъгрсн залуннь öрäн йагъдж данъгцулхв?, эн хойр улан махч кўўкдтäгъäн ўвлин айулас йагъдж гетлхўв? гигъäд, чееджлäрн öглдäд оркхла Ногъана нööрнь кўрхш.

Байн Дорджинъкн хотна öмн «деедж» болсн дўд цагъан геринь газагъур зузан ишкä хаацар бўслäд оркси, таргън хööнä махан идчкäд, тавта äмтäхн нööрäн авад, зўслўлäд уйсн сагсг кöнджлäрн хучсн, седклднь зовлнъ уга, севркäднь заг уга, дер ööдäн äврлдäд тўўрчäд кевтцхäнä.

Ногъан öрлä урлдад, öргäн чичрўлдж босад, кўўкнкöвўн хойртан асхи ўлдсн аадмгинь халулдж öгчкäд, хардгър хар девлäрн хойрагъинь цуглад, гал деерäн аргъсна ўўрмг, бог хайад бўргўлчкäд гарад йовб. Дорджин ўкринь саагъад, тугълмудинь хашаднь орулад, öвс тäвдж öгчкäд, ўкрмўдäн ик хар сала ööдлўлäд туугъад гарв.

Ногъан салан экнд, зо деер цасн икäр дарад уга, цагъан öвонä бетк хазулдж йовтл ар ўзгäсн хўвсхäд, буднъгърад, кöвкр цагъан цасиг хурлзулдж нискäд шуурв.

Нимгн хар девлин хормаг шармдж делскäд, öрч элкäрнь ўлäсн салькн голинь чичрўлäд, шўрўн цагъан цасн ам — хамринь мöсäр мöнъглäд, госнь модн болдж кöрäд, тавгаснь авн оран шар хальсндиь кўрч джинънäд йовна.

Хар джолмд ўлдäсн хääртä хойр ўрнь «б-а-а-в-а! гилдäд дуудсн болад, цасар цанъгтсн сормсг заагурнь ўзгдäд уульдсн болна. Чавас! эн хойран йаахв? гидж саналдад уульхар седхлäнь ääмсчксн хойр нўднäснь нўльмсн гархш... Ўрўдн гисн ўкрмўдинь öмнь гарад ээрäд йовна. Болв ўкрмўдин нўдинь цасн хавхглад ирхлä, ўкрмўд öврäн саджкдж авад Ногъана ээрлгънд кўч öгл уга хашагъан темцлдäд гарад гўўлдв...

— Нууран нильчäр

Ногъан ўкрмўдинь барагъар гер талан хäлäгъäд хатрад гарв. «Экин седкл ўрнд, ўрнä седкл кöдäд» гигъäд кöвўн, кўўкн хойрнь кöк мöсн болад кöлддж одсн болад, гўўсн ўкрмўд гатцас джолман хäлäгъäд йовна.

— Эн ээäн зальгсн маальгудин ард кедў иим нанла

ӓдл ӓмтс му — уулӓн эдлдж йовдг болхв? Гем уга! Ӱнн нӱдтӓ болхла ӱзх! гигъӓд хаджудан кӱӱнлӓ кӱӱнддж йовхла ӓдл чанъгъур келӓд седклӓн ӓтрӱлв.

Ногъана хойр кӧлнь газрт кӱрсн угань медгдхш. Ӧвдгцӓ цасиг хойр арвс кӧлӓрн ӓрӓд хатрна, йовсн мӧрӓн ардан хӓлӓхлӓ шуургънд дахн даргдад йовна. Ӱкрин медг-ӱлг мӧрӓр удл — уга хотар орад ирв.

Дорджин шалдарта аргъсна цокан шуургън, хашад хаагддж хурлгъад, бичкн джолмин ӱӱдиг дарн далваггад ик гидг кӧр хурдж. Мӧчмӱднь беерсн, мӧсид чирӓгъӓн мӧнъглӱлсн Ногъана кӧвӱн, кӱӱкн хойрнь кӧлддж одсн болад, нӱднь дӧрвн болад, махмуднь менрӓд, чинӓннь алдрад, чирӓнь хумхлтад джолминь ӱӱдн тусагъур кӧрд белкӱсцӓгъӓн орад одв.

— Ногъан! кӧвун — кӱӱкн хойрчин манад бӓӓнӓ, нам чамаг кеер кӧрӓд ӱкдж одв йагъв гиджӓлӓв гисн дун сонъгсгдна. Ногъан чочад, намаг иигдж дуудх йун йумн билӓч? гидж санад, Ке-е-мчи? гидж беерсн ӧргӓн ӓрӓ зааглдж сурв.

— Бив, гигъӓд Нуура дахулад гарв:

Кӧвӱн, кӱӱкн хойрнь, Нууран галин кӧвӓд, гар-кӧлӓн гулмтинь ӧмсндӊь шургъулчкад, ам — хамрнь кӧкрлдсн, тулгъин шиир тeврлдсн шугшджадж. Ногъан, йо кӧӧркс мини, ӓмдвт! гидж уйдлгътагъар келн галин кӧвӓд дӓвӓд суув.

Ногъана чирӓнь ирвлзӓд халсн болад, арсн, махн хойрань хоорндагъур чим — чим гигъӓд йумн гӱӱсн болад, ирвлзӓд бӓӓнӓ. Нег чикнь индсн болад цагъадж оч, галин кӧвӓд суугъа суутлнь больбигъӓд устад гарч ирв. Хойр халхинь герлӓс толвтад харлад одсн ормас чиихӓд шӱӱсн гилтнъннӓ. Тиигӓд галин кӧвӓд суугъа суудж, халун киитн хойр авлцад, ухань моньднад, сӓӓхн хар кӧвӱтӓгъӓн хойурн ик гидг кӱндӓр гемтв.

Дордж, йальч Ногъаниг нам йагъсин чигн медхш, хотан ун гихлӓрн зардж дасцарн «Одак яльч бер йагъла?» гидж сурна.

Нууран залу Лидж Ногъанд санань зовад, джолминь ӧӧрк кӧринь малтад, ӱкрмӱдин ӱлдл авьйатк ӧвс авч ирӓд, иргинь бӧглӓд, сӱӱр дорнь хулсна ӱӱрмг делгдж ӧгӓд, эк, кӧвӱн, кӱӱкн гурвлагъинь джолмдӊь орулад кевтӱлчкӓд,— «эдниг хӓлӓн, харн — бӓӓгъич, иигдж зовлнъ эдлхв гидж сандж йовсн болхий, иим багъ наста кӱн. Манла ӓдл угатӓ му улсиг, мел зовлнъ дахад йов-

на. Зовлнъ гисн йумн келдж ирдмн биш. «Хамут хамутан меднä» гигъäд бидн нег — негндäн дöнъ эс болхла, кен манд дöнъ болхв? гидж келчкäд Дорджин сурвха малмуд авад öмäрäн «Хар газр» орад йовдж одв.

Цецнä ÿкл

Хар джолмдан, кöрä кöрлин ÿÿрмг уньгъдачкад, тулгъиннь зÿн биид, хулсна ÿÿрмг деер буулгъмр ширдгдевскÿриннь ÿлдл делгäд, буурха девлмÿдäн кöл деерäн хайчксн эк, кöвÿн хойр гал — цог болад тÿнъгшлдäд кевтцхäнä.

Арвнд ööрдäд одсн дÿнъгä наста хо — цагъан кÿÿкн-Öлзäт тулгъин нег шиирäс öрäсн гарарн атхсн, нег гарарн шанагъан тÿшäд, хойр талан нäähлäд, хумхлтад, му öнъг гарад сууна.

Хайа — хайа кÿÿнÿр керсÿ хойр хар нÿдäрн хäлäгъäд оркхлань, чирмхин нег гашун нÿльмсн дусад бääнä, Хäлäсн, хäлäцäрнь аджглхла: «ода намаг ягънат? бидн иигдж одвдн», гих бääдл гарад öр — öвч улсин зÿрк менрÿлäд хамр кÿнъгшÿ дÿрÿлнä.

Ногъан хойр сар шаху кевтäд, öрвäдж босад, äрä кöлд орв.

Атлс болон атхр хар ÿстä, монтхр улан халхта сääхн хар кöвÿнä халунь улм догштад, хайа — хайа нöр дотран чишкдж уулäд, тентрдж сарвлзад, хаджудан бääсн эк, эгч хойринь хуухинь ÿсинь ирвäтрÿлäд тÿнъгшäд кевтнä.

Ик удан болсн уга, байна аврлт уга хату зÿркн, ÿвлин джинънсн киитн хойр хавчад, атхр хар ÿстä кöркÿхн кöвÿг, арвн сард геснäн теесн, алтн шар уурган кöкÿлсн, тащагъан элтл таалад тöврсн, энъкр экäснь, салгъад öр öвдхäн меддг уга öргн хар газрт — «ÿрслÿлв».

Эк болгч Ногъан экäргäн авл уга уулäд, энъкр хар кöвÿгъäн элкäрн дарад унв. Элнъкä тÿнтгин гадр деегÿр экин хойр хар нÿднä гашун хар нÿлмсн медмдж уга турглв.

Гулмтин кöвäд, гурнигъäд суусн Öлзäт гöлмтргсн хойр нÿдäрн «гилс» гидж эк талан хäлäчкäд гашун ду гарад чишкäд уульв. Ногъан, наснан чилш уга нÿльмсäн, нудрмарн арчдж öндäгъäд öндгäн геесн тогърун болад энрäд ÿлдв...

Ногъана нүднь больбидж хавдад, халхинь герл дахулдж тогъшлдг тогъшлур үснь тус — тустан өрвәлдсн, хуучн хар девлинь корпигъәд одсн хорма үмгәд Дорджин үүдн талк тулгъин шиприи өөр чөклдж суугъад утар татад саналдчкад — «Ганцхн хәләсн гәәзнъ болсн көвүнәсн хуурв»... Өцклдүр асхн танас көлг сурхдм му биш серглнъ билә, асхн орнд орснас ави гал — цог болад халунь догшдад зова бәәдж өрин өмнхн әмнь гарв... Кѳѳркүг күн болх гигъәд, генәд — гесәд, гесндӓн идн гидҗәсән өгәд, энъкрләд, элкндән шахад йовдг билә.

Энъкрлсн эк керг уга болв. Эцкинь авснь «эрлг номин хаанд» багъдад, энъкр Цецним бас авад одв, гигъәд келлгънләнь, келнь ээдрәд, әмнь гарсн атхр хар көвүн өмнинь ирсн болад одв. Бүрлзсн хойр хар нүднәснь «би белмб» гисн кевтә бүлән нүлмсн мелд асхрад, меекә күүнә зүрк шарклулв.

— «Одак темәнд өвс өкәр одсн көвүн ягъла? тер тугълмудин өвсн чилджәдг болх», гидж Дордж Ногъана үг таслдж әәтрлв.

— Не Дордж, танд бәәнәлм, нанд угалм, бәәснә тусньйумб? Өрүнә әмнь гарсн көвүгъән әмдд, нег эмчд авч оч үзүлхәр сурхдм көллгдтн зав уга гиләт,: ода терм нанас үкдж хуурв, би түүг гертәсн тоньлгъдж хуурнав. Хурл ордж гертән йаслгъ йасулнав, нег көлг өгтн, гидж киртә беләрн нүдән арчн бәәдж сурв.

— Йир ода Ногъан, хамаран хәләдж көлг сурнач? газак огътргъун бәәдл эс үздж бәнч? эн малмуд йамаран бәәхинь меднч? Хурл орх биш «Хар газрт» үвлздж йовх малмудтан күрч яддҗанав. Цаачин газа бәәсн цөөкн мөрн, темән болсн юмсуд нам юмнд күргш уга.

Тадн цаг биш цагла гемтлдәд, газак малмуд йагъдж өлчрүлсән меддҗәнт? Шег — баагинь арчдг күн уга болад дорасн джинъ авад даарчкад, бегзилдәд үкджәнә гидж келн Ногъана нүднә хәләц үзчкәд — түүнд бәәсн махнас Ногъанд нег хот кедж уух мах өгич, шөл кедж уг, чинән орх, нам мана малмуд Ногъаниг күләлдәд мөөрлдәд бәәцхәнә, гидж келәд гергн талан хәләгъәд инәмсв.

— Керго! таргън махар шөл уудж амтшад угав, мах идүлдж асрулхар седдж йовсн улсан эврән зальгчкад, эрднь чигн керг уга, эрлгтнь чигн керг уга, болад элкән теврәд үлдсн күмб!

Алдрсн залу, алтн болсн көвүн хойран аагъ хот, шор

махарчн шөл ууджь, таргълдж мартхар бääхшнв. Ода бүрүц мини толгъа деер, сууджь бахти хаитн! гидж келн босад тулгъин шиирин өөр тулад зогсв.

Урньдад урсгсн дольга уктад зогсгсн, усн — хадин эзн Русалкин бääдл гарад дүнъгäгъäд одв. Барун гаринь хумха хургъар тулгъин хар көөгъäс налдулдж авад, санамр, келндäн түркчкäд:

«Маальгт одсн малмударн, маилта джанъгъ бäрүлтн, тонь алдрсн хөөгъäн толгъа деерäн тäвүлтн, элкäн тулгъ деерäн йарултн гидж нег мөслдж келн, альхан ташв.

Дорджин гергн Сүүлä, Ногъана шүрүн келнäс седжäд бääдж чадад, бäрäд авчкх бääдлтäгъäр босад.—

— Дөлäлм, бидн чини кӧвӱ ӱкӱлсн кевтä, чини ӱксн кӧвӱнä ардас дахкм, йаахмб? делкä деер ганцарн кӧвӱ гаргъсмн кевтä,— тер йасата бурхдас ääхнчин шивкчн! гигъäд Ногъан тал хäлäчкäд, бийнь сүрдäд хоораn цухрад, орндгин кӧл, чигäнä суулгъ хойран хорндагъар цухрад орв.

Хар саната байна «хääрнд» күртшугагъан лавта меддж цөкрсн, Ногъан харнъгъу Дорджин өмн, хад шивä болад, хооран цухрл уга зогсв.

Эрк шилтä, эзн Дордж ичн, ääчкäд, гергн талан нег хäлäгъäд, бурхд талан нег хäлäгъäд, Ногъан тал шилтдж йадад, нүдäн чирмдж, чирмджäгъäд, орн тусан өлгäтä бääсн улан хуньдгта бирданк шүүрäд авб... Минь эн саамла;

— Күрзäр дарсн ирдг уга, көлäр одснь ирдг, эне Ногъан! Улан одтлмуд, дүүчинь ирв! гисн Нууран дун иргвч, туургъ хойран заагар ивтрдж ценъннв.

Үүдн хоорнд дөрäн дун джинъив, ик ишкä үүдиг ирнь килгъäсн үлдäрн өргäд, эдрнъгин шүдн патро эргүлäд бүслсн, улан одта өндр хар махласта, дääнä бор өрмгтä залус, — герин эзн bääнү? гаран өрг, гар! гисн орад ирцхäв. Дорджин гарт Ногъанур зөрүлäтä bääсн бу, амарн өмс өмкäд унв...

Барун эм деегъүрн эргдж хäлäн — ордж ирсн улсин негинь Бадм! «Хääмнь минь», гидж киитрсн хойр гарарн күзүдäд Ногъан үмсв. Кесг үзсн гашута зовлнъган, гарлцсн дүүдäн кевшдж келäд шугшв...

Хошад мөр татсн, Улан туг киисгсн күүтä тергдин негндь эк, күүкн хойриг, эзнä кермн девлäр ораджь суулгъад, муугъин сүүлäс, сääни түрүнүр цоонград га-

рон зам улан хаалгъар совр — совр гигъäд делсн хатрад гарв... Тергнä ööр зерглдäд хатрлдсн öндр махласта улан одта улс:

— «Лама, байн улсиг
Лаад орулдж хайя,
Лавта Улана йосндан
Ленин багшан кӳӳндлья»... гилдäд öргäд дуулдв, Ногъан Öлзäт хойрт; нӳд чичм харнъгъу сööгъин хööн, нарн мандлдж гарсн болв. Дегд байрлхларн, дуулдж йовсн улс дахад дуулв, Ногъана нӳднäс, байрин нӳлмсн гилтнъвв. Мöрнä джола бäрдж йовсн Улан одта, шовгър махлата баахн залу:—

— Байрлсн керä бääгнä гидг эн тидж ардан хäлäдж тачкндж инäгъäд мöрäн шамдулв...

Болдра Борис

ДЖАКУ

(повестӓс)

Иджл Мӧрн голин энъгинь лахдж салсн, Багцин нуурин ӧргн у цекӓгъӓр хотлдж бӱӱрлсн нойна цахр хотнд Нохан Босхмдж гидг кӱӱнӓ герт ик байр болсн болдг. Тӱӱнӓ учрнь, Босхмджинӓс кӧвӱн ӱрн гарсн бӓӓдж.

Долан хонгин цеериг арутдж кӱцӓгъӓд, долда болсн ӱрӓн йӧрӓлгъхин тӧлӓ, хотна ӧвгд, эмгдиг дуудад малягъд кев.

Буурл сахлта ӧвгдӱд, буйнч цагъан эмгд барун зӱн хойрагъар, ахан ахлулад, орм орман олдж сууцхав.

Эргӓд суусн медӓтнрт акч улан аагъд, зандн улан цӓ кегъӓд Босхмдж бӓрӓд ӧгхлӓ, ахлдж суусн Баав ӧвгн сурв:

— Кӧвӱнӓнчн нернь кемб? —

— Джаку,—гидж Босхмдж келв.

Неринь сурсн Баав ӧвгн йӧрӓл игдж тӓвв:

Бӓрсн му кӧвӱнӓнчн
Кинснь хатдж,
Кӧлнь шоратдж,
Энк наста,
Мӧнък джиргълтӓ,
Бат кишгтӓ,
Баатрин зӓӓтӓ,
Бат сӱӱртӓ,
Ардан олн дӱӱнр дахулсн,
Ээдж аавдан
Олзӓта ӱрн болдж ӧстхӓ.

Тӓвсн йӧрӓлднь цугтан багтад, теленгд ӓнъгдӓн бас нег нертӓ, тоомсрта ӱрн болдж ӧстхӓ гидж йӧрӓлин сӓн йоринь келлдӓд хотан эдлцхӓв.

Хотна бальчр кӱӱкд сӓӓтӓр юн болджахинь медӓ уга

бäädж, гер эргäд неги-негнлäгäн кööлдäд, öмнкäсн сермдж-тäгъäр, эн öдр урткасн ончта бслсн наач бääцхäв.

Эдн дотрас Инджä кöвÿн келджäнä: «—Баатр кöвÿн гарч гинä, чи маншинъгнь хошад-гурвадар авад цоккм гинä»,—гидж нигдж келдг учрнь нкм. Эднг гÿÿлддж ирхлäнь, Инджäн экнь балта шикр авч гарад:

— «Баатр кöвÿн гарснд, балта, шикр öгчäнäв»,—гидж байрлдж, ннäгъäд келсмн.

Аркин сöнъг элвг болад, амнь халсар биш, аав — ээджин зааси заавраp байриг улм уктад, кöвÿг дäкн-дакн йöрäгъäд бääцхäв.

Зуна сö болад, хавсн цагъан сарин герл газриг дÿÿргäд цсгäрÿлснä хööн, энд цуглрсн улс гер герÿрн тарцхав.

Хотна баахн кÿÿкд болхла, хорджгнсн бат нööрäр кезäнä унтдж одцхасмн.

Кöвÿн ÿр кÿлäдж бääсн Босхмдж Соньн хойр гертäс гиичнр гарвий — го гилгънлä, дсгц öлгäгÿр ööрдäд одв.

Долан хонгин дунд балчрад бääсн, тöгрг цагъан чиратä кöвÿн, дÿÿрч гарсн сар мет дÿнъгäгъäд, тöвшÿн унтдж ксвтснь ÿзгдв. Энд-тендкннь ясад, эмгдин белглсн цагъан кенчрäр хучад, äмсхÿлäн äрä авад, кöлинь ÿзÿрäр ишкäд хооран öмн дунд бääсн орна ирмäгт хойурн сууцхав.

Шинкäн хойрдгч ÿрнь гарсн, цесн наста, чидл дÿÿрнъг хойр иньг билä.

Тер кевäрн хойурн орн деер невчкн зуур тагчг сууцхав. Тиигджäгäд барун бийднь суусн Босхмдж, зÿн гарарн Соньна эм деегäр гарарн теврäд, би талан ööртхäд келв:

— Öнчнä кишг öвртнь, гидг биший, тер мет чи ман хойран джиргъл улм сäн хаалгъта болджана. Кöвÿн ÿрн гарсн, мана уг тохм дуудулх йовдл. Кир уга ман хойран сеткл улм дÿÿрнъ болдж эврäннь хойр ÿрнä тöлä улм килмджäн öгч, орчлнъгин джиргълтä öргн у хаалгъд орулдж öскх зöвтä болув бидн,— гив.

Эн келсн ÿгинь сонъсад энкр иньг Соньн:

«Ягъсн сääхн джиргълв, ягъсн сääхн сетклв? Кедÿ зовлнъ ÿзгддг болв чигн, кезäд болв чигн чамаган, нÿднäнь харанас, зÿркнäнь хаджугъас тäвш угав» — гидж ухандан тоолад, инäх бääдл гарчагад, нÿднäсн сувсн цегäн нÿльмс дусагъад, энъкр иньгинь эм деер толгъагъан тäвв.

Байр икд бийӓн ӓрӓ бӓрджӓсн Босхмджин махмуд менрӓд, кинь давхцад, кӳнкнсн сарул чеедкнь ӓмсхӳлӓр дӯӯрӓд одв. Невчк ӧкӓс гигӓд Соньниг хӓлӓхлӓ: тиньгр цегӓн чирӓнь талвадж улм сӓӓхрсн болдж ӳзгдв, тӧгрг хар нӳднь чамагъан геегъӓд оркдм болвза гисн хӓлӓцтӓгъӓр хӓлӓсн болдж ӳнд ӳзгдв.

Генткн седжг авчкад, хӓрӳ бийӓн чанъгъагад, эдӳ дӳнъгӓ учрсн хӳвиг омшрадж болш уга гидж санад, чилнъ хар ӳсӓрнь, цевр джӧӧлн ӓлхӓрн илджӓгъӓд Босхмдж келв:

— Даасн кундтӓ зовлнъгасн гиигрӓд долах хонвч. Мангъс сӓӓхн ӳрӓн йӧрӓлгънӓв гигӓд малягъд келхлӓрн, мел бийӓрн зӳткӓд цуцрвч. Нӧкд иньгчн ховацдж, нег сӧӧгъин нӧӧриг даагъад хӓлӓхв, невчк нӧр авад, махмудан амрагъад унт — гив.

Ӧдрин кӧдлмш ямр кӳнд бийнь Соньнд эс медгддж бӓӓсн, эн ӳгиг сонъссн Соньна дотр бийнь дала болад цуцрснь ода шинкӓн ирдж биилнь медгдв.

Урднь ӳрглн гидж бӓӓсн Соньн, энкр ӳӳрдӓн нӓӓлӓд ээмӓснь шувтрад Босхмджинь ӧвдг дерлӓд духуцад унтв.

«Кӧӧрк минь, кедӳ дакдж мел иим цагла, чамаг таалдж бӓӓсн болхв», — гидж санн, баахн, хазг кӧвӳн цага йовдлан ухандан сергӓгӓд суув.

Зӧвӓрт суусна хӧӧн, Босхмдж хойр гарарн Соньна толгъагас дӧнъгндж бӓрӓд, орна ирмӓгӓс шувтрдж буугъад, цох дорнь дер тӓвӓд ӧгв.

Эргӓд Джакуган хӓлӓхлӓ, кӧвӳнь тер кевтӓн сӓӓхн тӧвшӳн нӧӧрӓр унтдж кевтнӓ.

— Энӳнӓс ӳлӳ йамр джиргъл бӓӓдв? — гидж дотран санн, ту-ту-ту гидж гурв нольмчкад, — «келн бичӓ кӳртхӓ, гидж келӓд, невчк серӳ авхар газаран гарв.

Гарад ирхлӓнь: нӳднӓ худжр ханъгъах, манурсн джӧлн агъар, мандлдж гарч йовх нарна сӳр, зургъан зӳӳл ӓмтнӓ куцл болсн ӧдр ургъадж йовхинь Босхмджд тодрхагар медӳлв. Салькн уга ӧрин дӯӯрӓнд Иджл-Мӧрн гол талас, нам йанъгндж бӓӓх мет, джинъгнсн айста шӳӳгӳлчнрин дун сонъгсгдв.

...Хогодан аш, хогодан аш...
Мӓтхр иштӓ дегӓнь
Мӓӓгин зоод шаагдна
...Хогодан аш, хогодан аш...

Шүүгүлчнрин дууна айснь, Иджл голин энъ деегäр ургъсн Тотчин арлин моддуд дотрагъур делврäд, Багц, Керäд, Болцнъ хоттар дамджджс гарад Тавн — модн, Кöбцг күтл одх дүнъгтäгъäр агъариг дүүргäд джинъгнäд одв.

Öрлä булалддж босдж үкрäн саадг берäчүд, гергдүд эдү дүнъгäс дегц хоолан сääхн негдүлäд, дүүрäг дүүргдж сүрä öгчäх дууна айс сонъгсхларн игдж эс келдг болцхахй?

— Кööрк, Эдä! Эврä гер бүлннь тöлä, эзн — байнд йальч болад, чнирг залу бäрцäн алдл уга, ценъгнсн дуугар бнидäн сүрä öгäд шүүглäн шүүдж йовна бишв? Тиклäрнь, нег кöкинь кöкүлх бийнь, хойрнь кöкүлчкäд, ээдж, ааваси бермсхлäрн: «үкрмүд сööд öвс гарч эс иддгäрн, үс тату öгчäнä», — гилдäд бийäн цевртхäд, эс медсн боллдад, герин зүн бий ахулад бääдмн.

Öрин сääхн серүн, öргмджтä шүүглин дун, Босхмдджиг аадрулад духуцагъад бääв. Соньн Джаку хойр ухаиасиь алдрад баахан зуурд духуцад унтн, генткн чочсн мет, серäд хäрү герäр орхар седлгънлäнь öмнäснь Соньн гарад ирв.

Нööртäн даргдад невчк унтад очв, äмтн үкрäн саачкв йагъв? Босхмдж кöвүгъäн хäлäн, гал зерглчкит? Үкрäн саадж ирäд цä чансв»,— гидж Соньн келн, суулгъан гартан авсн зел тал гарв.

Босхмдж Соньна ардас: «Куукн цагтан мел иим чилрхг, итклтä билäч ода бийнь тиимч! Чини сурсичн йагъад эс күцäх билäв» — гидж дотран ухалн герүрн орв.

* * *

Эрдм сургъулäрн тату болв чигн, олн дунд йовхларн, нäр хүрмд орхларн, кезäд болв чигн, Босхмдж эврäнь хар ухандан үзсн, сонъгосн, сургъмджта сäн йовдл, ишкм тоот чигн тодлад йовдг бääсм. Тер тöлäдäн эн, багъасн авн сарул — ухата, эвтä-довта, гериннь болн кедж йовх кöдлмшдäн килмджтä болгъамджта болдмн.

Босхмджиг дахсн Соньн бас джööлн сетклтä гуньр уга, наач — инäч бер бääсмн. Хотна болн хаджу — ташуд бääсн улс келдмн: «Хүвäрн учрсн эн хойран джиргъл лавта мöнък болх».

Эврä кöлсäрн олсн оругар, эв аргъарн күцäсн невчкн малин ашар, öл уга, дала дуту — дунд уга бääдг билä.

Шүүгүлчнрин дууна айснь, Иджл голин энъ деегăр ургъсн Тотчин арлин моддуд дотрагъур делврăд, Багц, Керăд, Болцнъ хоттар дамджджь гарад Тавн — модн, Кöбцг күтл одх дүнъгтăгъăр агъариг дүүргăд джинъгнăд одв.

Öрлă булалддж босдж үкрăн саадг берăчүд, гергдүд эдү дүнъгăс децг хоолан сăăхн негдүлăд, дүүрăг дүүргдж сүрă öгчăх дууна айс сонъгсхларн игдж эс келдг болцхахй?

— Кööрк, Эдă! Эврă гер бүлиннь тöлă, эзн — байнд йальч болад, чиирг залу бăрцăн алдл уга, ценъгнсн дуугар биндăн сүрă öгăд шүүглăн шүүдж йовна бишв? Тиклăрнь, нег кöкинь кöкүлх бийнь, хойринь кöкүлчкăд, ээдж, аавасн бермсхлăрн: «үкрмүд сööд öвс гарч эс иддгăрн, үс тату öгчăнă», — гилдăд бийăн цевртхăд, эс медсн боллдад, герин зүн бий ахулад бăăдмн.

Öрин сăăхн серүн, öргмджтă шүүглин дун, Босхмдджиг аадрулад духуцагъад бăăв. Соньн Джаку хойр ухаасгнь алдрад баахан зуурд духуцад унтн, генткн чочсн мет, серăд хăрү герăр орхар седлгънлăнь öмнăснь Соньн гарад ирв.

Нööртăн даргдад невчк унтад очв, ăмтн үкрăн саачкв йагъв? Босхмдж кöвүгъăн хăлăн, гал зерглчкит? Үкрăн сааджь ирăд цă чансв», — гидж Соньн келн, суулгъан гартан авсн зел тал гарв.

Босхмдж Соньна ардас: «Куукн цагтан мел иим чилрхг, итклтă билăч ода бийнь тиимч! Чини сурсичн йагъад эс күцăх билăв» — гидж дотран ухалн герүрн орв.

* * *

Эрдм сургъулăрн тату болв чигн, олн дунд йовхларн, нăр хүрмд орхларн, кезăд болв чигн, Босхмдж эврăнь хар ухандан үзсн, сонъгсон, сургъмджта сăн йовдл, ишкм тоот чигн тодлад йовдг бăăсм. Тер тöлăдăн эн, багъасн авн сарул — ухата, эвтă-довта, гериннь болн кедж йовх кöдлмшдăн килмджтă болгъамджта болдмн.

Босхмджиг дахсн Соньн бас джööлн сетклтă гуньр уга, наач — инăч бер бăăсмн. Хотна болн хаджу — ташуд бăăсн улс келдмн: «Хүвăрн учрсн эн хойран джиргъл лавта мöнък болх».

Эврă кöлсăрн олсн оругар, эв аргъарн күцăсн невчкн малин ашар, öл уга, дала дуту — дунд уга бăăдг билă.

Замг сääнд загъсн хурдг, занъ сääнд кӱн хурдг, гидж келгддгäр, Босхмдж, Соньн хойран герт данъ ӱр залус, берäд асхнд хара бääдг цагтан шог — нäр гаргъдж, кӱр кедж хурцхадмн. Иигдж цуглрсн олн ӱӱрмӱд дотр, инäд — шог гаргъдгнь Босхмдж. Ӱӱрмӱдиинь гаргъсн эндӱ, олн дотр ӱзсн ончта йовдл, эн тоотиг шогт хӱврäгäд, деернь дел ургъагъад, дорнь инäд гаргъдг билä.

Босхмджин тöвшӱн джööлн занъгар, учрсн иньгиннь у сääхн сетклäр, эн хойран бӱлин джиргъл ним элдӱ ниицäтä, керӱл цӱӱгäн уга бääсмн. Джакуг гарснас авн нег ӱлӱ тöвшӱн, аль нег ӱӱлдврнь кӱцäмгътä бääв.

Джакунь öсäд, эк эцкиннь байр болдж дöн кӱрсн кöвӱн болв. Эврä ӱр кöвӱдäсн шамдгъа хо-цагъан кöвӱн болдж гарв.

Эцкнь öдр болгън кöдлäд ирхлäрн кöвӱгъäн кöтлäд, эс гидж кӱзӱн деерäн мордулчкад зöвäрт наадулад йовджагъад, тегäд оч хотан суудж уудмн.

* * *

Босхмджла хоша бääсн Корсуна Гäрä, эврäнь дӱ Бадмд хадмд хääхäр Зулан Очр — Аранд олхларн, Босхмджиг уха селвгäрн боли эв-доварн биилнь дöнъ болдж чадх гигäд дахулсмн. Намрин дунд сарин хуучар ганъ халун номгърдж бääсн, газрин öвснä öнъг эклäд хӱврлджäсн, махмудт тааста серӱ татсн öдр Корсуна Гäрä, Нохан Босхмдж хойр, Зулан Очр-Аранд гиичд ирсмн.

Ирсн гиичин ӱг сонъгсн, авч ирсн хотинь эдлдж, тавн-зургъан кӱн сӱӱр кедж суув. Кöвӱнä халхас Гäрä, Босхмдж хойр; кӱӱкнä халхас кӱӱкнä ах Очр-Ара, телнä тöрл залу Ӱлмдж, Ӱрсä öвгн нань чигн хойр кӱн бääдж.

Нег негäн медлг, хоша бääцхäсн бийснь, шинкäн ӱзлцдж бääх хäрин улс мет гольшг кевäр кӱӱндлддж бääцхäв. Хур-чиг, ноха-чонас эклäд, эн джилин намр салькн савр уга, чиг тату, джööлн болх бääдлтä гидж кӱӱндлддж бääцхäв. Тер хоорндль герин кӱӱкд кӱн, цä чанад гаргъчкад, мах нерв. Суусн залусин öмнäгӱр ширä тäвäд, шаазнъг аагъд цä кегъäд цугтаднь кӱргдж öгв. Гиичин ахлгч Гäрä, кӱӱкнä халхиг ахлулад йöрäл тäвхинь кӱлäгъäд суухла, Ӱрсä öвгн эн йöрäлиг игдж келв:

Эргин хард,
Öвснä кöкд,
Улан цä хääсäр дӯӯрч,
Хар äрк савар дӯӯрч,
Идäн чигäнти элвг болдж,
Иньг амргти олн больдж,
Санси ӯӯлти кӱцлттä болдж,
Санан-уханти дӯӯрнъ болдж,
Хорха уга сувсна,
Хольмг уга алтна,
Зöвнь динлäд, амог-иньг больдж
Зургъан зӯӯл äмтнä амулнъгд багтха!

— Йöрäл шинъгтхä,—гидж келлдäд цäагъäн ууцхав Цäагъин дару Очр-Ара гиичин авч ирсн хот татад, цацл цацчкад гиичнрт кӱргв. Тӯрӯн сöнъгиг дäкн Ӯрсä öвгнд кӱргв.

Гурвн-дöрвн сöнъг кӱргäд хот эдлснä дару, тавгудт тäвсн мах гиичнрт кӱргв.

Махан идäд, дäкн хойр эргäд сöнъ кӱргснä хööн Корсуна Гäрä келджäнä:

— Эцкиннь ормд суусн ах Очр-Ара болн отг äамгä öвгд залус! Босхмджта хойурн Очр-Аранд хотта ирхлäрн, бас нег учрта ах керг бääсäр ирлäв. Зöв гихлäтн кӱргäд келнäв, буру гихлäтн залу бäрцäр хотитн эдлäд морднавдн.

Тер ӯгинь сонъгсн Очр-Ара игдж хäрӯ öгчäнä:

— Зöвäн сурсн кӱӯнд, буру гихд хату йовдл. Келх зöв-учр бääхлä келтн, сонъгсйа. Мана ах Ӯрсä болн Ӯлмдж буру гихго гидж меднäв! — гив.

Цугтан:

— Тиим, тиим. Тер зöвтä — гилдцхäв.

Ээдж, аавин сургъмджар бийäн йасад, эдлсн невчкн äркин шӯрӯгъäр, öвдгäн сольдж суугъад Гäрä эклв.

— Келн гихнь эврä зовлнъгиг йаахв, кеснä хööт биид тана зовлнъгиг йаахв! Ода, ӯгин эк татсн би, уусн хотин кӱчäр бишв, урднь ухалсн нег ах-керг бääсäр келлхтä. Намаг дахсн мини бичкн дӯ Бадмиг тадн цугтан меднäт. Кöвӯн öсäд залу болв, нег öрк эзлдж суух цагнь ирв. Тер учр деерäс кӱмни джиргълд кӱргс гидж санлав. Ӯгин ахрнь сäн-гидг. Мини келхäр бääхм; танад хольмгго алтн бäaдг тöлäд, та бидн хойр садн болхм болвзго гидж ирлäв. Келх угинм утхнь эн билä, эндӯ ӯг келсн болха, буругъим тäвтн, болв эвин ӯг келхитн сонъгсх санатав»,— гидж эн ӯгäн чилäв.

Очр-Ара уха тунъгъаон бääдлтäгъäр сууджагъад келв:

— Зöвäн кӯргдж келсн ӯгитн сонъсув, йамр учрар ирситн медӯв..· Зöв гидж келхд нег ӯг, адгъхм биш. Тиклä тӯрд гигäд, хот эдлн бääдж угäн олйа,— гив.

— Ӯлмдж äрк кегъäд, сöнъг кӯрг!.. гив.

Хотндан худлч äлä нер зӯӯсн, холин улст хоома йелднъ нер зӯӯсн Ӯлмдж, äркдäн даагдад, аксмнх бääдлтäгъäр келджäнä.

— Эцкиннь ормд суух ах Очр-Ара, таслдж ӯг эс келджäдм болхла, би келдг кӯмб,— гидж хääкрн,— кӯӯнä герт гиич ирä бääдм, кедӯ ксегäр кӯӯндв чигн, хоосн хäрäд чигн оддм. Мини келхäр бääхм, эв болдж чадш уга бидн. Ода кӯӯндсн ӯгäн марттн, эвдрлдäн угагъар игдж ахрдай, — гидж тöгсäв.

Ӯлмджин ääлиг болн келсн ӯгинь сонъгсн Босхмдж келв:

— «Эдӯ дӯнъгä кӯндтä тöрт, эвдрлгъ орулхм биш. Келх ӯгäн таднд сонъгсхад Гäрä келв. Очр-Аран келсн чик, адгъад керг уга. Ээнь зöвтä ӯг келä бäätл, эвдрлгънä ӯг ю хääдж келнäт Ӯлмдж? Хотиг хамдан эдлӯв бидн, хольката йовдл гаргъхм биш» — гив.

Ӯлмдж савта äркиг цäлгрӯлн, öндлздж бäн хääкрв:

— Кӯӯнä элч болдж ирсн болхла, кӯрн мет хавтагъад су. Чини келсн, ноха хуцсн хойр äдл йумн·

— Би хаджгър йум гаргъсн угав, болв намаг гемндж бääдм болхла, нег саамд кӯндлäд зöв танд öгсв — гидж Босхмдж келв.

Шууган икдäд, сӯӯр эвдрх бääдл гархла, Ӯрсä öвгн келджäнä:

— Äрк уусн газрт, ӯг гара бääдмн. Болв, кундтä ӯг гарчасн цагт, керӯл цӯӯгäгäн таттн. Ӯлмдж ӯгäн ахрда, ода чигн келх ӯг дала — гив.

Йоондан аксм гаргъад ормас босхар бääсн Ӯлмджиг, хаджуднь суусн Очр-Ара ээмäснь татад:

— Бичä кöндр! — гидж келäд суулгъхла.— Гиичнрчн намаг гä кехлä, та бас тедниг дахджахмтн? — гидж Ӯлмдж хääкрäд, шӯдäн хäврäд уульв.

— Äркд авгдад, Ӯлмдж невчк ӯлӯ ӯг чигн келсн болтха, ӯӯмäгъäн тогтнатн, ӯгиннь нег хäрӯ сонъгсх кергтäв,— гидж Гäрä шӯрӯн авцтагъар келв.

— Кедӯ дӯнъгä кӯчäн гаргъв чигн, кергтä ӯг авч чаддм бишч,— гидж Ӯлмдж хääкрв.

Гер дотр гарсн öктм ӱг, газа сонъгсгдад, герин эргмд бääсн багъчуд, берäд герин иргäр шагъалдад шууглдад бääв.

Этцн, ондр хар кöвӱн:

— Альд йовв чигн, äälän гаргъдг Ӱлмдж аксмндж бääджлм» — гидж келв.

— «Негнäснь гӱбдӱлхäр бääнä, эс гидж негнäнь толгъад кӱрхäр бääнä» — гидж хаджутк кöвӱнь келв.

Эдниг ингдж кӱӱндлддж бääтл, гер дотрк шууган улм чанъгърад, суусн улс боолдад Ӱлмджиг хöрäд ӱӱмлдäд одв.

— Кезäд болв чигн, нанд азд-аксм, äлä гидж нер öгдг кишвä нохас! — гин ӱкс босдж ирäд Босхмджин чееджäснь тӱлкдж кöлврӱлäд, цань суусн Гäрäн ээмäс шӱӱрч авад сегсрӱлдж босхад:

— Кӱӱкнд ӱг орулдж ирчкäд, караглад бичä бä! Кӱӱнä ӱг кӱндлдж чадш уга болхла, ирсн хаалгъарн ардан хäлäлго од,— гидж хääкрв.

Хääкрлгънлäнь Очр-Ара ӱкс босад Ӱлмджиг шӱӱрäд бäртл, Ӱлмдж герин завгт öлгäтä бääсн хавал ӱзчкäд, ӱкс шӱӱрч авад:

— Гаршго болхлатн, дортн унъгъанав гигäд чавгаснь авв.

(Эклцнь. Чилгчнь дарук №-т гархмн.)

Нармин Морхадж

СТАЛИНГРАД

(Повестин тасрха)

Тег, тӧгӓлнъгдӓн элсн, шар ганъг аздлсн бӓӓна: элдӳ нарна кӳчӓр хамг ӧвсн, буурлда кӳртл шарлад, хагсдж одсн болна. Салькн ядхдан нег амхлдг бишв, мел дӳнъг-дӳлӓн, тагчк. Икл цунцу болджана.

Гӳ тӓвх кем болад ирнӓ. Болв халун хӓрджӓхш, ӧрунк кевтӓн омгта — кӳчтӓ бӓӓнӓ.

Нӳднд негл сала харгъна. Кӳӳнӓ нӳдн нег бичк амрна: сала кӧк — буурл. Талин газрас, хаврин усн удан торсар, эн саладк буурлда кӧк, хая — хая кӧк хамхулмуд чигн ӳзгднӓ.

Эн салагъур сонджлад хӓлӓхлӓ, ик баран ӳзгднӓ: могъа кевтӓ матьхлзад, салан судлар цӳврӓд орксн дала улс ӳзгднӓ. Ӧӧрдӓд хӓлӓхлӓ: дӧрвӓдӓр зерглсн дӓӓнӓ церг болна. Эдн ик гидгӓр муурсн, ӓрӓ кӧлӓн тӓвсн йовохана. Умссн шар хувцнь нарна герлд хӳврӓд, цӓӓдж оч. Хаалгъин тоосн бӳргӓд, хамг хувцинь биш, халх — чирӓгъинь борлулад оркдж.

Цӳврӓд орксн олн улсин ӧмн, зӧвӓр тасрха, нег кӳн йовна. Ӧмӓрӓн зӳткӓд, ӧргн теегӓр дӧнъ авч йовх бӓӓдлтӓ. Эн кӳн зогсад, хӓрӳ эргдж оркад, барун гаран ӧргӓд, нег ӳг келӓд оркв.

— Амрл! — болад ӧмнӓс ар зах кӳртл байрта ӳг салькнас хурдар келгдв. Кесгӓс наараn кӳлӓдж йовсн ӳг сонъгсчкад, тӳрӳн сонъгссны «хард-хард» газрт киислдв. Сӳӳлин улст тер зӓнъг одтл, ӧмн йовсн улс хадсн ӧвсншнъ хаалгъин амн деер киислдв. Нӳдӓн аньн хорджгнад унад одцхав. У теегин агъу нӧӧрӓр дӳӳрв...

1942 джил. Сентябрь сарин динäр, ик холас, Урал уул гатцас, хортила кӱчтäгъäр нооладжах Сталинградт дöнъ — нöкд ирдж йовснь эн. Йовгън цергин бӱкл корпус бригад, батальон болгъар тарлдад, тесгин хаалгъар тоос бӱргӱлдж йовна. Шарту Ääдрхн хоорнд бääдг Верблюд гидг станц кӱртл эдн поездар ирцхäв. Болв, цаарандиь тöмр хаалгъар йовдг аргъ тасрв: немш цергин дääнä самолетмуд äнъг — äнъгäр тарлдад, тöмр хаалгъ туршанд Ääдрхн кӱртл, агъариг эзлäд авчксн, поездс йовулл уга, бомб хайдж тарадж — шатадг болв.

Тер учрар бӱкл корпус церг тави хонгтан öлр — сö йилгълго, унтл — кевтлго теегин тоос бийдäн шингъäдж йовснь эн.

Цергин нӱӱрт Василий Туманов гидг полковникин бригад тäвгдсмн. Эн бригад Сивр газрин дääнä училищд сурчасн багъчудас боли Дальн Востокас ирсн усна цергчнрäс бӱрдсмн. Туманов командирин бригадиг Александр Соболев гидг капитана батальон кöтлдж йовна. Эн батальон цуг Новосибирск, Омск, Улан — Удэн болн нань чигн балгъсдас ирсн училищин курсантнрас бӱрдсмн...

Арвн минутд амрлгън öггдсмн. Цаг бачм болсар äмсхл ӱрäл уга унтдж авчацхана. Зуг цергин öмн гурвн кӱн суугъад ӱлддж. Капитан Соболёв тамк тач авад, утар киилдж ута гаргъад, цергчнрäн хäлäдж оркад келв:

— Кööркс, муурад бääцхäдж.

— Зöвнь. Тави хонгтан зогсл уга, хот — хол чигн уга, йовналм бидн.— гидж тӱӱнä öмнäснь лейтенант Шардаев келв. Николай Шардаев — батальона штабин начальник. Тав дундин нургъта, бичкн могълцг хамрта, цоохр чирäтä, хатл хар залу. Ик ɩагъасиь авн цергин зерглäнд орад, дääнä кöлд даɩад бääсн офицер. Эврäнь штабин туск кергиг эн берк сääнäр медг кӱн. Кезäчн бийäн ясн, дигтä — тагта, ӱлӱ ӱгчигн кӱӱнд келдго, келсäн кӱцäлгъдг кӱн.

Комбат Александр Иванович Соболев тални авцта кӱн. Бийнь öндр, нäрхн шар залу. Эвтäхн хувцнь эгл цокцднь сäн зокна. Соболев усна цергт, долан — нääмн жилд Дальн Востокд йовсн кӱн. Тер ичрар йовгън цергä офицермӱдиг бийäсн дорд тоолад, деегшäн хäлäгъäд бääдг кӱн. Болв, цергин туск тöриг эн бас äвртä гидгäр меднä.

Суусна гурвдгч кӱнь — Самуил Яковлевич Калдан — батальона комиссар. Дääнä öмн эн школин багш бääсмн, дäн эклснä хööн гурвн сара курс чилäгъäд эн батальонд комиссар болдж туссмн. Комиссар гуч äрä гарсн, бичкн хар залу. Бийнь цергт эс дассн болв чигн, ӱнӱнä хувц — хунрнь ик янзта — кевтä, бийднь дигтä. Киилгиннь товчснь öдр болгън элсäр арчад бääдг учрар гилвкäд — долвкад бääдмн. Калдана могълцг бичкн хар цогц дääнä хувцнд зоксн, цергä залуст ӱзмдж болдмн.

Тооста хаалгъин амнд суугъад, хавтхаги чиндгън цагъан альчур тач авад, тооста чирäгъäн комиссар арчв. Капитан Соболев колс нӱднäннь булнъгар хäлäчкäд, мусхлздж инäгъäд, öмнк кевтäн наадлдж келв:

— Комиссар, хувцан тооснд будад оркдг болвзгот.

Ик алг нӱдäн хойр — гурв эргӱлчкäд, комбатин келсиг дахулдж Калдан хäрӱцв:

— Капитан, манд — йовгън цергт тоостсн тöр угал. Бидн тоосн-тоормла иджлдäд бääсн улсвдн. Танд, усна цергä кӱӱнд кӱчр юмн: та эн «тенъгст» ягъдж усчхмт?

Сул цаг харгъхла эн хойр кезäд чигн нег — негäн дамбрлддж — шоглдмн. Капитан Соболев йовгън цергä киилг дотр усна цергä тельняшкан ӱмсдг. Тӱрӱгäрнь наад бäрдж комиссарнь шоглдмн.

Капитан хäрӱ öгхäр хоолан ясв. Болв энӱг эклдж ӱг келтл, начштаб полевой сумкасн дöрв нугълад эвксн цагъан цаас гаргъдж авад öгв. Тер цаасинь умшдж оркад, Соболев хäрӱ келв:

— Озеров гидг курсантиг нааран дуудулдж автн.

Ööрäн нугърад унсн цергчиг хäлäдж оркад, утар тач шуукрад, Шарданов келв:

— Иньг, бослч, даалгъвр бääнä.

Нäрхн хар кöвӱн ӱкс гидж босад, киилг, махлагъан ясчкад, хäрӱцв:

— Лейтенант, таниг сонъсджанав.

Комбатин öгсн даалгъвр сонъсад, цергч хатрад гарв.

«Мел цугъарн унтдж» гисн хаджгър бääдж. Колонна öмн бийд биш, ар бийднь чигнь нег цööкн улс сергглнъ — дерглнъ ӱлддж. Эднä негнь нарн гарх ӱзг хäлäдж намчлдж мöргсн суунa.

— Мана Бацм ягъджахмб? — гидж нег курсант шимлддж сурв.

— Бичä ду гарад бä, кӱн мöрглт кеджäнä.

— Коммунист күн бурхнд бас мөргдв?
— Бурхнд биш, эврәннь теегт мөргджәнә.
— А-а, тиикләнә медгдджәнә.

Эн күүндвр Бадм Дамбаев соньгсн уга. Болв, үнүнә чееджкиг үүрмүдиь чикәр медцхәв. Бурхн — шаджн гидгиг Бадм багъасн авн хайсн, эс медсн күн. Кесг газр эргдж йовад, эврә наласн хальмг теегтән ирәд, Дамбаевин өвдг дерлдж кевтсн Катаев өндәгъәд, тохагъари газр, төрсн газртан мөргдж бәәснь эн.

Дамбаев үүрмүд талан хәрү ирдж суугъад, хавтхасн кеччән гаргъдж авад, газетин цаасид махорк тәмк орадж татад, келв:

— Иньгүд, тәмк таттн, күн нег бичкәр сергнә.

Өөрнь суусн старший сержант Озеров тәмкиньь авад, бөдүнч гидг папирос кедж авад, бас ута гаргъв. Озеров зүркн догдлдж цокв. Тер учрар өвкириинь кедг йотүшәд келв:

— Нааран өглч, би бас татнав.

Папирос кедж авад, гал нерәд, даруцдж татад, хәнәгъәд, Катаев шоглв:

— Маша, чи бас тәмкд ор.

— Чамла әдләр татхин ормд, цур тәмк амндан авл уга бәәснь деер,— гидж эднә өөр суусн Маша Хорошая гидг күүкн хәрү өгв.

Кезә эн хаалгъ чилхмб? — гидж келәд Землянский гидг курсант босв.— Нам эн теегтн эджу — шаджу уга юмн болвзго?

— Сталинградт өөрдәд ирввдн. Ода удхн угавдн,— гидж Дамбаев хәрү өгв. Барун бингшән, Сталинград тал заагъад, Дамбаев давулдж цәәлгъв:

— Бидн чигн кесг зовлнъ үздж йовнавдн, тер үнн. Болв, тенд йовсн мана церглирин зовлнъ күчр юмн: Сталинградиг хортн өдр — сө уга ааргна. Тер бийнь манахс теслцәд бәәцхәнәлм. Тиикләнә бидн чигн бийән бәрдж нерән дуудулх зөвтәвдн.

Цугтан ә — чимән тасрв. Күн болгън Сталинградт болджах дәәг дотран санцхав: күчтә дән, күрх керг.

Суусн курсантнр тал комбатин даалгъвр өгәд тәвсн церги ирв.

— Старший сержант Озеров, таниг комбат дуудулджана! — болв.

— Йовджанав!— болад, маштг хар көвүн үкс босв.

Комбат тал гүүдж ирәд, хойр өскәгъән харгълцулдж цокад, гаран махладан әрә күргәд, үкс хәрү буулгъад, Озеров капитана өмн зогсв: офицермүд Озеровин рапорт сонъгсад байсдлв: курсантнр эн тускарн әвтрә улс.

— Күн үлддж йовну? — гидж капитан сурв.

— Нег күн үлдв.

— Кен, ягъад үлдәвт?

— Конякин гидг курсант үлдв. Чидләс болдж өгсн уга.

— Нанас зөвшәл угагъар кү үлдәгъәд йовдг ямаран улсвт! Би таниг муурсинь хайчкад йовтха гидж батальона ар захд тәвлүв?!

Озеров гемән медәд тагчг зогсв: зәңъглад оркх юмн бәәсн болджана. Болв, капитан номгърад, хәрү цокдж келв:

— Түрүн гемич тәвдж өгчәнәв. Теегт нег чигн кү үлдәхмн биш. Ода негдгч взводин командир болхмч.

Лейтенант Сидоренко бригадин штабур дуудгдджана. Бийинь ормд Дамбаевиг үлдәчк.

Озеров комбатин келсн үг соңъгсад, хәрү эргдж авад гүүгъәд йовдж одв.

Капитан Соболев суусн ормасн босв. Түңүг дахад, наадк офицермүдинь бас бослдв. Йовх команд өггдв. Батальон залхугъар босад, гарад йовб. Өмн тег, ард тег, — теегин дала.

Зөвәр йовад оркв. Ард үлддгнь олн болад ирв. Дамбаев өөрән гурвн — дөрвн күүтә әмин ард йовна. Үлдн гигәд ирсинь колонна өмн одтха гидж йовулна. Үлддж йовсн зәрминь буугъинь авад, хувц — хунр дүрдг мишкинь чигн үүрәд гарна. Дамбаевд Маша Хорошая ик дөнъ болдж йовна.

Маша бичкн нәрхн шар күүкн. Хойр ик көк нүдәрн хәләгъәд оркхла, хоолд хот зәңъгдрәд бәәнә. Газагъас хәләсн күүнд — үүнд ямаран чидл бәәхв, — гисн ухан орна. Болв, кесг зун дууна газр йовгъар йовсн бийнь Маша нам көшхш, көвүдт дорхнь деерлкдж йовна.

Дамбаев болхла, дәәнә көлд дасад бәәсн күн. Дән эклснәс нааран цергт йова. Ростов, Москва, Старая Русь — кесг газр эргәд, кесг дә үзәд, цусан асхад, шавтад, госпиталас гарад, хәрү фронтд ирдж йовснь эн. Талин цергчнрәр болхла эн даамгъа.

Асхн бүрүл тег бүркв. Теңъгрт нег чигн үүлн уга, хол

оддуд чирмлдв. Асх дахад салькн ӓрӓ кӧдлӓд, серӱн орв. Йовхд амр болв. Хаалгъин туршар харлад церг дӱӱрӓд одв. Кӧл йовдг болв чигн, бӓӓсн бий унтад йовна. Кӧвӱд хоор — хоориндан бӱс — бӱсӓрн керӓлддж оркад, сӧӧнь дуусн йовб. Негнь унтад зергләнӓс гарн гихлӓ, нааткcан татад серӱлчкнӓ.

Капитан Соболевин курсантский батальон ӧмӓрӓн улм — улм шигдӓд йовна. Тӱӱнӓ ардас йовгън цергӓ бригадмуд ирдж йовна.

Сталинградин ӧмн захд бӓӓдг Бекетовк поселкт Соболевин батальон ӧрӓн ӧмн ирв. Ӱнд ирӓд ута йовдж, зӧвӓр холас, Красноармейскӓс курсантнр фронт ӱзцхӓв: фронтин зах эргӱлӓд, сӧӧнь дуусн ракет шатв. Эн цагт немшнр ракет ӓрвлдго бӓӓдж. Арвад, зуугъадар агъарт деегшӓн шивгддж, олн зӱсн ӧнъг гарч ракет шатна. Теднӓ зӓрмснь дарунь унтрдж одна, зӓрмнь унсн одн мет ардан хаалгъ тач гӱӱнӓ, зӓрмнь бичкн парашютд дӱӱджлгддж зӧвӓр удан чигн шатна.

Фронт ӧӧрдсиг медӓд курсантнр сергцхӓв. Олн зӱсн ракет ӱздж, ӓ сонъгсдж, ормалддж, ӱкс тӱргн йовцхав.

Поселкин захар ордж ирхлӓ, зогсх газр хӓӓдж тӱрӱлдж одсн улс тосцхав. Взвод, взвод болгъар тарлдад, ӧгсн газртнь одцхав.

Алексей Озеровин взвод бас нег бичкн двор дотр ордж ирв. Ӧмнӓснь тосад, цагъан сахлта ӧвгн гарч ирӓд, байрлдж келв:

— Цергчнр — ӱӱрмӱд герт орцхатн, бичӓ эмӓгъӓд — ичӓд бӓӓтн, эврӓннь герӓн гидж сантн.

Ӧвгн кӧвӱдиг дал — ээмӓрнь цокад, нег герт орад, нег гарч гӱӱгъад бӓӓв.

Ӧвгнӓ гер хойр ӧрӓтӓ. Ик ӧрӓднь цергчнр ордж суулдв.

— Буугъан арчдж авх кергтӓ, — гидж Озеров командир келв.

Бийнь цаатк бичкн ӧрӓднь орв.

Курсантнр зер — зевӓн арчлдад, ю — бис кӱӱндӓд сууцхав.

— Кӱмн гидг акад юмн, — болдж Сергеев гидг курсант эклв, — Озеровтн ман талан хӓӓкрх саната.

— Озеров кӱӱнд хӓӓкрджӓхш, даалгъвр ӧгчӓнӓ, — гидж Дамбаев кӱӱрт орлцв. — Манъгъдур чамар командир кечкхлӓ, чи чигн тиигдж закхч.

— Я, тиим кӯр бичӓ кетн, тертн керг уга юмн. Укс гидж амрснь деер,— болдж бас нег курсант орлцв.

Тедниг ик ӧрӓд тиигӓд кӱӯндӓд суутл, ца, бичкн ӧрӓд бас кӯр гарв.

— Тихон Сергеевич Батурин, — гидж ӧвгн бийӓн цӓӓлгъв.

— Озеров, Алексей Озеров, — болдж командир келв.

Орна ӧӧр зогсджасн ӓрӓ арвн нӓӓм кӯрсн бӓӓдлтӓ хо — цагъан кӱӯкн тал гарарн заагъад, Батурин немдж келв:

— Мини кӱӯкн, нернь Валя.

— Тихон Сергеевич, танла таньлдсндан икӓр ханджанав.

— Таниг ирснд би ик гидгӓр байрлджанав. Сталинградиг немшт ӧгшго болхговт? — ӧвгн командирур чирмӓдж хӓлӓв.

Хортнд Сталинградан ӧгш угавдн, — гидж Озеров лавтагъар батлдж келв.

Батурин Сталинградин электростанцин нег чинртӓ кӧдлмшч бӓӓдж. Валя кӱӯкнь эн хавр шин медицинский техникум чилӓдж. Дӓн Сталинградт ӧӧрдхлӓ эн хойриг эвакуироваться кетхӓ гидж кӧӧсн бӓӓдж. Болв, йосна келсӓр болдж ӧглго, ода бийнь тесӓд гертӓн бӓӓдж.

— Мана церг немшиг балгъснд орулш уга юмн, би тӱӱг илӓр медджӓнӓв. Ода таднла ӓдл церргчнр ирхлӓ улм манд сӓн болджана. Гертӓсн альдаран чигн гарш угав. Валя тиимий?— болдж ӧвгн кӱӯкн талан хӓлӓв.

Аав, эн тускар кезӓнӓ кӱӯнддж орклалм бидн, — Тиигдж келӓд, Валя стол деер аагъс гаргъдж тӓвӓд, цӓ кев.

Манъгъдур ӧрунднь Бекетовкд хойрдгч батальон ирв, ӱдлӓ — гурвдгч, асхн кӯртл Тумановин бригад цуг кӱцӓд ирв.

Тер асхна бийднь Туманов командирмудиг цуглулдж, хург кев. Ягъдж батальонмуд ирсиг сурад, блиндажд наaран — цааран йовджагъад, командир бригад келв:

— Командирмуд, тадн ю санджанат? Бидн эн кевтӓн дӓӓнд ордж чадхм — угав?

Кӱн ду гарчахш, ӓ — чимӓн уга болад одв.

— Келтн,— болад полковник йовднъв.

Гурвдгч батальона командир, старший лейтенант Кушнаренко босад, хоолан ясв.

— Полковник, цергчнр икäр муурв,— гидж эн келв, тавн хонгтан унтл — кевтл уга йовбвдн. Мингъäр болхнь нег бичкн амрлт öгсн болхнь сäн болх билä.

— Курсантнр ямаран?

— Курсантнр тана даалгъсн даалгъвриг кўцäхд кезäчн белн!— болдж капитан Соболев ўкс босв.

Тўўнä хööн бас кесг командирмуд босдж келцхäв. Ик зунь — амрл öгтн — болдж сурцхав. Полковник Туманов зöвäр ухагъан тунъгъадж бääгъäд, хоолан ясад, суусн ормасн босдж, аргъул иигдж эклв:

— Тана келсннтн, командирмуд, чик. Кесг олн хонгт зогсл уга йовсн улс ик гидгäр муурв. Эднд ядхдан нег öдрä амрлт öгсн бохнь йир сäн болх билä. Болв, керг ик бачм болджана. Фашистнр Сталинградт öдр — сö уга дä босхад, зäрм газрарнь тасрад — тасрад Иджл голд кўрч одн гидж бääнä. Балгъсна дунд харсвр бäрджäсн 62 ääрмиг тедн тöгäлäд авч йовна. Учр тиим болсар, мана 64 ääрм öмн ўзгäс икäр ноолда тач, немшин сўринь дарх даалгъвр авч.

Туманов дäänäгъäр зоксв. Уўнä хоолнь чанъгърад, нўднь гилвкäд ирв.

— Нанд генерал приказ öгв,— болдж цааранднь келв,— öр цäälгънлä хортнур ааргл дж ортха,— гив.— Тер учрар эн асхна биидн ь мана батальонмуд Купоросная балка гидг салад болн 95,9 номерта öндрин улд оч зогстха гисн бäänä. Генералин öгсн приказ деерäс, би иигдж танд закджанав: «Хойр батальон нўр болдж орхмн, наатк хойрнь теднä гиджгт зогсхмн. Негдгч курсантский батальон (капитан Соболев босад зогсв) Купоросная балка салагъас эклäд Иджлин кöвäгъäр элддж дäврхмн. Наатк батальонмуднь нўр болдж орсн улст дöнъг — нöкд болдж, теднä кесн дääг цааранднь икдўлхд белн болх зöвтä».

Кўўндврäн чилäчкäд, командирмуд хäрäд гарцхав.

Капитан Соболев эврäннь адьютант болсн Темиров Бекбулат гидг кöвўтä цергчнриннь бääсн газр орад йовдж йовла.

Нег бичкн уульнц тал гарад ирхлä, öмн биидн ь тов чирсн машин ўзгдв. Эн хуучн канавд унад зогсдж. Дääнä улс машиг тўлклдсн — шуугсн бäänä.

— Та, залу — ах, гиичин кўн болвзгот, дöнъг юнъгад эс болнат?— гидж негнь наатк дан келв.

— Уга, би товин расчетд бääдг кӳмб.

— Тиклä ягъад зогсад бääнäч, тӳлклц, дӧнъг бол!

— Чадс — чидсäрн басл дӧнъг бола бääнäв.

Ду гарчасн тал хäлäчкäд, Темиров келв:

— Капитан, эн мана Конякина дун болсн болдж медгддмб?

— Ӧӧрдäд хäлäй.

Эдн машинур ӧӧрддж ирäд, эврäннь курсант Конякиниг ӳзцхäв. Конякин нургъта — турута, ик авцта, бӧдӳн залу. Болв, эн тӳлксн болад, иигäн — тиигäн гӳӳнä, бийäн äрвлäд дала дӧнъг болджахш.

— Курсант Конякин?

— Ода эннь кемб?

— Капитан Соболев.

Конякина аргъ тасрад бääв. Капитан тал ӧӧрдäд, гаран махладан кӳргäд, хäрӳцв:

— Капитан, таниг сонъгсдж бääнäв.

Конякина батальонас ард ӳлддгнь бас учрта бääсмн. Энӳнä ухань болхла: йовгън цергäс зулдж гарлгън Товин расчедт одхла ягъв чигнь ардагъур йовх, äмнд аргъта болх гидж санлгън. Тегäд чиги кесгäс наарн эн товта цергчнр тал гархар седä, болв тиим зав болдж ӧгл уга бääсмн. Ода Сталинград тал йовдж йовтл кесгнь муурад ард ӳлдцхäв, теднä негнь болдж Конякин худлар «муурв» гидж ӳлдсн кӳн. Ард ӳлддж авчкад, товта церг ирхлä, эн арат теднлä негддж ирсмн.

Соболев Конякиниг бийäн дахтха гив.

— Капитан, буйн болтха, намаг тäвчкит, эн товин расчетд би ода орчксн кӳм,— болдж Конякин уульн — дуульн сурв.

— Йов тихлä, йовад бä. Цань ямаран кесг ӳг келäд бääнäч. Ӳкс гигъäд йов!

Капитаниг тиигäд шӳрӳлкäд оркхла, аргъ уга, Конякин дахад гарад бääв

Штаб батальон бääсн гер тал ирдж йовхла ,ард ӳлддж йовсн Конякин дакн кӳцдж ирäд, сурв:

— Капитан, буйн — ном болг, намаг тäвчкхнтн.

Соболевин ур кӳрäд одв, эн хääкрдж заакв:

— Нӳднд бичä ӳзгд, эврäннь взводтан од, эс гидж бäрäд суулгъдж оркхв.

Конякин ääчкäд, сӳӳлäн хавчсн ноха мет, шурджнъ над одв.

Соболев штабдан ирӓд ротмудин командирмӳдиг цуглулдж авад, маңъгъдурк дӓврлгънӓ туск даалгъвр өгв. Сөөнь өрӓллӓ, дӓврӓд орхд белн болх болдж кӳӳндцхӓв.

Удл уга командирмуд йовдж одцхав. Ӳӳд цокад, Валя Батурина ордж ирв. Сӓӓхн кӳӳк хӓлӓгъӓд капитан алмацдж суув.

— Капитан, танас нег ӳг сурдж болхий?— гидж кӳӳкн дӓӓнӓгъӓр келв.

— Болх, боллго яях билӓ.

— Минь эн хавр эмчин техникум чилӓлӓв, фельдшер чертӓв. Намаг цергт оруулдж авти.

— Дӳ кӳӳкн, энч кӳн болгъ цергт авад бӓӓдмн бишл.

— Ода тегӓд яяхмб?— гидж Валя аргъул келв.

— Хӳвӓн бичӓ хоцр. Военкоматар дӓврӳлх кергтӓ. Мана бригадур, курсантск батальонур ирдж ӳз.

— Тана цергчнр мел багъчуд,— болдж кӳӳкн нӳдӓн галлзулв.

Валя дӓӓнӓгъӓр эргӓд, эвтэхн сӓӓхн цокцан офицерин өмнӓгъӳр ӳзӳлӓд гарад одв.

Соболев ардаснь хӓлӓджӓгъӓд, толгъагъан заалдж бийдӓн келв:

— Акад юмб, ӓвртӓ кӳӳкмб?

Сөөнь өрӓл болсн цаг. Курсантнр окопт ирв. Бу, наатк чигн зер — зевӓн ӓ уга болтха гигӓд таг — яг татад боочксн, нег — негнӓнь ардас өкӓлдсн окопар йовцхав. Негдгч ротин командир лейтенант Федоров эврӓннь курсантнран зӳн зах тал авч одв. Теднӓ одсн газрт негхн взвод бӓӓдж. Өмн бӓӓсн улснь ормасн бослдад хӓрӳ гарлдад йовдж одцхав. Негдгч взвод бӓӓсн газрт гурвн взвод бактдж өгчӓхш. Тер учрар өмн бӓӓсн окопт хойрдгч взвод ӳлдӓгъӓд, наадк хойр взводин улс шиңӓс газр малтдж, кедж авх зөвтӓ болдж гарв.

Негдгч взводин окоп малтлгъиг взводин командир Алексей Озеров гардв. Эн нег захаснь авн наатк зах кӳртлнь йовад, эврӓннь көвӳдин кеджӓсн кергинь хӓлӓгъӓд, заавр өгӓд йовб.

Нег газрт хамдан Катаев болн Левинцов гидг курсантнр газр малтджадж. Теднӓ өөрнь ӓ — дун угагъар ротин парторг Дамбаев бичкн кӳрзӓрн малтад, газрт шургъад ордж оч. Озеровиг кӳрӓд ирхлӓ, Левинцов кӳрзӓн өөрӓн оркчкад, командирӓс сурв:

— Командир, танд нег сурвр өгч болхий?

— Кел, сонъгсджанав, — болв.

— Минигъäр болхла, эн газр малтлдан мел керг уга юмн. Йилгъäс уга öр цääлгънлä бидн дä эклäд орад йовдж одх улсвдн. Газр малтад, муулян эдлхин ормнд унтад, амрч авсн деер болх гидж санджанав. Эндр сä-äнäр амрхла, манъгъдурк дääллдäнд кÿчтäгъäр орлцдж болх билä.

— Чи, Саша, мел эс болх кÿр кеджäнäч. Салдс кÿн зогсн газртан сохр номн мет газр малтад ордж одх зöвтä юмнлм.

Озеровин келнь бас орта. Эн бийнь бас Левинцовин уха ухалджах кÿн. Öр цääгъäд, дäн эклхлä, хортиг царандань кööгъäд авад йовдж одх зöвтä. Тер учрар газр малтад чигн дала керг уга — гидж санджах кÿн. Болв, командир кÿн болад тиим хäрÿ öгчäснь эн.

Минь эн цагла хойрдгч взводин землянкд ротин командир болн политрук хойр манъгъдур дääнд ягъдж орхин тускар кÿр кев. Товин сумна гильзäр кесн шам шатачкад, газр деер дääнä карт делгдж оркад, äльк взвод äльдäрäн даврхинь хäлäдж, тенднä йовх хаалгъин зура кедж татцхав.

Политрукнь Федор Михайлович Галдобин гидг кÿн. Эн маштг шар залу. Ахр, бöдÿн кÿзÿтä, дöрвлджн ик толгъата. Бичкн шовгър хамрининь деер хойр бичкн нÿдн гÿÿнä. Эн Свердловск балгъсна нег ик заводин кöдлмшч йовсн кÿн. Эн — тер уга, äмтнлä ниитä залу. Курсантнр политрукан сääнäр тааснa. Наснь ик биш — дöч кÿрсн кÿн.

Политрукин ööр суухларн ротин командир Иван Кузьмич Федоров бичкн кöвÿн болдж ÿзгднä. Арвдгч классин хööн, свердловский дääнä училищ чилäгъäд ирдж йовснь эн.

Кÿÿрин сÿÿлäр Галдобин келв:

— Иван Кузьмич, ода взводин командирмуд цуглулдж авад кÿÿнд. Би бас йовдж, агитатормудиг цуглулдж авад, кÿÿндвр кенäв.

Землянкäс гарад, политрук траншеяр взводмуд тал йовдж одв. Нег баг курсантнр тал ирдж йовад, кÿр болджахиг сонъгсад, зогсдж чинънв.

Ду гардган уурад, Бадм ягъвч? — болдж негнь сурв.

— Алеша, толгъад дала ухан орад, кесг юм тоолад суунав, — болдж Дамбаев Бадм хäрÿ öгснь сонъгсгдв.

Школан санджанав болдж, Бадмин дун царандь ке-

лв,—ягъсн сәәхн цаг тер бәәсмб! Ик классин өрә. Ä — чимән уга. Хар, шар бичкн толгъас парт деер өкәлдәд ордж оч. Зәрмнь бекәр халх — хамран будсн инәдн күрх чирәтә суудг. Сургъджасн күүкдтән ик энъкр билә. Тедид бәәсн — медсн сургъуль — эрдмән цугинь өгхәр седдг билә.

— Ода тедн ямаран бәәдг гилч,— гисн санан орджана.— Сургъульд орджадг болхв, әль сургъдг багш чигн уга, суудг парт чиги уга үлдцхәв. Эн кишвәнрәс көлтә (Дамбаев немш цергин бәәсн газр тал заагъад) бичкн күүкд чиги чикәр сургъуль сурдг аргъ уга.

Эдн маниг, советин улсиг күүнд нам тоолджахн уга. Минь одахн нег газет умшув. Шуд толгъамм үсн босад бәәв. Шклов гидг балгъснд кесг улс цуглулдж авад, ик бичкн уга цугинь фашистнр хадж алдж. Теднә цокц деер әмдәр бичкн күүкдинь хайчкад, деерәснь шаврар дардж. Гурвн өдр газр ирвлзәд — көндрәд бәәдж. Бичкдүд босхар седәд, гаран газр түшәд өндәгъәд, күнд шавр авч хаїдж чадад, кинь давхцад үкәд бәәдж.

Теду мет өршәнъгъү уга йовдл хортн гаргъдж. Зүркн ишкрәд бәәдг шордвр эдн манд үзүлджәнә. Тер йовдлмуд санхнь — зүркн өрчдән бульглад хортна өмнәс үктлән цоклдх санан күүнд орна. Немшин фашистнрәс өшәгъән авх зөвтәвдн!

Дәәчнр ду гардган уурад, күн болгън эврә дотрк санагъан ухалад сууцхав. Генткн дарук окоп талас шугшад уульсн ә сонъгдв. Эн ротин санинструктор Маша Хорошая гидг күүкн әмтнәс ичл — эмәл уга парторгин келсн үгд уульджаснь эн.

— Өшәгъән авхмн!— болад генткн Федор Гончаров гидг курсант гарч ирв. Эн әвртә бәәдлтә, нургъта — турута көвүн билә. Тегәд чигн үүрмүднь наад бәрәд — Василий Буслаев гидж нер өгсмн. Бәәдлинь хәләхнь тер кезәнък орс баатрла әдлцх күн.

— Өшагъән авхмн!— болдж дәәчнр цуг босдж зогсад, зер — зевән өрчдән шахцхав. Минь эн цагла өмәрән орх зөв өгәд орксн болхнь, эдн ардан хәләл уга, ямаран чигн хортн — шивәг шу цокдж хамхлад, зогсл уга одх бәәснь үнн.

Эн дәәчнр цергт, дәәнә көлд эврә дурар, отг — нутган харсхар ирсн улс. Улгүринь Алексей Озеровиг авий. Дән эклхд Алексей Петровск — Забайкальск гидг, өргн Байкал нуурин ца бәәдг балгъснд төмр хаалгъд

кӧдлдж йовсмн. Ик тоомсрта, кӧдлмшинь тускар болхла негдгч мастер бääдж. Тегäд чигн депон начальник Кузьма Демьянович Свиридов гидг ӧвгн Озеровиг тер кӧдлмштнь ӱлдäхин сä хääдж. Болв, Алексей эврäн начальникиг меклäд, эврäн цергт морддж. Тӧрскндäн дурта халун зӱрктä бääсн учрар Алексей Озеров Сталинградт дäälддж бääснь эн. Хоома седклтä кӱн бääсн болхнь, дääнäс холд, ӧссн — боссн газртан кӧдлмш кегъäд кевтх билä.

Маша Хорошая гидг кӱӱкн юн куугъинь меднт? Эн маштг шар кӱӱкн хавра шин арвдгч класс чилäдж. Ӱӱнä гернь арткснь Урал уулин цаад биид бääдг Сухой Лог гидг селäнд бääнä. Минь тер селäнд эн бригад цуглрдж, токтсмн. Цергä поезд кӧндрäд гарлгънла, Маша ӱкс гӱӱгъäд вагонд суусмн. Тингäд кӧгшн эк — эцк хойран меклäд, эврä сäн дурар цергт ирсн Маша кӱӱкн болджана

Федор Гончаров, Саша Александров, Василий Галинский, дакад чигн кесг улс эврä дурар цергт ирсн улс. Кӱн кӱчäр эдниг илгäсн уга, бийснь дääнä кӧлд ирснь лавта.

Тер кӱӱриг сонъгсдж оркад политрук хäрӱ землäнк талан хäрдж ирв. Удл уга дуудврар Дамбаев Бадм чигн нааран ирв.

— Чини келсн ӱгичнь цугинь сонъгсув. Мел чикäр келвч,— гидж политрук парторгд келв.

— Сансан келӱв, буульмджд орм дала сäн ӱг келсн чигн угав,— болдж Дамбаев ӧмнäснь хäрӱцв.

— Чикäр келвч. Ухан — седклäн келснäс сäн юмн уга.

Ингäд кӱӱндäд суутл, ӱӱд кӱн цокв.

— Ортн,— болдж политрук келв.

Василий Галинский гидг курсант ордж ирäд, гаран ӧргдж мендлäд, политрукас сурв:

— Парторгд нег ӱг келхиг зӧвшлтн.

— Кел, кел.

— Ӱр парторг, эн цаас танд ӧгс гилäв.— Галинский киилгиннь дагъмас дӧрв нугълад оркен цаас гаргъдж авад Дамбаевд ӧгв.

Парторг цаасинь хäлäв. Тернь партьд орхар седдж бичсн эрлгъ бääдж. «Намаг алдр Коммунистическ партин членд орулдж авхиг эрджäнäв. Кемрджäн, дääнд орад ӱкäд одсн цагт, намаг коммунист билä гидж сантн.

Дамбаев дотран нег умшад, дакад политрукд эрлгъинь өгв. Галдобин бас умшдж оркад келв:

— Галинский, сән уха тоолджт. Болв, үкхән санхм биш, әмд йовхин төрмүд ухалхмн.

Игә — тигә бәәтл өр цәәгъәд нрв. Дәәчнр күн болгън орман олдж белдцхәв. Дамбаев Катаевин пулеметин өөр суув. Костя Катаев әрә гидж арвн дола күрсн бичкн көвүн. Эн күчтә гидгәр кезәнък орс ду дуулна. Тегәд чигн көвүд үнүг өкәрлдг бәәсмн.

— Костя Дамбаевин өрчд шахлддж суугъад «хал — хал» — гидж чичрв.

— Әәмштәй? — болдж Бадм аргъул сурв.

— Әәджәнәв,— тидж улм шахлдв.

Дамбаев шинелинь товч тәәләд, көвүг өрчдән шахад келв:

— Би чигн түрүн дәәнд орхларн икәр әәджәләв.

— Ода әәджәхшийт?

— Бийән бәрдг дасвв, дәәнә көлд иджлдвв.

— Түрүн дәәнд ягъдж орсан келдж өгтн.

— Сонъс, иим билә...

— Өнъгрсн үвл билә,— гидж Бадм эклв,— Старая Русь гидг балгъс авхар мана полк дәврджәлә. Минь бас ним хо — өрүн билә. Дәврәд орад одвдн. Сумн гисн юмн хур мет асхрад бәәнә. Болв, әмд — менд йовнав. Фашистнриг нег траншеяснь кәәдж гаргъад, халдад Зогсвдн. Би кевтчкәд, хортн тал хәләгъәд, «шовс» гисинь хагъад суунав. Мини өөрм нег Демидов гидг дәәч кевтлә. Эн мел нег чигн хаджахмн уга.

— Юнъгад эс ханач? — болвв.

— Эзән зальгг, әльдәс хаджасиг медхләрн манд гүрмим бидн үзүлх.— Тиигдж келәд дәәч толгъагъан шарлджнд бултулад, газр дарад кевтв.

— Чи бас хагъад кишваг хавталгъад орк, — гиджәнәв.

— Хагъад тусчкн гисн бәәдл гарад бәәнә. Би тиигән оч кевтнәв,— болад дакад мөлкәд гарв.

Тер газрасн бас талдан газрт оч кевтв. Одакин ухагъар болхла хортн мел үзчкн гисн болад, сумн тусчк бәәдл гарад бәәнә. Нааран — цааран гүүгъә бәәдж дөрвдгч орман сольдж йовад Демидов сумнд тусгдв. Би болхла тер нег кевтсн ормдан кевтнәв, хортдуд хәләгъәд, үзгдхләнь хагъад бәәнәв. Хортн бас күн, хагъад бәәхлә тер толгъагъан харсх зөвтә. Халго бәәхлә одак

улм гӱдäд, сӱрнь иктäд ирнä. Тер учрар дääлдврт орсн кӱн нег мöслäд, хортнд ӱ — дä оглго орх зöвтä, тӱӱг бийинь газрт шахад, хавталгъад оркх кергтä. Эн тускар бас нег хуучн тууль бääнäлмн. Чон адучнрт кööгддж йовад, аратин нӱк ӱзäд, гӱӱгъäд орна. Нӱкн бичкн болсн учрар кӱзӱцäгъäн ордж, ууцнь газа ӱлддж. Толгъагъан бултулчкад, чон нӱкнд орсн болдж тоолдж. Адучнр ирäд, сӱӱлäснь авад, татад гаргъад авч. Тер чоншнъ улс бас бääнä. Толгъагъан шарлджнд бултулчкад, ууцан ӱзгдджäхинь медцхäхш. Цергä кӱн зогссн газртан сохр — номн мет газр малтад ордж одх зöвтä. Дакад, хортиг нӱднäс алдл уга бäрджäх кергтä. Тииклä бийд амр, хортнд зовлнъгта болна.

Кӱӱндäд суутл, öр цääгъäд ирв. Старшина хот авч ирв. Äмтн далагъар хотд дурлдж бääхш — болх дäн толгъагъас гарчахш. Зуг хойрхн кӱн эн öрӱн йосар хот уув: Политрук Галдобин болн парторг Дамбаев. Галдобин юунас чигн ääдго, тöвшӱн кӱн билä. Дамбаев болхла — дääнä кöлин дасмдж.

Федоров часан хäлäгъäд оркв: дигтä зургъан час болад бääдж. Ä — чимäн уга. Генткн товин ä гарв. Ик ард бääсн кӱнд батареймудин сумн толгъа деегӱр шинґдж гарад, хортна окопд оч хагърлдв. Тедниг дахдж öмн нӱӱрт бääсн товс, минометмӱд бас халданд орлццхав. Öмн бääсн öндр зо — хар, кöк, цагъан утагъар бӱркгдв.

Тиигджäтл гурвн цагъан ракет öрӱн агъарт зургдв.

— Белн болтн! — гисн командир рот Федоровин дун сонъгсгдв.

— Тöрскн орн — нутгинь тöлä уралад ортн! — болдж хääкрäд Галдобин окопас тӱрӱн болдж гарад, хортн тал гӱӱв. Буугъан öмнäн бäрсн, политрукин ардас Дамбаев кӱцлддж йовна. Эдниг дахад Озеров командирин негдгч взвод цуг босад хортнур дäврв. Теднä ардас цуг рота, батальон бослдв.

Гончаров, Галинский, Александров, Левинцов, нань чигн кöвӱд политрук, парторг хойриг кӱцäд ирдж йовна.

Товин сумна ä багърад, автомат болн пулеметин сумна ä гӱдäд ирв. Мана дääчнр гӱӱдж йовад киисäд одна, дакн босад гӱӱдж авад гарлдна. Зäрмнь киисси ормдан ӱлднä. Кесгнь хäрӱ мöлклдäд гарна. Нег кӱн киисн тусн, дакн öндäгъäд öвдглдж суугъад хääкрв:

— Гитлер ӱндсн уга од, тохм таср! — Дакад аргъул — Маша, Маша, ӱкджäнäв, — гис履 сонъсгдв.

Маша ӱкн гӱӱхәрн шавта кӱн тал ирдж өвдглдж суугъад, шавинь бооджагъад келв:

— Бичә хәәкрәд бә, әәх юмн уга, дарунь эдгдж одх. Курсант бичкн кӱӱкд мет толгъагъан кецәлгъдж өгв. Хойр көк нӱднәснь нӱльмсн асхрдж гоодҗв. Дәәчин шарх боогъад дуустл, дакад кесг улс дуудлдв:

— Маша, нааран ир!

Маша Хорошая кӱӱнәс кӱӱнӱр гӱӱдж, шархинь боодж кӱн болгънд элтә сән амн ӱгән келдж, кӱнд шавтагъинь дәәнәс чирәд гаргъад йовб.

Минь эн цагла Озеровин взвод хортна траншейд өөрдәд ирв. Әмин өмн Левинцев гидг курсант гӱӱдж йовна. Өөрддж йовад, негл тавн ишкм газр ӱлддж йовсн цагла, курсант генткн өсрчкәд, хәрӱ газрт суугъад бәәв. Ардаснь гӱӱдж йовсн Галдобин курсантиг ӱздж оркад, хәәкрв:

— Манахс, ӱзвт?!

Тиигдж келн, чидл немсн мет, ниссн әдләр траншейд кӱрәд, гарад зулхар седсн немшиг пистӱләрн хадж унъгъав. Ик хол биш пулеметин сумн асхрв. Халдж одсн политрук траншейиг гәрәддж гарад, зулдж йовсн хойр немшин ардас көөлдв. Зөвәр гӱӱдж оркад зогсад, цааран — нааран нәәхлдж бәәгъәд, хортн тал киисдж унв.

Арднь траншейд гар бәрлдән болдж йовна. Василий Галинский нег немшлә бәрлдджәнә, сурсн эрдмән гаргъад, эвинь олдж цокад, мана кӱн буугъинь гартаснь салгъв. Болв, гавшун немш Василин буугъин джидәс авад, хоюрн нег — негән чичлдәд, теврлдәд унцхав. Фашист мана курсантин бахлуринь бәрәд, кихтнӱләд, зөвәр муудинь орджаджк.Генткн акад юмн болад одв: немш бийнь татгдад йовдж одв. Бахлурт шигдсн гарасны мөлтрәд, Василий ӱкс гигъәд босв. Тиигхнь Дамбаев немшиг хойр көләснь чирсн йовна.

Галинский траншейур гәрәддж орад, немшин пулемет хәру эргӱлдж тәвәд, сумлв.

— Вася, зӱн биид пулемет! — болдж Дамбаев хәәкрв.

Бийәсн ик хол биш Вася хортна пулемет ӱзв. Хойр кӱн ардны кевтсн,Озеровин курсантнриг йовдг аргъинь таслдж, хадж эдн бәәдж. Галинский төвлдж бәәгъәд, пулеметинь чавгинь дарад орксн, ик деегӱр сумнь гарад одв. Дор авад хагъад орксн, нег пулеметчикнь орклад мөлкәд гарв: бәәдлнь шавтдж одв. Дакад нег

хагъад орксн, хортна пулемет ду гархан уурв. Тер ӓмсхӯлинь олзлад, манахс «ура» гидж хӓӓкрлдӓд, траншейур орлдад ирцхӓв.

Негдгч траншейинь авчксн, ода хойрдгч талнь дӓврх керг. Эндӓс хӓлӓхлӓ ода кӯртл медгдл уга бӓӓсн «Дот» — ӱзгдджӓнӓ. Тендӓс хойр пулемет манахс тал хаджана.

— Пулеметмудиг уга кетн! — гидж Федоров эврӓннь пулеметчикӱдтӓн команд ӧгв.

Федоров курсантнран хӓлӓгъӓд ним йовдл ӱзв: Конякин гидг курсант толгъагъан газрт шахчкад, пулеметиннь чавг дарчкад кевтнӓ. Сумн хагдад бӓӓнӓ, болв ӓльдӓрӓн — ялдаран очахнь медгдж бӓӓхш.

— Конякин ӓльдӓрӓн хаджанач?

Курсант командир тал хӓлӓн келв:

— Яяхмб?

— Хортнур хӓлӓх кергтӓ, айстан сум ӱрӓгъӓд кӱн кевтдв?

— Тедн бас хагъад, толгъа ӧндӓлгъл уга бӓӓнӓлмн.

— Пулеметд щит бӓӓнӓ, тӱнд толгъагъан халчлдг юмн.

— Тиим бичкн щит намаг халхлхий.

— Айстан бичӓ бурад бӓ, хортиг хӓлӓдж хаджа.

— Сонъгсджанав, сонъгсджанав.

Наатк пулеметчикӱд демӓр хагъа бӓӓдж, ДОТ-ас гал гардгинь уурулцхав.

— Намаг дахад, уралан! — гидж хӓӓкрӓд Федоров босв. Нег гучн -дӧчн ишкмд гӱӱдж оркад, автоматин сумнла харгъдж унв. Халугъар ӧндӓдж ӧвдглдж суугъад, гарарн ӧмн бӓӓсн зо заагъад аргъул келв:

— Иньгӱд, ӧмӓрӓн!

Дӓӓчнр командиринь келсиг кӱцӓдж, ӧмӓрӓн босдж гӱӱлдв. Болв, никт сумна гал хойр траншейин хоорнд эдниг дардж кевтӱлв. Эн газрнь ӓльдӓс чигн ӱзгддг, эвго билӓ. Тӱӱг Озеров медӓд ӱкс гидж эн газрас гетлхин аргъ хӓӓв.

Озеров Сергеев гидг курсантиг гарарн дууддж авад, шимлдӓд келв:

— Коля, хоюрн оч «Дот» хамхлий. Чи зӱн таласнь ор, би — барун таласнь орнав. Гранат шивӓд, уга кехмн. Эс гидж эн «Дот» манд гӱрмимдн ӧгх.

— Сӓн, сонъсджанав! — болад курсант гранатан сумлв.

— Катаев.«Дот»-ин амар ха!— гиджк хәәкрад, Озеров мөлкәд гарв. Зөвәр бәәдж оркад, «Дот»-ас ик хол биш Сергеев ондәдж үзгдв. Юн болад одв? Өндәгъәд гранатан шивхәр седсн бәәдл гарчкад, хәрү газртан суугъад үлдв.

Озеров донда давад, хотхрур орад геедрәд йовдж одв.

Генткн «Дот»-ин өөр Алексей босад зогсад оркв.

— Катаев, бичә ха! — болдж курсантнр хәәкрлдв.

Дару — дарунь хойр гранат «Дот»-ин амар орулдж хаяд, бийнь кинсн дорагшан көлврв.

Дот хамхрад унв. Курсантнр дәврәд орцхав, өндриг манахс авцхав. Немшнр хәрү халдад. хошад — гурвадар гарад йовлддж йовна.

— Пулеметчикүд, хатн! — болдж Озеров хәәкрв.

Катаевин «Максим» хальгад-чичрәд бәәв.

— Костя, хәлә, нег күн үндж одв! —

— Альд?— эврәннь нүдән иткл уга, Костя сурв.

— Сәәнәр ха, төвләд ха!— болдж пулеметчикүд дөглдв.

Катаев эврән бас үзв. Нег фашист унад одв, дакад чигн негнь кинсв. Дәәнә көлд халсн көвүн, хәәкрн бәәнә.

— Худл, холд одхн угач!

— Хойрдгч пулемет ягъла? — болдж курсантнр нег — негнәсн сурлдцхав.

— Конякин хуучн ормдан үлдләлм,— болдж негнь келв.

Озеров тал Дамбаев ирв. Толгъань боодгъата, цагъан сернджл ивтрдж, улан цусн халх деегүрнь гоодждж йовна. Эн келв:

— Политрук гару болдж одв, ротин командир шавтад гарв. Немшнр ода хәрү дәврх. Теднг тосхд белн болдж авх кергтә. Алеша, чи ротин командир бол.

— Бадм, дәәнә тускиг чи нанас сәәнәр меднәч, чи командир болх күнч.

— Эс болх күр кегъәд суудг цаг уга. Чи, Алексей, командир бол, би чини политрук болсв.

— Тиим болхла сән!

Немш ягъдж дәәнд ноолддгинь Дамбаев медәд бәәсн күн: өгсн газран хәрү авхар, хәрү дәврх зөвтә. Тегәд чигн эн цергчнрән цугтнь зо деер авч ирәд, таг — диг кегъәд оркв.

Удсн уга. Хортн öндр эргÿлдж экдж хав. Товин, минометин дун, танкас хасн товин дуунла негдäд, газр чичрÿлдж ганънъв. Тÿн деер самолетас хайсн бомб хагърад, чик дÿлäрÿлдж ниргв.

Сумн гисн юмн хур болдж шуугв. Товин сумн агъарт хагърад, кесг зун бичкн-бичкн осколкс болдж, бöкÿн мет гиинълднä.

Халдан невчк багърад ирв. Хäлäн, Дамбаев киитн кöлс асхад бääв.

— Танк гарч аашна,— болдж тöвкнÿн эн келв.

Курсантнр öскäлдäд хäлäлдв. Тавн танк öндр тал аашна. Эдн йовн йовдж хагъад йовна. Ардаснь йовгън церг дахснь ÿзгднä.

Танксиг ÿзäд Конякин зогъдад бääв. Галинский танкс ÿзäд гранатмуд сумлад, öмнäн тавб.

Юм келго суудж болшго болв. Озеров политрук тал хäлäчкäд, команд öгв:

— Гранат белдцхäтн!

Товин нег сумн траншей дотр тусв. Хойр кÿ гарутулад, дöрвн кÿ шавтав.

— Юн болджахмб?—гидж нег дун сонъгсгдв.— Мана товс ягъсмб, юнъгад эс хаджахмб?

Танкс ööрдäд, ÿзгдäд ирв. Гентки манахсин толгъа деегÿр шуугулад мана артиллерия хав. Немшин танкс нег ормдан зогсдж халдв.

Ар бийд танкин моторин ä сонъгсдгдв.

— Ард бийäс танк аашна!— болдж ääсн дун сонъгсгдв.

Цугтан хäрÿ хäлäлдв. Зеллäд тавн—зургъан ик танкс ирдж йовна. Тÿрÿн танк деер «Александр Невский» гидж бичäтä.

— Мана танкс!—болдж Галинский байрлдж хääкрв. «Невскин» ööр, «Дмитрий Донской», «Минин и Пожарский»—гидг танкс бас йовна.

— Мана öвкнр менд болтха!—гидж Дамбаев хääкрв.

Танкс тер кевтäн йовад, хортна танкс тал дäврлдв.

Озеров командир болсан санад:

— Йовгън цергинь танкас таслдж авхмн,— болв.

Мана танкс окоп деегÿр давад гархла, Дамбаев хääкрдж команд öгв:

— Элдÿ Советин Тöрскни тöлä, öмäрäн уралан орий!

Бийнь босад танк дахдж гўўв. Курсантнр ардаснь дахлддж бослдв. Хойр нўўрä танкс харгълдад, гал падрулад, цö-цööлä тўлклддж, шуучлддж ноолдцхав. Хойр нўўрин йовгън церг гар бäрлдäд, авлдан тоодж болад одцхав.

Саша Александров гидг курсант тўрўлдж хортнд кўрв. Ўўна толгъань цагъан кенчрäр боолгъата. «Öрўна кўзўгъäрм сумн зурчкв» — гидж шоглад эн келнä. Йосар авхла тернь зöвäр зовлнъгта шав. Келсн ўг сонъгсдж öгл уга, шаван боолгъдж авн, Саша хäрў дäаллдäнд ирснь эн.

Нег танкин цаагъас нўднь гал болсн немш ефрейтор Александровала мöргддäд гишнъ гарч ирв. Саша тöвлл уга автоматиннь чавг дардж оркад, цааранднь гарч гўўв. Генткн зўн ээмäрнь тўлкäд — чичсн болад одв. Зўн гарин хургъд тäвгдäд, гар сунад ундж одв. Кöвўн нам юн болсинь чигн медл уга, барун гарарн автоматан öргдж авад, дäврäд орв.

Зöвäр тнигäд дäаллдäд оркцхав. Болв, фашистнр тесдж чадад, гарлдад зулцхав. «Ура» — гидж хäакрäд курсантнр ардаснь кööлдв. Тедн дотр зўн гаран унджулсн Саша Александров бас йовна. Минь тўўнä хаджуд товин сумн хагърв. Саша нäахлджäгъäд, унад одв. Ик удан болсн уга, Сашад ухан орв. Цаг ўрäл уга, улан галзн кöлäн ардан чирсн, öмäрäн мöлкäд гарв.

Юн болснь нам медгдсн уга. Öмн гўўдж йовсн немшнр киислдв, тедн деегўр халдлдад, фашистнр дäврäд ордж аашхнь ўзгдв. Нег äмсхл дунд курсантнр ю-кў кехäн меддж чадад бäав. Дарук äмсхлднь зäрмнь кевтн халдад, зäрмнь хäрў гарад зуллдв.

— Бичä гўўтн, неджäд — хошадар хäрў цухртн, би сöргдж öгнäв,— болдж Дамбаев хäакрдж закв.

Саша Александров амндан орсарн фашистнриг му келсн, цусндан даргдсн кевтв. Озеров Дамбаев хойр нег — негнўрн алнъ болдж хäлäлдв. Саша — арвхн нäамтä, колхозин счетовод йовсн кöвўн. Цергт ирäд öрäл джил болдж йовна. Эн ротин пииср, экиннь теснäс гарснас наарн ам алддж бузр ўг келдж ўзäд уга кўн. «Акад юмб, äльдäс иигäд бузр ўг дасчксмб!» — гисн ухан Озеровд орв. Дамбаев тўўнä сансн уха медв. «Акад юмн, кўн шавтхларн эрк биш бузр ўг келдж хäакрнä. Тер юунь учр болхв?» — гидж Бадм дотран санв.

— Алеша, Сашаг нургън деерäн авад, хооран гар. Би хагъад сöргнäв,— болад Дамбаев Озеровд келв.

Хäрÿ цухрад, халда йовдж манахс буладж авсн хортна хойрдгч окопт ирдж зогсцхав. Пулеметäрн хагъад немшнриг хäрÿ цухрулдж гаргъцхав. Мана танкс бас хäрÿ гарад, öндр ташрлад йовдж одв. Асхн бÿрÿл болад ирв. Öндр мана гарт ÿлдв.

(Эклцнь. Чилгчнь дарук № гарх)

Балакан Алексей

ЭЛСТӒС УУДЖМД.

(Очерк)

Хӧӧнӓ хошмуд хоорндан зӧвӓр хол болна. Матян Эрднин хошас Баснъга Салан отар кӳртл — 12 дууна. Шавр кирпичӓр кеон зуслнъгин газа ирӓд буухла, гертӓс бичкн кӳӳкд теврсн эмгн гарч ирв.

— Ээдж, герин эзн янгъла? — гидж сурсн сурврт, келв:

— Хӧд услдж йовна. Эмгнӓ худг деер бӓӓцхӓнӓ.

Эргндӓн хӓлӓхлӓ, холд йовх темӓнӓс талдан юмн ӳзгдхш. Зуслнъгин ӧмн бӓӓсн. хотхрур одад занъгъта худгиг деерӓснь хӓлӓхлӓ — уон дӳӳрнъ. «Инм элвг уон бӓӓсн бийнь, хӧӧдӓн талдан газрур юнъгад туусмб?» — гидж санад, цааран гархла, уухнд хойр занъгъ ӳзгдв. Ӧӧрдӓд кӳрӓд ирхлӓ, хар зӳстӓ, тӧӧлтӓ хӧд, хойр худгин уонас уучкад, делвӓгъӓд кевтр талан гарч йовна.

Намрин тӳрӳн сарин нарн зунагъас тату бишӓр халулна. Ӧрӳн-ӳд болсн цаг билӓ. Хӧд кевтх цагнь болсн учрар, худгин эргндк царнъгиг хучад кевтцхӓв.

Мана ӧмнӓс, тару сахлта, зӧвӓр дуг гигӓд одсн настa кӳн ӧӧрддж ирӓд, гаран ӧгӓд мендлв. Цань йовсн баахн кӧвӳнь, худгас уухнд идшлджӓсн мӧрн элджгн хойриг кӧтлдж ирӓд, онъгъцас услв:

— Кӧвӳн, хамагъас йовлач? — гидж нанас ӧвгн сурчкад. хавтхасн ганз гаргъад. тӓмк нерв.

Хальмг кӳн харгъхларн холин зӓнъг сурдмн. Эн йирин кӳӳндврин хӧӧн, би ӧвгнӓс сурвв:

— Баснъга Сала гидг кӳн та болвзгот?

— Уга... Сала гиончн — тер йовсн кӧвӳн — мана кӳргн, — гидж ӧвгн хӓрӳ ӧгв.

— Тадна кентн ах хööчв?— гидж би бас сурвв. Тиигдж сурл уга бас бääдж болшго. Гурвдгч фермин партийн организацин сеглäтр Андрей Петрович Шеин келлä: «Басnъга Сала ах хööч»— гидж. Ода эн баахн кöвÿг ÿзчкäд, ах хööч гихд магъд, насарн дегд багъ болх бääдлтä.

— Ах хööч, Сала... Ягъна?..

Öвгн тач бääсн ганзан амнасн авад, нанур ормадж хäлäв.

Мини таньлдсн öвгн-Матян Ольда гидг кÿн бääдж. Ольда наснань турш малин ард йовх кÿн. Малин туст öвгнä медрл йир ик. Ода эврä газртан ирчкäд, тер тоот дамшлтан багъчудт öгхин кергт, кÿргäн — Баснъга Салаг дахулад нег отар хöд авла. Авад гурвн сар шинъкäн болджана, болв хöд тÿрÿн авснаснь ода хöйр холван таргъи.

Матян Ольда келнä:

— Хöн таргън болхла, киитнäс ääдмн биш.

Ольдан келсн ÿнн. Июль сарин эклцäр öвгн «Никольский» совхозин 3-ч фермин контрт ирчкäд келджäнä:

— Нанд отар хö öгтн.

Фермин ахлач Зайбухар Нургалиев, öвгиг кесгтäн öврдж хäлäджäгъäд сурв:

— Та, кöгшä, кедÿ наставт?

— Арвн долатав!.. Ягъна?— гидж хöкрлäд Ольда, хавтхасн хар модн ганзан гаргъдж авад, тäмк перн бääдж хäрÿцв.— Бичä, ахлач, ä!.. Би ода далн долатав... Болв би чанъгъв.

— Та ах хööч орхар бääнт?— гидж Нургалиев сурв.

— Уга! Ах хööчäр орх седкл уга... Мини кÿргн — Баснъга Сала гидг кÿн бääнä. Ода хöрн хойрта. Би терÿнд малин кöдлмшин аац дасханав...

Фермин ахлач, партийн организацин сеглäтр Шеинлä кÿÿндäд, öвгнд кÿргтäднь нег отар хö öгх болдж шиидв. Ташр деернь, Ергалиев Емажай гидг ах хööч хööнäс данъгин сулдхар седäд бääдг билä. Ольда тер асхндан Емажайин хошур нÿÿдж ирäд, манъгъдуртнь хööдäн тоолдж авб.

— Ай, яй, яй, джолдас, хöн бичкн кÿÿкдлä äдл хäлäврт дурта болдмн... Игтлнь эцäдв кööрксиг,— гидж öвгн Ергалиев тал хäлäдж, толгъагъан зääлв.

Тедн 852 хö тоолдж авб. Тер хööдäс 26 хö талднь йилгъдж авад, онц хäлäв.

Түрүн өдрән өвгн Салаг дахулад, хошин өөр бääсн худг оддж хäлäв. Худгин усиг амсдж үзчкäд, уурлдж келв:

— Иим уснас хөн биш, күн үкхгов!.. Гашун... Энүнäс хол биш, Эмгнä худг гидж бääдмн, тиигäн одхмн.

Хадм эцкиннь үгäс Сала гархш, дахад йовна. Эмгнä худг хол биш бääдж. Ик хотхр дотр, урднь кесг худгуд бääсн бääдлтä. Тер өдртäн Ольда күргäн йовулад, фермин ахлачд, шин äмтäхн усн гарх газр бääнä,—гидж зäнъг өгäд, көдлмшчнр авхулад, хойр худг малтулдж авб. Усн дала гүүнд эс бääдж.

Хойр-гурв хонсна хөөн, сүүр уга өвгн келджäнä:

— Сала чи ах хөөчч, би чини дарукв... Болв түрүн өдрмүдт чи мини үг сонъс... Өвгнä келснд Сала өөлхш, юнъгад гихлä, Ольдан келсн үгмүд кезäд чигн чик болдж гарна, дакад деернь хөкр үгтä.

— Сала, бидн асхнд хөөдиг холд туудж гаргъджахмн. Эн эргндк өвсиг хөд мөлджäд, иддж орксн деерäн, көлäрн эвдчкдж,— гидж өвгн үгäн төгсäв.

— Манд холд гарн гихлä, тергн уга,— гидж Сала келв.

— Седкл бääхлä, тергн олдх... ахлач өгх... Ода деерäн мөр унад хäлäх кергтä. Оданас авн хөөдäн ясрулдж эс авхла, бидн үвлдäн түрхвдн... Хөөткäн сансн цецн болдмн...

Тер өдрäс авн, шилтä цä, хавтха гуйран ганзгълдж авад, Ольда хөөдäн кеер, холд гаргъдг болв. Ода хөөдинь үзсн күн, эн хөд кезä нег цагт эццн, өргүлджäлä гихлä, иткш уга.

Нег дакдж, хол биш хошд бääсн Дусунгалиев Кужай гидг ах хөөчин тал одсн өвгн, геедрдж одв. Ирх, ирх гигъäд хäлä — уга. Сөөни өрäл давсн цагла, ик уурта ирв. Тигн гихнь, үвлзх кошаран хäлäхäр одсн бääдж.

— Цугъар сäн, хааҗнь чигн, кошарнь чигн, бääх гернь чигн... Эрсмүдинь шалдад, цагъалгъад бел кедж. Зуг, наад бäрсн кевтä, хойрхн скирд өвс овалдж. Манъгъдур йов, йов тер ахлач тал!.. Өвс элäдäр зөөтхä — гидж өвгн келв.

Сала хадм эцкиннь үгмүд сонъсад, мусг инäв. Тер бийнь Сала, бас Ольдала äдл, сүүр — бääр уга болджана. Хөөдиннь тускар, теднäн эрүл — менд бäрхиг үвлäс бүрн — бүтн авч гархиг санхла — нөр күрхш.

Акад юмн — өмннь хөн гидг малиг күцц меддго Са-

ла, ода хӧн угагъар бääдж чадшго болв. «Ӧӧгъин ӧӧр бääхлä — ӧ, кӧӧгъин ӧӧр бääхлä — кӧ»,— гидг ӱни чигн.

Сала тӱрӱн ишнд ӧвгиг, тӧмрин хамхрха, сунъгъгин тасрха цуглулдж авч ирäд, худгин занъгъиı ӧӧр овалад бääхлä, алнъ болдг билä. Ода биінь тиим тӧмр кевтхлä, хаджугъарнь гархш, авч ирäд ӧвгнä овалсн тӧмрмӱд деер хайна.

— Кӱӱнä эдл — ахуд юн болв чигн кергтä болдмн. Энӱгичн фермин дархнд авч ӧгхлä, нег юмнднь кергтä болх,— гидж ӧвгн келнä.

Бидн чигн эн далн долата Матян Ольдан, хӧрн хойрта Баснъга Салан хäрӱлджäх таргън-цатхлнъ хӧд, овалсн тӧмрмӱд, сääхн-сääхн дӧрвлджлäд керчсн киицс ӱзäд, дотран байрлджанавдн: йоста эздӱд иим болдг бäädж.

Элстäс ууджмд, мана энъкр Хальмг танъгъчин нег ӧнцгт иим-иим шунмгъа, цуцрлт уга эздӱд бääсн хӧӧн — мана джиргъл бадм-цецг мет шавшхнь лавта!

1957 дж., сентябрь.

Балакан Алексей.

АДУЧ.

(Очерк)

Ширр алг кеегч гүүнд эмäл тохчксн — бухн-цеглäд бääдж, кöлснь гооджад, цагъан кööс цахрад, кöшäд ирв. Болв эмäлин дöрä татур олнцгла харгъад джинънхлä, эмнг гүн дакнас öмн хойр кöлäрн газр чавчад, хойр чикäн хääчлдж, ар хойр кöл деерäн зогсна.

Эн саамла гавшун Эрдни, мöрнä фермин заведующин гарт бääсн цулвриг шүүрч авад, мöрнä чикнäс батлдж атхад, öдн мет гиигнäр гäрäдäд, эмäл деер тусв.

Кöвүг күцц суугъад уга йовтл, эмнг гүн кедү кöшсн бийнь, дакнас бухн бульглад, хагдад улм ик чидлäр шинäс гäрäдв. Гавшун кöвүн хазарин джолаг батлдж атхад, хойр кöлäрн босн ишклäд чихтхлäд йовна, мöрн гедäлгъдж йовсн толгъагъан генткн уралан саджад, деерäн суусн кöвүг авч шивхäр бухад йовна.

Ардасн хäлäджäсн фермин заведующ Александр Александрович Кипель, адуч кöвүнä гавшунд бахтдж, öврдж гääхв.

Заведующин ööр зогсджасн, адучин дарук Саша Криворот, ääмдж хääкрв:

— Эрдни!.. Эрдни, гäрäд, шулун гäрäд!

Саша дегд сүрдхлäрн нег гарарн Кипелин тохагъас атхчкад, наадк гарарн чирäгъäн ääмсдж халхлв.

Тер хоорнд эмнг мöрн улм-улм, хамр хургъсарн сүүкндж киигъäн авад, толгъагъан саджадж, делнь сальк керчдж шуугна. Адуч Эрднин чирä, бульчнъгнь дегд икäр чанъгърсн учрар, хар күрнътäд, нүднь машинä шам мет тöгрглдж, гал асад, үүриннь хääкрсн үгмүдиг сонъсдж йовхш.

Ухандньганцхн тоолвр: «Ягъад болв чигн номгърулх... Сургъдж авх»...

Дор ормдан бухджасн мөрн, генткн ормасн өсрäд, ик холд гäрäдчкäд, довтлад, гарад зулв. Эрдни энүг күлäдж бääсн мет, гартк цулврарн эмнг гүүг хоїр бөөрäрнь шавдад йовб.

Саша үүрäн толгъа ташрлад уга болдж одсинь үзäд, дегд äähлäрн, гаран саджджкелв:

— Эрдни хуурв... хäärн көвүн...

— Уга, хуурх уга, — гидж фермин ахлач Александр Александрович адучин гавшуид бахтдж, байртагъар келв.

Зөвäр цаг болсна хөөн, Эрдни хäрү довтлдж ирäд, фермин өөр мөрнäсн гäрäддж буув. Эмнг гүн өмнклäгъäн äдл биш — элджгн мет номгърдж. Адуч көвүн чигн көшдж, болв хаджутк äмтндäн көшсäн медүлш уган кергт — киигъäн дотран авна.

Эн — Эрдни Кованов. Дäähä догшн цагла, бичкнäсн авн көдлмш эклдж кегъäд, Ачинск балгъснд арвн гурвн джилин туршд марганцовый рудникд, шахтерар көдлсмн.

Эрдни — ода Яшалтинск района «Новый мир» колхозин член. Колхозд орхин өмн эцк көвүн хоїр хоорндан ик кууңдвр кев. Хальмгин тег — өргн. Көдлмш — элвг. Ямаран көдлмшт чадхч — терүгäн ке!

Баснъ, Эрднин эцк, нимтр сахлан илн бääдж, уха, тунъгъав. Хөөнд орхла, бүл дегд олн — арвн нäämн. Ташр деернь Эрдни талдан дөрвн күүкдтä. Көвүтäгъäн ниилдж, нег отар хө авч болшго. Бүл дегд олн.

— Эмгн, энчн иигдж биш. Талдан эврäннь колхоз бүрдäхмн, — гидж өвгн эмгäн шоглв.

Екатерина Белтргиевна хäрүднь инäхäс онъгдан үг келхш: өрчинь «Материнская слава» — гидг орден кеерүлнä.

Аш сүүлднь Баснъ Басангович көвүндäн келв:

— Би багъдан адуч йовлав, Төрскäн харсгч Алдр дäähä цагла чигн командирин мөрч йовлав. Адунд орй!

Эн тодлвр Эрдньд йир икäр таасгдв. Өргн тег! Цевр агъар, халун нарн, эрвлзсн адун!.. Эх, эмнг мөриг унчкад, теегин салькнла урлдсн болхны!..

«Адучар орнавдн» гихлä, колхоз буру гисн уга.

Түрүн өдрмүдäсн авн Эрдни эмнг мөрд үзчкäд, «сургъхнь эдниг» гидж, шүлсäн зальгдж сандг билä. 122 тол-

гъа мөрд! Цугъар эмнг! Дотрнь 1946 джил, дääнä хөөн гарсн мөрд бääнä — ода чигн унгдад уга эмнг. Эрдни кедү дакдж эднит бäрäд, сургъх уха зүүсн болхв! Тадн, адуч күүнä седклиг меддг болхт? Салькн мет хурлзсн, гөрäснлä äдл хурдн эмнг-эмнг мөрд өмнäгъäртн цервäд йовхла, ксн тесдж чаддв?

Нег дакдж Эрдни дотрк седклäн фермин ахлач үр Кипельд келв:

— «Гäрд» гидг аджргъиг сургъх зөвшäл өгтн?

Александр Александрович көвүн тал ормадж хäлäв. «Гäрд»! Адун дотр цугтагъасиь догшн мөрн. Хун сääхн күзүгъäрн наадад орксн цагт, нигт торгън делнь чичрдж дольгалад, омругч сääр хойрнь хальг-хальг гидж гилвлзäд, төрг дөрвн турунаснь бинв-ятхин ä гарад бääдмн. Зäрмдäн сүүлäн сеглдж авад гүүхлäрн, хаджудан йовсн мөрдиг ээрäд, нег өмннь гарад, нег бөөрднь гарад, альвлад йовдмн.

Эн мөриг сургъна гисн — ик чинртä төр. Зөрг уга күн иим мөриг сургъхнь гих биш, терүн тал «өөрдхнь» гидж уха зүүшго.

Фермин ахлач зөвäрт тагчг бäächкäд келв:

— Уга, болшго. Күүнä äмн манд үнтä. Түрүлäд алг шииртä кеегчниг дасх, дакад «Гäрдиг» сургъхч... Хäлäх бидн...

Аш сүүлднь, тавн эмнг мөрд сургъсна хөөннь «Гäрдиг» сургъх зөвшäл өгв. Эн зäнъг сонъсн колхозин ахлачин дарук Иоганнес Карлович Пэрн, тиигхд бääсн партийн организацин сеглäтр Иван Иванович Смолянко эдн мөрнä фермүр ирцхäв.

Дөрвн туругъäрн газр чавчад, хун күзүгъäрн хойр талан, äмтнлä мендлдж йовх мет, геглздж , нааддж йовх «Гäрдиг» үзчкäд, Иван Иванович Эрднүр одад, «Бийäн сагл»— гив.

Адуч хäрүднь инäн йовдж, олнд бийäн бардмндж йовсн «Гäрдин» нургън деер төмр бүүргтä хар модн эмäлиг цев тохад, туульх цол өглго, татур-олнъгинь чанъгъагъад оркв. Көвүнä гавшун бäрц, гал асн нүдн, зөргтä йовдл үзäд, эргнд бääсн äмтн өврмдж кев.

Дже гидж көшсн, сана дахдж ганъхдг болсн «Гäрдиг» эргүлäд, сургъад, авад ирхлä, партийн организацин сеглäтр үр Смолянко болн үр Пэрн хойр зөрмг, гавшун көвүнä гар ирдж атхв.

— Чи йосн партин ӱрнч! Партьд орх кергтä! — гидж, эцклä äдл энъкрäр Иван Иванович байсдж келв.

— Бидн даавр öгнäвдн.

Шидр болсн тооцана бстн сунъгъврин партийн хургт Эрдни Ковановиг партин кандидатд орулдж авцхав.

Эн эгл адуч кöвӱнä зöргтä йовдлмуд, Хальмг öргн теегäр нисдж, кӱн болгъна зӱрк байсадж, хальмг кӱӱнä кезäнäс эндр кӱртл бääх, зöрг-бäрцинь танюлдж, олна келн болх.

ЗУРКНД УЛДСН УР.

(Очерк)

Сääни — Экнä багъчуд дунд билгтä-эрдмтä кöвӱд, кӱӱкд олн билä: Цернä Бадм-Увш, Джуурга Öлзäт, ТулатинЦерн-Увш,Балакан Эрдни-Гäрä, Монтан Эрдни, Увшан Цӱрмпä, Бäткин Мирдä, Убушан Убуш, Кöкäн Зургъан... Эдн цугъар захас гарма татдг, домбр дегд сääнäр цокдг бääсмн. Джовалгин öргн цагъан нуурин кöвäд дуулад орксн дунь, эргндн бääх Шикртин, Хар—Усна, Дегдин селäдт кӱрч, хаврин ӱсäртсн асхна дӱӱрäнд джинъндж, сонъсгддг бääсмн.

Тедн дундас кӱн болх багъасн, кӱлг болх унгънасн гигäд, гармачарн Манджин Улмдж, бичч-дуучарн Бадм-Гäрäн Эрдни — Гäрä болн келни билгäрн Эльдäн Аравка йилгърдмн.

Цуг багъчудас номгън, ӱрвсн, тöвшӱн бäрцтä, äрвго мöрн чирäгъинь тöгрг хар нӱддӱд кеерӱлсн, зузан урлта, öкäсн, öндр нургъта, цогцинь кемäнäс ут хойр гарта, баахн кöвӱн, багъчуд хурсн сӱӱрт булнъгд суучкад, эс меддгäр цöн, билгтä хурц-хурдн ӱг келхлä — эргндк äмтснь элк хаддж инäлддг билä. Тер цагла Аравка шӱлг бичдг угагъинь меддж бääхшв, болв олн äмтн терӱг «Келмрч Ке-Джилгън» гидж нерäддгинь сääнäр меднäв.

...1941 джил. Дäн. Радио öдр болгън гашута зäнъг авч ирдмн. Киев ӱлдäгдв... Орелиг бӱслäд авчкв... Курск немшин гарт ӱлдв...

Багъчудин зӱркнь бульглдж цокв! Öшäтнд дурго

боллгън чееджд багтхш. Девräд, девräд «андн» гисн ӳг хääкргддж гарна.

Арвн нäämтä Эльдäн Аравка ӳурмӳдтäгäн хамдан фронтд мордад, багъ наснасн авн дäänä дäрин ӳнрт дасв. Кесг дакдж öшäтнлä гар бäрлддж, нӳдäрн зöрлцдж ноолдв. Аш сӳулднь 1943 джилин хаврар Эльдäн Аравка нег дäänäс хäрӳ äмд ирсн уга. Командир, дурта цергчäн уга болхла, кедӳ гейӳрдг болвчн, эк-эцктнь гашута ӳниг зäнъглл уга бäädж чадшго болв.

Хальмгин öргн теегӳр, хол Баруна ääмгӳр, Иджл голин нутг тал гашута, догшн зäнъг ирв. Бор öнъгтä цаасннд харар бичäтä: «Тана ӳрн Эльдäн Аравка Тöрскäн харсгч Алдр дäänд баатр кевäр...»

Эн альхн дӳнъгä цаасиг эк-эцк хойрнь чилäдж, умшдж чадсн уга: Аравкан эк, Талгър, харгъцад унв. Öзгн, яяхан меддж ядад, эмгäн теврäд киисв. Хаджуднь бääсн äмтн эн хойр кöгшäг зовлнъган даадж чадх гидж тингхд сансмн биш. Тедӳ дӳнъгä гашута, кӳн сӳрдм ӳулдвр билä...

Юнъгад гихлä, Аравка эк-эцк хойриннь äмн билä. Эльдäн Дорджинас-Аравкин эцкäс, негхн ӳрн гаромн. Арвн зургъан джилин туршарт эн танц кöвӳгъäн сакад, эк-эцк хойрнь нӳднäннь цецкäгъäс дота сандж, гем-зовлнъгас, «äмтнä келн-нӳднäс» хадгълдж йовсмн. Гентки 1940 джил Дорджинд отхн кöвӳнь — Вася тöрнä. Äмнлä äмн болсн, цогцла цогц болсн Аравка, отхн кöвӳнäс дота болдж эк- эцкднь медгддмн. Тигäд чигн байрта бääх цагтан, Дордж Талгър хойр бичкн Васяг: «Тööрч йовад, ирсн кöвӳнч» гидж нааддмн.

Эн сääхн ӳрнь, алтн болсн Аравкань, ода эк-эцк хойрасн оньдинд холджад, дакдж ирш угагъар, кишго андн öшäтнä сумнас кöлтä газрт даргддж.

Талгърт «шовуна кöллä» киивр гем ирäд, чееджлäгъäн кӳундäд, адрад йовад бääв. Галвр уласн мет, алтн сääхн ӳрäн геенä гидг — ээджин зӳркнд цань уга догшн зовлнъ.

II

1943 джилин август сарин 4. Сääхн асхн билä. Хасгин нутг тал, колхозин малмуд öшäтнäс зулгъдж одсн багъчуд тöрсн газрурн хäрӳ ирсн — ик нäр-хӳрм болхмн билä. Бидн, кесг кöвӳд-кӳукд, Хар-Модна захд бääсн тарвс тäрäнä бригадас Сääни-Экн тал, тер ик хӳрмд ирдж

йовла бидн. Тер цагт «Ноха угад, гаха хуцна» гигäд, арвн тавта-зургъадта бидн чигн äмтнä тоод йовлавдн.

Эльдäн Дорджин гер Сääни-Экнä дорд зах талнь бääдг билä. Селäнä захар ордж ирäд, Дорджин герин тус ирдж йовтл, шам уга харнъгъу герäс, ӯснь савсисн, кӧл нӱцкн, ганцхн дотрк киилгтä Талгър гарч ирäд, кӱн сӱрдм чанъгъар хääкрв:

— Олн-äмтн, сонъс! Кӧвӱм, алтн Аравкам, ирв! Цугъар наар! Цугъар наар!..

Эн зӱркн ишкрм экин гашута ду сонъсчкад, ӧмннь Талгърт киивр гем ирдж гисиг сонъсон бидн, Дорджин Овлдата хоюрн, галзурдж йовх эмгиг бäрдж зогсахар, гер тал гӱӯлдввдн. Мана ардас наадк багъчуд дахцхав.

Ӯӯднӱр, Талгърур кӱрäд ирхлä, мана ӧмнäс «ӱкдж одсн» äмд Эльдäн Аравка, ääрмин шар хувцта, пилоткан барун цох деерäн дарчксн гарч ирв.

Теңгр-газр, би дегд äн тусхларн, хойр нӱдäн эс иткдж чадад, хäрӱ зулхар седӱв, болв мини гартас Талгър татад зогсачкад, бийнь ардан гарч ирсн кӧвӱнäнь чеедж деер ухан-сегäн уга киисв. Эн цагла Эльдäн Дордж гертäн уга билä: кӧвӱнäнь ӧшä авхар, немшнрлä ноолдхар дääнд мордла.

Эн харгъц дегд ик байрта, мартгдш уга харгъц билä.

Дääнä ноолданд сумн тусад, шавтад унсн Аравкаг, дӧрвн хонг болсна хӧӧн, санитарк орс кӱӱкн ээм деерäн ӱӯрäд, арвн дууна газрт тӱрäд-зӱдäд, мӧлкäд-бӱдрäд йовдж, äмд авч гарсмн бääдж. Кесг сарин турш госпитальд кевтäд, гер-бӱлднь «ӱксонä цаасн» одсиг медсн бийнь, Аравка нег мӧслäд, эк-эцкдäн бичг эс бичдж.

— Ягъсн хату зӱрктä бääсмч, гаргъсн экдäн äмд бääхäн эс зäнъглх?— гидж мана келсн гемшäврт, Аравка саналдчкад иигдж хäрӱ ӧгв:

— Оошгдм туссн сумн ода чигн бääгъä бääнä. Тӱрӱн ларугъан ухан-сегäн уга кевтджв. Серл орсна хӧӧн бийäн äмд ӱлдх гидж, иткдг уга билäв. Эк-эцкäн хойр дакдж зовадж бääхäр нег зовасань деер болх гидж тоолад, тагчк бääлäв. Мана эмчнр ӱклäс чидлтä бääдж.

Дääнä кӧлд ӱрнä зӱркн чигн хад мет хатурдг юмн болнал!

III

Эльдäн Аравка 1947 джил нег дакдж манад ирв.

— Чамд бичсн шӱлгӱд бääхиг сонъсув. Умшдж болхий?— гидж тер сурв.

Би энд-тенд кӧлврч йовсн цааснд бичгдсн шүлгүдиг атхдж авад, ӧмннь тäвбүв. Аравка тедниг авад, альхарн илäд, нугълаcинь чиклäд, эклäд умшв. Кесг шүлг умшчкад, нег шүлг деернь зӧвäр уха тунъгъагъад суув. Дакн-дакн умшчкад, нанур гилс хäлäв. Хäлäцнь киитн болдж медгдв.

— Укл ,үкл, үкл,
Үрглджлдж бийим ээрдмч,
Үүрмүдинм зерглäнäс хагъцулхар
Үзүрлдж цогцим эзлдмч!— гисн юн үгмүдв?—

гидж Аравка догшнар сурв.

Гертм ирчкäд, терүг бийим тиигдж керлдх гидж би тӧрүц санджасн уга билäв. Келдг хäрү уга болад, юю-нас иштäгъäр тиигдж бичсäн цäалгъхäр седхлäм, сонъ-ссн уга.

— Иим тоолвр ухандчнь бääхлä, хäй, гäрг!— гидж уурлдж келäд, йовдж одв.

Терүнä хӧӧн харгъдж чадсн угавдн.

Аравка дарунь гемтäд, манахнас дӧчн дуунад бääсн Балахтон гидг селäн тал күргүлäд, йовдж одв. Нег дакдж Аравкас бичг ирв. Геминнь тускар нег чигн амн үг эс бичдж. Болв үнн седклäрн сурджана: «Иньгтäн» гидг йисн куплет шүлг бичäд илгä,— гидж. Дакад иим зург зурад ӧгүл гиджäнä. Сар гарсн сääхн асхн. Цар тергтä күн туула кӧӧдж йовх.

Эн тоот юнъгад терүнд кергтä бääсинь би тер цагт медсн угав. Болв тер бичгäс авн мана хоорнд цаасар күүндлгън эклв. Аш сүүлднь, гашута бичг авбув, те-рүнд келгдджäнä: «Ягъад болв чигн ирдж үз. Сурджа-нав. Ягъдж медхв, сүүлин харгъц чигн болх!»

Удл уга бичг биш, гашута күнд зäнъг сонъсув: Аравка ӧнъгрдж оддж. Тиигдж, эн нарта орчлнъгас, 23-та поэт, эн саамд йоснддан хольджв. Оошгднь үлдсн хортна сумн ӧшäгъäн авб. «Үр үкхäр, ээдж үкг» гишнъ, мини зүркн ода ирдж ямаран ик үнтä үүрäн геесиг меддж түнъшдж ӧвдв.

Хойр джил болад, 1949 джил зунар би Балахтон тал Аравкин эк-эцкүр одув. Цасн äдл цагъан үстä, хойр кӧгшäг үзäд, зүркм уйдм. Талгър нама үзн теврдж үмсäд, чинäгъäн алддж, доран суув. Дордж авдран уудлад, нäрхн шидмсäр кирслäд боосн, дӧрвлджн цаас гаргъад, нанд ӧгв.

Тер орндан кевтн бäадж бичсн шӱлгӱдин деер тäвсн бичг — дегд гашута билä. Болв шӱлгӱдинь умшхла, эн багъ насндан, ӱкхäн ил ӱзäд, эн нарта сääхн орчлнъгас оньдинд хольджхан медäд бääсн бийнь, мини ӱӱрин седклд нег чигн хар ухан уга бääсн, шӱлгӱдäснь илткгддж медгдв. Бичгäн ним шӱлгäр чилäджäнä:

Намч цецгä шарлсн цагт
Намрин кенз ногъан болсн,
Хальмгин бичкн дууч чамд
Ханлтан ягъдж öргхм медгдхш.
Хурц, хурдн урн ӱгäр
Худлинь илткдж, ӱнинь секвч,
Хальмгин дуучнрин тöринь батлхар
Хагърдж кенз дууч гарвч.
Зӱӱднднь эс орсн зäнъг
Öвртнь ордж одсн цагт,
Зöвин ӱн илткдж дуулсн
Зöргтä кенз дууч билäч.
Цолан дуудулх цаг ирх,
Санан мана делкäд туурх,
Ухалхнь холин туудж биш,
Уутьхн зуурин юмн бизл.
Бич ӱӱрм, дуул дуучм,
Билгин хурц шӱлг нерäд,
Танъгъчин сансн тöр бӱтхиг
Тоолад-томджад, дуундан дуул.

Ӱнтä ӱӱрм эндр уга. Тер — мана Хальмгин хääртä ӱрн билä. Байрта джиргълин, сул сулдхврин тöлä öшäтнлä цогцарн ноолдла. Сӱӱлин äмсхлäн авад, äмнь гарчасн бийнь, Аравка байрта серглнъ, кинтн булгин цевр усн мет дурна дуугъан дуулад öнъгрсмн.

Чи, ӱр, мана зӱркнд мöнъкин ӱлдвч!

1957 дж., ноябрь.

польск агъарин — тенъгсин училищд одла. 1941 джил дән эклснәс авн тенъгсин летчик болад, немшин летчикүдлә ноолдла. Дәәнә түрүн джилин августин тавнд, өшәтнә арвн самолетла ноолдад, Григорий дөрвинь хагъад, негинь нурдж хамхлсмн. Эн зәнъг сонъссн Женя ахиннь ардас, фронтд одхар седхлә, военкомат, насчн бичкн гигәд йовулхш.

— Ода йовнав, оргъад болвчн фронтд күрнәв... Гриша, Гриша!..

Алехина бүл йир ни-негн болдмн. Гриша, Женя, Витя, Рая дөрвн нег-негән көтллдсн, дегд таарта наадмн. Зәрмдән эцкнь эднә дунд суучкад, зүсн — зүүл тууль, тууджк келдж өгдмн.

Нег дакдж, нигәд суусн цагла, Женя сурджана:

— Аава, аава, эн көвүд нанас, эврәннь өрк — бүлин тууджк келдж ас гицхәнә. Би яяхмб?... Федор Иванович, Женян эцк, көвүгъән толгъагъинь илдж таалчкад келв:

— Мана унъг-тохм — хальмг болдмн. Мини эцк, тана аав, өнчн шар Балдр, байн Алехинад кеог джилдән зүсн — зүүл көдлмш кегъә йовдж, арвн долата — нәәмтә залу болад ирнә. Балдриг ода хотин шавхр өгч, хувцна хуучниг өгч, зардж болшго. Терүнд джалв өгх кергтә. Кесг джилдән зарджасн көвүнд ода күч — көлс өпнә гидг, байн күүнд му юмн. Аш сүүлднь Алехин мини эцкиг көвүчлдж авад, Балдр неринь уурулад, Иван гидж нер өгәд, кирсләд оркна. Удл уга, эцкләм әдл варгдджасн нег өнчн орс күүкиг күчәр авч өгәд, өрк босхад оркна. Тер өнчн хальмг көвүн, орс күүкн хойрас гарсн үрдүд бидн. Тадн теднә ачнрт,— гидж келәд Федор Иванович Женян хамрас авад, нүдн талнь хәләв.

Женя мусг инәчкәд, генткн гәрәддж босад, хаац дотрагъар хәәкрәд гарад гүүв.

Ода чердак деер ууляд кевтхләрн, Женя эн тоотан цугтнь санджана.

Өрүгъәр военкоматас күн ирәд, Алехиниг дуудхла, Женя бийән фронтд авхар бәәнә гигәд, ик байрта, ардаснь бөгн — бөгн гигәд гүүгъәд одла. Военком, цагъан — буурл үстә, чирәгъинь то уга хурнясн бүрксн, көшсн бәәдлтә нүдтә полковник, киитнәр сурв:

— Нерчн кемб?

— Алехин Евгений Федорович, 1942 джил гар-

БААТР ЙОВДЛ

1.

Женя военкоматас гарв.

Сахнда нааран ордж йовтл, май сарин нарн дегд герлтä, модд кÿчр кöк, äмтн йир серглнъ болдж медгдджäлä.

Ода? Ода эргндк харнъгъу. Гермÿдин терзин шилд гилвкджäх нарна толян, хамтхасдарн шимлдäд, наадджах кöк моддин бичрмÿд, зÿсн — зÿÿл хувц ÿмссн шуугата äмтн — алькнь чигн харгддж йовхш. Ӧвäрц сääхн кöглджргън, герин ора деерäс аргъул делдж буугъад, Женян öмн, хойр — гурв гäрäддж йовад, хäрÿ цервäд нисдж одв.

Аргъул йовдж йовсн Женя генткн гарад гÿÿв. Зууран харгъсн äмтнлä ээмäрн нÿрлцäд, зäрмсинь тротуарас тÿлкдж гаргъад, бийнь гÿÿдж йовх, угагъан медл уга йовна.

Дор базрин ööрäгъäр гарад, Горькин нертä ульнцд бääсн гериннь хаацар ордж ирв. Витя, Рая хойрт ÿзгдл уга, чердак деер тагчгар давшдж гарад, дотрнь бääсн öвсн деер тÿргл унв.

Хойр ээмнь, даарчах кÿÿнä ээмлä äдл чичрäд бääнä. Шÿдäн хäврн бääдж, нÿднäсн гарчах нульмсиг, хамриннь ööгäр гооджад ирхлä, келäрн долачкна.

— Гриша!.. Григорий... ягъснчн энв... Ях — ях.

Нульмсна цальгрлгън зогсхш. Зÿркн чееджд багтл уга, амарн гарн алдад бääнä. Хоолнь ѳäнъгдрад, öрчнь бÿтнä. Экрджäх Женяд ахаснь онъгдан ухан, тоолвр уга.

Григорий Алехин, Женян ах, 1939 джил Севасто-

лав...— гидж Женя бийән цергт авхар кергլджәнә гидж санад, адгъдж келв.

— Аргъулд, аргъулд. Чини кедӯтәчн нанд керго. Эцкчнь ягъла?

— Эцкм, Микоян — Шахард кӧдлджәнә, экм бас тенд бәәнә...

— Герттн кен бәәнә?

— Гертий?.. Герт би, Витьк, Райк,.. Ягъна?

— Витьк, Райк гидж келдмн биш. Витя, Рая. Чи юнъгад зогсад бәәнәч? Су, су— гидж буурл ӯстә полковник келәд, Женяг диван деер суулгъчкад, бийнь хаджуднь суув.

— Кедӯтәвч?

— Арвн долатав! — Женя ормасн ӧсрәд, босхар седв, зугар полковник ээмәснь дарад келв:

— Су, су. Эн болджах дән мана Тӧрскнд ик гидг...— полковник ик холас экләд, Женяд дәәнд ӱксн героймуд — летчикӱд Гестелло, Талалихин болн нань чигн баатрмудин тускар келв. Женя тӱрӱн ишндән ик гидг урмдтагъар сонъсджала. Генткн терӱнә зӱркнь кирд гигәд одв. Нӱднднь улан — улан тӧгргӱд ӱзгдәд толгъань эргәд, диван деерәс унн алдв. Полковник ут ӱгиннь сӱӱләр келв:

— Эн цаасиг эцкдән ирхләнь ӧг. Кӱӱнд ода деерән бичә ӱзӱл.

Женя военкоматин ӱӱднәс гарн, цаасиг адгъдж умшв.

«Тана кӧвӱн Алехин Григорий Федорович героически кевәр ӱкв»... Цааранднь Женяд ӱзгддж ӧгсн уга.

Гриша!... Григорий, минь! — гидж хәәкрчкәд, Женя зӱӱлг кӱн мет, уульнцин әмтн дунд орв.

11.

Женя кесгтән чердак деерән кевтв. Аш сӱӱлднь арагъан зуудж, нудрман атхдж келв:

— Элст! Элст орнав... Мана гарсн — тӧрсн газр... Тендәс Гриша училищд одла, би бас тендәс йовнав... Тиигхд Алехина бӱл Сарпульд бәәлә.

Женя кевтсн ормасн босад, чердакасн буугъад, гертән ордж ирәд, хойр дӱӱдән нег чигн ӱг Григорин тускар келл уга, селвдж ӱмсх хувцан авад, Элст балгъс орад гарв. Энд чигн терӱг фронтд авхш.

Элстд ирснә хөөнь Алехин «Спартак» гидг спортивн обществд инструктор орад, всеобучд дасв. Фронтас өдр болгън әәмшгтә зәнъг ирнә: немшнр Тенъ голиг гатлдж.

Август сар. Дәәнә гал деед үзгиг бүрәд, товин, бомбин ә сонъсгддг болад прв. Элст деер истребительн отряд бүрдәгдв. Энүнд Женя орв.

Августин 13-д немшнр Хальмгин хотл Элстиг авб. Истребительн отрядин дәәчнр зүркндән гашута, хорт нур догшн өшәтә, Иджл тал цухрад, Улан-Эрг деер ирдж зогсв.

Августин 15 асхн. Отрядин командир Химич Алехиниг дуудв. Женя командирин бәәсн герт ордж ирәд, цергин йосар «честь» өгәд зогсв.

— Элст орад, Алехин, немшнр юкеджәхинь, ямаран чидлтәгъинь, кедү әмтн бәәхинь медәд ир-гидж командир закв.

— Келситн күцәхв, үр командир,— гичкәд Алехин гархар седв, болв көвүг Химич гартаснь бәрәд зогсав.

— Женя, көвүм, бийән сагл. «Сагин ээдж — ууль-дмн биш». Байрта ир! — гидж командир бичкн цергчиг татдж авад, манънагъаснь үмсв.

Командир Химич харулд йовджах көвүнд мөрнә хамгин сәәнинь өгтхә гидж заксн бәәдж. Салькн мет эрвлзәд бәәдг мөр унчксн Женя, Элстүр зөрәд гарв.

Элст... Элст!... Кедү байрта йовдлмуд эн балгъснла залгълдата... Ээджәсн төрсн... түрүн школд орсн... Түрүн самолетин үлгүр... (модель) Гришата хоюрн кесн... Гриша... Гриша... ах — минь... Түрүн дурн... Роза... Энъкр Роза — минь...

Дурта күүкән санхларн Женя немшнр бәәсн балгъсн тал биш, энъкр иньг Роза талан гиичлдж йовх болдж байрлв. Болв холд хагърсн бомбин ә көвүнд хәрү дәәнә цагиг санулв.

«Энүнәс хол биш Малиев гидг хөөч бәәхмн, теднәгъүр орад, Элстд юн болджахинь өмнәснь медх кергтә. Ягъв чигн эврә улс» — гидж санад, Женя мөрән хөөнә хош тал эргүлв. Серүн асхн. Деед үзгин уладжах тенъгр, газр герлтксн мет, энд — тенд бәәсн харан сәәхн үзгднә.

Удл уга хөөчин газа ирдж буув. Эмәлин ә сонъсчкад, хошас Малиевин көвүн гарч ирв. Алехина megin ундж йовсн, дөрвн туругъарн чавчн нааджасн аджргъ үзчкәд, гарч ирсн көвүн, әмтәхнәр шүлсән зальгчкад, келв:

— А-а, нанд партизанмудас белг авч ирвчи? Ханджанав! — гидж ковүн ирäд, Женян гартк цулвр буладж авхар седв. Алехин: «Андн» — гидж келäд, ковүг зүн талькарнь цокдж унъгъагъад, мöрн деерäн гарад, Элстүр довтлв.

«Хаджгър гаргъад оркув, ягъув, — гидж Женя биилäгъäн күүндв. — Уга. Тиим андиг цокх биш, алх кергтä»...

Нег хотхрт мöрäн сäänäр тушчкад, Алехин цааран гарв. Балгъсна ар хаджугъас — Троицк селäн талас ордж ирв. Селäн балгъсн хойриг керчдж гарсн салад ордж авад, Женя яяхан ухалв.

«Роза тал одхла, цугтнь меддж болх билä. Зуг тер балгъсна дунд бäänä, болшго. Эгч Дарья Михайловна тал одх кергтä».

Тер цагт Дарья Михайловна Алехина, Женян садн, балгъсна захд, Базарн переулкд 4-ч номерта герт бääсмн.

Алехин, хавтхдан йовсн нагаг барун гартан атхчкад, уралан мöлкв. Сööни öрäл болдж йовх цаг. Харнъгъу. Хая-хая нохас хуцна. Уухнд немшин харулин госна ä сонъсгдна. Женя дотран киигъäн авад, салагъар мöлкä — мöлкä йовдж, Базарн переулкин тус ирчкäд, Дарья Михайловнан гер тал мöлкв.

Генткн эн саамла буугъин сумн толгъа деегүрнь гииньв. Хойр... гурвн... Кесг кöлмүдин ä сала дунд сонъсгдв, күүнä медгддго келн, автоматин ä... Эн тоот агчмин зуур Женяг бүслв. Гурвн немш, харнъгъу заагас гарч ирäд, ковүнүр дäврв. Алехин альдаран мöлкдж йовсан медүлш уган кергт, хäрү эргäд, түрүнд йовсн немшүр хав. Хортн му — ду гарад, зöвäрт зогсджагъад, гедргäн унв.

Арднь йовсн хойрнь, галзурсн чонмуд мет хääкрлдв.
— Äмдäр, äмдäр авхмн!

Алехин хойр немшиг селгäдäр хасн биинь сумн туссн уга, негнь гäрäдäд, Женян гартк нагаг цокдж унъгъав.

Күнд тöмр тахта госарн девсäд, автоматин хундгар цокад, немшнр Алехиниг гестапур авч ирв.

111

Гурвн хонгин туршарт сурлгъан, цоклгън, зовалгън... Гурвн хонгин туршарт хоосн бäälгън, наад бäрүллгън,

Женя келн уга кӱн мет, нег чигн ӱг келхш. Таргън, зөвтӓ шар шӱдтӓ немш офицер болшго болад, аш сӱӱлднь кӧвӱг эврӓн гарарн цокдж унъгъагъад, ууртан бӱтхлӓрн, кӱнд кӧлӓрн чирӓ, толгъа хамгарнь игзӓрлдж девсв. Амн хамр хойраснь ӧткн кӱрнъ цусн турглджах, ӓрӓ киитӓ Женяг, карцерӱр авч гарв.

Манъгъдуртнь, августин 19-д, Элст балгъсна цуг уульнцст, ним зар хадгдв:

«Августин 20-д, балгъсна паркд, улана бандит, тӧрскӓн хулдсн, андн Алехин Евгений Федорович дӱӱджлгддж алгдхмн. Цугъар, цугъар паркд ирх зӧвтӓ!»

...Женя серӓд ирв. Цогцнь кӧшдж. Ӧцклдӱр юн болсиг ухалхла — тӧрӱц юмн медгдхш. «Ӱӱрмӱдиннь нер келчксн болхий? Уга! Уга болх», Шӱлсӓн зальгхар седхлӓ, амн дотрнь эврӓннь цусн могълцград хатдж оч. Хойр гер шӱднь уга. Зӱн чикнӓннь деер, ӧргн ик шавин орм, госна улд бӓӓсн тӧмрӓс ӱлддж.

Ӱӱдн ӓ гарад, удл уга секгдӓд, газагъас хойр немш ордж ирв. Негнь, бахнь хандж, талт-мулт орсар келв:

— Аха, попаль... звель...

Генткн хӓӓкрв:

— Встафайт, пошол, мар-р-рш!

Женяг туудж авад гарв.

Дорд ӱзгӓс шар нарн мандлад гарчана.

Песчани уульнцин захар гарч йовад, Алехин генткн толгъагъан ургшан кесн баг ӓмт ӱзв. Тедн дунд агчмин зуур Николай Сергеевич Клейнер, Василий Васильевич Могилкин, Николай Петрович Андриенко, Наталия Николаевна Карачунова эдниг тӓнв.

Гилгр хар ӱсӓн гедр кедж саджад, толгъагъан ӧӧдӓн бӓрдж, Алехин теднӱр хӓӓкрв:

— Намаг алдг болв чигн, советин ӓмтн чилш уга! Советин Ӓӓрм ирх! Эн анддудт амр — зая бичӓ ӧгтн!

Туудж йовсн хойр немшин ӧӧр йовсн офицер дегд ӓӓмхлӓрн, бӱстӓн йовсн браунинг тач авад хав. Кӧвӱн тӱргл тусв. Баг ӓмтн дунд шугшлгън сонъсгдв.

Женя Алехин баатр кевӓр ӱкв. Терӱнӓ халун зӱркн ода чигн мана зерглӓнд цокджана — баатр йовдлнь ӓмд, багъчудин дунд, олн ӓмтнӓ энъгд келн болна.

Бадмин Бата.

ЦӒС МАНДЖ АНЪГЪУЧЛДЖ ЙОВНА.

I

— Энчн юмб? — гидж Цӓс Мандж дурнав бӓрджӓсн Гудс Гунагъас сурна.

— Энчнь дурнав гидг юмн. Зӧвӓр холд бӓӓсн бара ӧӧртхӓд авч ирдмн. Ики тер кеер йовсн мӧриг зӱсн, темдг кӱртлнь ӱздж болхмн.

«Ха-ха!» — гидж Цӓс Мандж ӧмнӓснь инӓн бӓӓдж келв:

— Тер мӧрнчн бӓӓтхӓ, тӱӱнӓ ики цань бӓӓсн сунъгъгин модн деер суусн харада кӱртл би ӱзджӓнӓв. Чи тер дурнаварн альк модн деер тер харада суухинь келдж ӧглч?

— Уга, тиим холд суух харада дурнавар ӱздж келдж ӧгч чадш угав,— гидж Гудс Гуна келв.

— Ода энвч, хӓӓмнь!? Ӱнӱгӓн авч гарад, кӱӱнд ӱзӱлл уга, дӱрчк.

Цӓс Мандж улм — улмар дӧгӓд одв. Цухлтан угагъар эврӓннь кесг тууджиннь негинь эклӓд келӓд бӓӓв.

— Нег дакдж Элстӓс Яшкуль орад нисӱв. Мана самолет зӧвӓр деер йовла. «Улан Эргин» ӧмн дӱнъгӓ газр, доран хӓлӓхнь нег арат сальк ӧрӓд делсӓд йовна. Дакад эн хатрдган уурад, генткн цемшӓд бӓӓв. Ода юн болад одв гидж санад сӓӓнӓр хӓлӓхлӓм, нег туула сольр нӱдӓн бӱлтӓлгъӓд кевтдж. Кишва арат туулан ӱнр авчкад, тӱнӱг гетдж йовдж. Самолет деегӱрнь гарад ирхлӓ, туула самолетас ӓӓгъӓд, нӱдӓн аняд хавтагъад одв. Эннь ӱнӱнд ик гидг шалтг болв: тӱӱнлӓнь гӓ арат гӓрӓдӓд бахлураснь авад, унв.

Аратиг гӓрӓдӓд оркснa хӧӧннь, би ӱнӱг ягъсн ут сӱӱлтӓгъинь медӱв. Арат цеглӓд гӓрӓдӓд оркхларн, сӱӱлӓрн мана самолетин элкинь илсн болад одв. Зуг бийнь сӱӱлдӓн диилгдӓд, алс тусв. Болв, кишва андн туулагъан алдсн уга.

Деер нисӓ йовдж, аратин бӓӓсн газриг темдглӓд авчкув.

Бар сард бавгър нигт сӱӱлтӓгъӓн мини гарт эс орхйч?! Ода деерӓн туула, хулгънан менънӓд бӓӓдж бӓ гидж дотран келӱв.

Түдл уга намр болад, дарунь үвл ирв. Кесгӛс нааран ут сүүлтӛ шаран би мартад угав. Мөрӛн, нохагъан тавлчкад, нег сӛн өдр «Улан Эрг» орад гарув. Үнд нег өндҗӛд, манъгъдуртнь баахн тиим салькта өдрлӛ гарад йовув. Нег хөрн километр йовад, темдглсн газртан күрӛд ирүв. Мини шарм эн алднд бӛӛх зөвтӛ. Арат иджлдсн газрасн холд эс гардг биший. Энд — тендӛн хӛлӛгъӛд, зөвӛр эргӛд йовчкхлам, сӛлькн таласм нег бичкн шар довнъ үзгдӛд бӛӛв.

— Эн юн болхв?! — гидж сана йовдж күрӛд ирхлӛм, тер шар довнъ көндрӛд одв. Тиигн гихнь, арат сүүлӛрн бийӛн орадж авад кевтсн бӛӛдж. Тиим ут сүүлин цуглагъас гарна гисн удан юмн болв. Түрүлӛд сүүлнь эргӛд хагдад гарад ирв. Түнлӛгъӛн мини мөрна толгъагъар өгӛд оркв. Дакад нег эргӛд ирм цацунь, сүүлӛснь абув. Арат сүүлиннь шүрүнд бийнь бас шивгдӛд одв. Дакад көндлнънӛд гархларн, бийим мөртӛгъим дӛӛвлүлӛд оркв. Тиигджӛгъӛд мөрнӛннь буру бийднь эврӛн гедргӛн тусув. Болв, аратин сүүлӛн алддж бӛӛхшв. Босн хӛлӛн гихнь, сүүлӛн зөвӛр икӛр таслад үлдӛчкӛд, бас нег аратд элвг болм сүүлтӛгъӛн кец өөдлӛд гарад оддж.

— Хӛӛмнь, мини нохагъас юнд одх билӛч — гидж санад, ардаснь мордув. Үкс гидж мөгдгиг ганзгълдж авхар, хатрад йовнав. Кесг хатрад оркув. Өмнӛсм аратм нохагъим наад бӛрсн бӛӛдлтӛгъӛр зөрдж аашна. Кишвӛ гӛ арат күлӛн йовдж гүүгъӛд, мини хаджугъар гарч йовна. «Сӛн күн бӛӛджч, ханджанав. Тер бӛрджӛснчн кеегъин төлӛ бӛӛлӛ, нанд үлү ацан билӛ. Ода гииггрүв»—гих дүнъгӛр хӛлӛгъӛд, гекӛд, дүүгӛд, харан уга одв.

Мини хурднас хурдн нохам, гөл болсн, ӛрӛ — ӛрӛ тавллгъта,— ямаран юмнла харгъулвч, аргъан нөөсн угав,— гисн бӛӛдлтӛ ирв.

Аратас ичӛд, нохагъан цокн гихлӛм, нохам аратин сүл тал нег хӛлӛгъӛд, нег нан тал хӛлӛгъӛд,— чи бӛрӛ бӛӛдж алдулмч, би яяхв — гих нүдӛр хӛлӛдж, сүүлӛн шарвадв.

Тер арат хөөнньчн кесг харгъв. Аш сүүлднь мини нoха тӛнӛд, көөдгӛн тас уурв.

Ода көгшрӛд үксн бӛӛдлтӛ.

II

Анъгъуч Манджин «кӳлмн»

Мини «Кӳлмнä» дӳнъгä хурдн мöрн уга билä — гигъäд анъгъуч Мандж эклäд гархинь медäд дöгäхäр кесг кӳн ӳнӳг кӳцäд ирв.

— Намрар мал услад, гер талан хäрдж аашлав. Кöк царнъгд зöвäр олн тоодг идшджäдж. Тедн дотр нег икл гидг тоодг дондагъад бääв. Мини «Кӳлмн» гääгъä гидг амр тав билä. Малягъан сääнäр гартан салдргълдж авад, «ик тоодг мини» — гидж санад, салькн таласнь «Кӳлмниг» султхад тäвäд оркув. «Кӳлмнä» гӳӳдлд нӳднäсм нӳлмсн асхрад, тоодгудан ӳздгäн уурч одв.

Генткн öрчäрм кӳрд гигъäд кӳнд болн джööлн юмн саржнъад ирäд цокв. Тер тоодг сäндж. Эн мöртäгъим хамднь авад хäйчкн гигъäд йовна. Öрчäрн цоксн тоодгла ноолдн йовдж, мöрäн татдж зогсадж болхш. Аргъ юундв?

«Кӳлмнäн» гер талан залад тäвäд оркув. Тер хоорнд тоодг улм бухад йовна,дарлгъ öгхш.

Манахс мини ду сонъсчкад, «Кӳлмниг» залад орад ирхлäм, äрä гидж зееглдж бäрдж зогсав.

Öмнäн йовсн тоодгла ноолдн гидж чидлм чилäд бääв. Уг сӳӳлднь хотна залусар нöкд кегъäд, ӳнӳг эд — бод кегъäд авбув. Бäрäд авч ирсн тоодгм, мини тодлдж йовсн шовун бääдж.

Мини «Кӳлмниг» айстан гӳӳлгхäр седсн кӳн зöвäр гарула харгъад чигн бääхмн билä. Гӳӳгъäд оркхларн, утгад, сунад, бийнь маштград оддмн. Тер цагтнь бишмӳдин хормагъан дäвӳр доран эс авхла, хорма «шурд — шурд» гигъäд тасрад, шуурад, нисäд оддг чигн билä. Госна ул удрад, дöрäтäгъäн хамдан газрт кӳрч чиргдäд, геедрäд оддг цаг харгъдг билä, хормагъан таслуллав.

Йовднъад орксн цагтан, дöрвн кöлнь цемшäд, ногтарн наадад, хойр кӳлмн чикäн соляд, хääчлäд ирдмн. Хатрад орксн цагтнь юугъинь келхв! Кӳлмниг хатрчкхла, талин мöрн эрäн гӳӳдлäрн дахдмн. Хатрлнь амр бийнь гидж! Олнъцгин захар цокад оркхла, хавтагъад,

дагджад бääдмн. Нег кӱӱнлä маргъад, «Кӱлмниг» хатрулдж йовад далгъа аагъта чигä цальгрулдго уулав.

— Кӱлмнлä äдл мöрн уга билä, — гидж анъгъуч Мандж кӱӱрäн чилäв.

III

Гурвн тоодг.

Намр йосндан болчксн цаг билä. Эн алднд анъгъуч кӱн кевтдж чаддмн биш. Нег ӱлӱ нанла äдл муульта анъгъуч. Мини «Товг хар» бу заядар гарт бäргдäд бäänä. Тоодг хагъад унъгъачкнь гихлä, зӱркн бульглад одна. Тесдж бäädж болхш! Намаг альдаран гарвчн анъг, шовун öмнм дала харгъдмн. Тинм кишгтä кӱмб. Нег дäкдж овалгъата öвснд кӱрäд ирӱв. Тер öвснä ööр тоодг бäähинь би медджäнäв. Зах öвсäр мöлкäд кӱрäд ирхлä тоодг дала. Бум негл амта билä. Болв, гавшундан, хойр хадв: негиг сумлчкад, негиг гартан авад оркдв. Тер авъясарн хавтхан ӱкс гигäд уудлхла, негхн сумн бäädж. Ода яяхв! Адг ятхдан гурвн тоодг авч ирх маргъата билäв. Нег сумар оли тоодг авч болш уга! Тиигäд санад оркхлам сäн ухан торс гигäд орад одв. Баг тоодгин зӱн захин тоодг шагъагъад, хадн хагъад оркув. Буугъин дун таш гилгънлä, гурвн тоодг дарандан унв.

Тоодгудан авад кӱрäд ирӱв: хäлäхлäм, шагъасн тоодг дарук тоодг хойрин кӱзӱнь бахлуларн керчгдäд оркдж. Гурвдгч тоодгин толгъань, кӱзӱнь сумн эс туссн болхлань алнъ болад бääвв. Тигн гихлä, сумн муурад, далвагинь гатлад зӱркäрнь тусдж. Тер сумиг би тоодгин зӱркнäс тач авад, хööнь кесг тоодг би бäрӱв. Тер сумн эн гидж анъгъуч Мандж хавтхасн гаргъдж ӱзӱлв.

Хоньна Михаил

ЛЕНИНА ДУУДВРАР

1.

Цагъан — нуурас, нарн гарх ўзг хäлäгъäд гарсн — хаалгъар, нег йовгън кўўнä баран, шовлзсн ўзгднä. Тер кўўнä тус ора деернь, теегин элä шовун негт, ард ӧмнäгъўрнь саадгин сумн мет шўрўгъäр дорагшан элкддж ирäд, зурм шўўрснчнь медгдхш, горвлг чоньксчн медгдхш. Зугл цуцрлтан угагъар хäрў ӧӧдлдж гарчкад, хойр далваган телчксн юмн кевтä, тенъгрин на, серўн агъарт телўлсн йовна. Болв... элäг ӧмнäгъўрнь газрла, шўрглдäд, шуугад одх болгъндль, эн йовдж йовсн кўўнä махмударнь цусн ирвлзäд, киит урсад одна.

Эрм цагъан кӧдäгъäр хаалгъин кўн, удан йовчкад, хаалгъас зўн бийгшäн хаджигъäд, ӧӧдм деер гарч ирäд, зӧвäрт зогсад, энд — тендäн киитн хар нўдäрн харвад орксна ард; теегин цагъан ӧвсн, серджнъäд ўлäсн сальк дахад, нег — негäн кӧӧлдсн болад, усна дольганшнъг урлдна. Болв салькн номгън. Тенъгрт ўўлн уга, делгўдäн чилгр, ца — цаагъан кӧкрнä. Тегш тиньгр агъугъар, ик холд зо деегўр джирджнъäд джирлгън урлдна. Ўдин нарн, кўч авад залярн газр цонав. Хавртнь бамб цецкä дахдж улагъад, ӧнъг зўсäн сольдг ӧвснä эрвäкäс, сӧӧгин цагъан ӧвс дахдж дурагъад бас оньган хўврўлдж. Ӧӧдм деер зогсджасн кўўнä кӧлнь цуцрад, нарнд нургъан ӧгäд, элнъкäдäн орад бääсн кесг халаста бишмўдäн доран авад амрв. Эм деегўрн холвдж хаяд боосн, улнь цоорха буршмган ӧмнäн тäвäд хäлäв: Нохан аран хатханчкас хальчлдг тавгнь, дӧрäвчин ӧмнäгъўр дӧрў дўнъгä цоордж. Барун кӧлин буршмгин ӧскäнь невчк давталгддж оч. Нам хойр газрт сурин нўкн

тас тусад тасрсиг залу хаджин мөргәр кесн, цагъан модн иштә, утхан беләсн сугълдж авад, шинәс нүк гаргъдж суринъ һәрү гүүлгхәр седчкәд, толгъагъан зааляд, утхан һәрү герінь дүрв. «Большго». Шинәс нүк гаргъхла, өскә тал доргшлулдж нүклх кергтә, тер цагт буршмг утдан ахрдх» — гидж тоолад, эн буршмган эм деерән һәрү алс хайдж босад, бишмүдән, хойр нег садджчкад, эвкәд сүүвдв. Барун гартан, шүүсндән хатад, деерк көрснь эврән хагзлад бәәсн, нәрхн зургъан бура бәрдж. Эднь цугтан эзтә. Хойринь, көгшн нагъц экчдән ноос савх гигәд, гагъагъасн сурдж авч. Хойринь хотна эмгд, өвгдт ганзин сурул гидж, талтахна Зургъада өвгн өгч, наадк хойрнинь бас нег таньлнь, маляд иш кедж ав, гигәд, улан тәвлх белглдж. Невчк амрлгъ авсн залу, шилтә чиндмгәсн ик зуугъинь уучкад, хойр төгән хаалгъдан һәрү ордж авад гарв. Болв, көл амрдгнь амрвчн, манънань көлснь урдк кевәрн гооджад, нүдинь гашу дерүлнә. Хойр чикнә хулх көөгъәд, кирта кинлгин задгъа захарнь тасрхан уга чиихлтнә. Өрәл дууна шаху йовчкад, ардан эргәд газриннь кирцә дунънхлә, ик зуднь йовчксн болна. Одачн хөрн дууна өмннь кевтнә. Акчмд, сүүдрән хәләхлә, хаджуднь одачн күцц гарад уга, кирцхд өмн — бишднь негл сән алхм. Үд одачн давад уга.

— Сүүдриг сән хаджудан гаргъл уга, гертән күрх кергтә — гигәд, залу өкәгъәд, сулддж одсн шалвриннь деер зөвтнь эвкәд, йовшунъгрцган шилвиннь бульчнъ деер зөвтнь эвкәд, йовдлан чанъгъав. Эн йовдларнь шинджлхлә, залу өрүндлан чанъгъав. Эн йовдларнь шинджлхлә, залу өрүнкәрн болхла, нег йовсн мөрәрн йовдж йовхш. Тооста төгән мөр ишкдж йовад, гол мөрнә йовдг мөрт ордж одна, түүнәсн үкс гарад хаалгъин хаджугъар алхмнад беткин толгъасд хальтрад, тамтрадчн одна. Хаалгъин тоосн, цогнь күцц унтрад уга галин умсншнъ халун, дундк мөрнь чолун мет хату. Тиигвчн хаджугъаснь хәләсн күүнд залугъин йовдл, муухн мөрнә хатрлас шулун болдж медгднә. Тоос ишксн тавгинь ормнь, наста атн темәнә тавг гидж келм дүнъгә арзадж үлднә. Йовгън залу, бас нертә — уста. Эн ки наста, әрә хөр гарсн, түүкә шар чирәтә, өндр нургъта, ургъцан дахсн, дала мах — шөл уга, арвс ик гарта, Багъ — Цоохр, барун әнъгә, Морхадга Манджин Бердәнк,— Багъ хурла — малин яльч.

— Намаг гертән күртл, малд хурла Гевкү, Нирвин

зергäс ирлго бääхнь сандж. Кемр теднäс неджäднь ирсн болхла, алдг уга хамаран одсим медчксн, — гигäд, герÿрн ööрдх дутман, санандиь орад, хойр кöлнь газрт эс кÿрсн болад, Бердäнк дотран кесг тоолвр тоолад йовб. Öрÿн ÿкр сааджатл, Цагъан — нуурас гарсн Бердäнк, худгур, ÿдлä уснд ордж ирсн малмуд, асхн серÿ дахад, хäрÿ идгÿрнь гаргъх кемлä, «Бор худгурн» öндлзäд орад ирв. «Бор худг» эргмд, газрин кöрс бÿтäгъäд хошад, гурвад зуугъадар баглрдж, тиирньгäс хатхулдж, гÿÿлдсн Онъкра Бегалин, арвн минъгъ кÿрсн адунь кÿрилдснь ÿзгдв.

— Ийм олн, зура бÿтÿ таргън адунаснь, нег ÿрä öдрин кемджäнд одад ирх газрт, сурсар адучнрнь öгшго, öр öвдäд öгч гихлä, öгсн кÿн биийнь муулян закрачасн эдлхмн. Бердäнк му нÿдäр адунур хäлäчкäд, книлгиннь хормагъар манънаннь кöлсäн арчв. «Келдж — келдж, Шалан Эрнцнä келснь мел чикл: — Байн кÿн, байджх дутман, седклäрн угарад, зовлнъгин муугъар зовняд, геснäн бÿтн чик öлг уга, бийснь зовсн деерäн, хаджудан бääсн харчудт, амр öгдго гидгнь... Öвк эцгм, багъ — дÿÿвр насндан, ÿр — садан асрнав гигä йовдж, Бегäлин адуна кöлд äмнäсн хагъцсн бääдж. Эцгм бас тер, ÿклчн уга, äмдрлчн уга, ханядн гемтä кесг джилдäн кевтнä». Гоньрт нöкд болад, мал туулцад гаргъдж йовсн, корнус хамриннь ÿзÿрт тахта, шалднъг бичкн дÿнь — Кару, ахан ÿзчкäд — «дäädä аашна», — гидж хääкрäд, гуян ташад, öмнäснь анкадад, тосдж гÿÿв.

— Хääмнь, хääмнь, гÿÿдж йовх бääдлинь — гигäд, ахнь эвкäтä йовсн бишмÿдиннь хавтхас темäнä уцпар келксн цööкн хÿрс гаргъад, — «мä, гагъачн öгÿллä» гигъäд дÿÿдäн öгв. «Гагъай» — гидж öкäр дуугъар хададж келчкäд, нусан чанъгъар татчкад, хаджуднь хатрн йовдж, тонъгърг болсн шÿдäрн хурсан карджнънулад идв.

— Чавас, эк уга гидг энл — болад гÿÿнäр· саналдчкад, дÿÿгъиннь хамринь нÿльмсäр норгъчкад, бишмÿдиннь хормагъар аргъул арчв.

— Дääдä, юн гинчи? — гигäд, Кару ахасн, нусан нудрмарн арчн йовдж, бичкн чöлäкä нÿдäрн чирмндж сурв.

— Юн гисн угав, намаг чиидмг ууга, гертäс гартл, тер малан, Гоньрт сöрглцäд гаргъчк.

— Нäй?

— Нä — гигäд, зöвшäрäд, Кару «но» гигäд, барун

гуян ташад, гүүдж гарчкад, хәрү ирәд: «Дәәдә чамаг арсичн авнав»... гив.

— Кен?!

— Тер, тер... гелнъг. Уга тер ик хамрта, түджгр толгъата, эн халхдан татаста — гигәд барун халхан заав.

— Нирвий?

— Уга...

— Гевкуй?

— Э, гек... ү...

— Нә, гем уга, гү малурн, дәәдәчн дарунь ардасчнь гарч ирнәв...

Йион ишкә гермүд, занъгъта гурвн худгин барун аминь көөгъәд, хоорндан хошад аргъмдж татм дүнъгә зәәтәгъәр бүүрлдж. Цугтан, нег — негнәсн деерлкх юмн уга. Герин ээмәр, дурсндн базгъад хагсасн шүүрмг ов — тов цәәнә. Гас цокад, чанъгъадж татсн зелчн ховр· Эн хамгарнь шинджлсн күүнд, ик угатя, тату — тартгар бәәх цахр гидж, келдж болхмн. Цахрас зөвәр ардагшань цухрулад бәрсн, ооср бүч уга, ор ганцхн гер, нег үлү йилгърнә. Оркин хагърхасар, тенъгрин одд тоолм туургъиннь шуурхасар нар үзм, гулмтин гашун утанд, генәртә кевәр шинъгрдж харлсн, дорагъурн иргүч уга зургъан термтә, нальнъгъш ишкә герин газа, Бердәнк эргмдән юм хәләл уга, сүүдр дахдж, нургъарн терм тулад, хойр көлән джиигъәд суулгългънлань,— «Бердәнк — ә, ирчкүвч»,— гигәд утар татад, задгъа-зәәднъг орн деер кевтсн, эцгинь үгиг сонъсн, шурд ормасн босад, «—Э, ирчкүв»,— гидж келәд, герүрн орв.

— О, ях,— гидж яхлад, сүүджән сольхар седлгънләнь, Бердәнк эцгән аргъул дөнънәд хәрү хәләлгъәд кевтүлв.

— Одсн газринчн улс цуг мендий?

— Менд.

— Не, бө юн гидж зәрлг болв?

— Уситн хәләчкәд, халунтн оралддж оч гив.

— Халун оралддж гидж келвч? Нам, чикм шуугад, сән сонъссн угав.

— Э, тиим гив, — гигәд, Бердәнк тодрхагъар келчкәд, модн суулгъас, ик хар далгъа аагъар боз утхад, деернь ус кев.

— Ода, мах, шөл уусн биш, ямаран оралдлгън болджахм, хәәрхн, — гигәд келлгънләнь,— цагъан үзгин

сäкÿлснтн атидж, аав — ээдждäн, зурхачар бичг татултн — гив.

— Бичг татултн — гив?

— Э. Э...

— Бичг татулхла, энчн зергд бäрц бäрх кергтä, эс гидж, бичг чикдäн гардмн биш.

— Уга юм, ююгъан бäрхв, эн бозта модн суулгъ бäрхмн биш — гигäд, чиидмгäн ун бääдж, Бердäнк келв. Эцгнь эн ÿгинь сäатäр сонъсон уга, болв медг-ÿлгäр, таагъад медджäх бääдлтäгъäр ковÿндäн кÿргв.

— Аргъ уга, йоонь тиим. Ода, кукн, ягъад болвчн нагъцхдан кÿрич, Багъ-Дöрвд орад, тер аргъта кÿн болдм. Бийнь медх, захдулад келхлäчн, нег юм олдж öгх.

— Ю олдж öгх билä нагъцх. Амд бийнь герäр дÿÿрнъ улан махч кÿÿкдтä кÿн, ташр деернь мöчнь тату. Тÿÿнь ормд, бÿрÿц Янъхл орхм, кöлг хäädж авад, орс эмчд кÿрхм. Нам бäрц гидг юм орс эмчнр медхш, — гидж келäд, Бердäнк чиидмг ууон аагъан таг тал ишкäд, тäвлгънлäнь, Гевкÿ газагъас ÿкн хурдарн гÿÿдж ордж ирн, бÿрÿгъин шÿдн малягъар, ардаснь зÿн кöкн махарнь дäврÿлäд, татад авснд, Бердäнк доран меoнрäд, зогсв. Дäкн даралдулн, арднь дахдж йовсн Нирв, дöрв хугъслсн аратньгар, чирä бäрÿлäд шавдснд, Бердäнкин нÿднäс гал цäклäд, алс авад, тулгъ деер киисв.

— Зергнр, ягъджаснтн энв? алчквт ÿÿгäн... Бÿрÿц бас нег мöрäр намаг бас тäвтн — гигäд, эцгнь термäс чихтхлдж татад, äрä босад, намчлдж суув.

— Эрсинь иигäд гартнь бäрÿлдм, хурла мал хайчкад, аальд дошсинь ÿзит, би ÿÿнä äминь...

— Ягълав, аль хääсн уга мини ус авч одла...

— Йилгъл уга, бÿкл сö öдр хойр эс ÿзгдв. Сäкÿсдäс ääджäхш,— гидж хордлгънлань, Бердäнк, тулгъин шиир тÿшäд, дääвлдж öндлзчкäд йовгън суугъад амнасн гарчасн цусан киилгинь хормагъар арчв. Уг келхш. Терл чанъгъар ханягъад, толгъагъан хая-хая заальна. Аркин хорхад даагдсн, Гевкÿ Нирв хойр оругъин буурс кевтä, шÿдäн тачкнулад, шÿлсäн цацдж никтрлдäд, нар-цар кааклздж ишкäд, нургъан ÿÿрч дöлилдв.

Газагъас гÿÿдж ордж ирсн Кару эн аюлиг медл уга, нег эцгÿрн, нег ахурн ширтдж хäлäджäгъäд, гулмтин кöвäд ахиннь цусинь ÿзчкäд, чишкäд уульв.

— Бичä ууль, Кару... дäädäчн... — кÿцц келл уга, Бердäнк зÿн гарарн газр тÿшäд кевтв. Цуснь гара...

Орн деер суусн эцгиннь нүднь харнъгъутрад, күмскнь буугдад, урл — амнь чичрäд, хäрү аргъул арсн деерäн кецäлдв. Нүднь äнäтä. Дотр халуна күчнь, улм деегшлв. Дарунь гилтä чирäнь күрнътрäд, махмударнь киитн кöлсн сарджнънв. Аюл татсн Гевкү, Нирв нег — негнүрн бүлтäлдджäгъäд, үргсн темäн кевтä үүднүр үкс алхлдв... Захин элнъкä ишкä гер сööгъин харнъгъуд хучгдв. Малас ирсн Гоньр, герин газагъас, түнъгшдж, зовнъджасн ä сонъсн, ордж ирäд: «Ай, ай, ягъна гидг энв, кööркс» — гидж келн, Бердäнкин толгъа чиклäд, дорнь девл тäвдж öгв. Уульджагъад, дääдä деерäн дерлäд, унтдж одсн Каруг, öргдж авад, эцгиннь кöлд тäвб. Ор öвдсн Гоньрин чееджнь аргъад, дäкäд цаарандкь ю кехäн меддж чадл уга, харнъгъу герт, эднäс давугъар зовлнъгшв. Öнчнрин öвткүртä зүркд, öр цäätл öрчднь, тасрхан уга, нег аюгъар цокв...

II

...Малян шарх эдгдг, түүшлдж Бердäнкин махмудтан авсн шав, тер сардан эдглä. Түүнä хööн кесг тиим шархс, дööглгън, улм икäр бер тегштäн ирджäв. Аргъ угад, заргъ уга. Тесх кергтä. Бердäнк дүүгъäн дахулад, Гоньртагъан гурвулн хурла малиг дäкн дöрвн джилдäн хäрүлв. Эцгнь тер кевтäн гемнснäсн авн, нүднäннь харань тату; кöл гарнь шаркдг, öрäл äмтä күн болв. Герäн эргäд, хойр кöвүндäн — эцгдäн эцг болад, экдäн эк болад, цääгъинь чанхар хääгъäд, бозинь аагъар олад, чидлäрн тусан күргджäв. Малан öрүнд гаргъхларн, эрк уга экäн оршасн толгъа хäлäгъäд туудм. Удин öмн эн толгъа деер ирäд, гертäсн авч гарсн чиидмгäн гурвулн уудмн. Асхн нарн суух кемд хойр нарн болзгта шоодран малмудла гүүлдäд кöшхлäрн, хäрү ээджиннь толгъа деер ирдж эдн суудмн. Суудж, сууджагъад Гоньр аргъул эргäд уйдлгътагъар эклäд дуулхлань, Бердäнк хаджугъаснь айслулдж дахдмн:

> «Элä гидг шовунь
> Эргäн эргдж менънä,
> Ээджäн санад оркхлань,
> Элкм мини урсна».

Лавта маднишнъг улс дуулдг дуунишнъг гисäр, Карун бийнь, үгинь күцц келл уга, авъяслад дахдмн. Дуугъарн

бах кегъäд, нульмсарн унд кегъäд, öрӳн асхни манъгъарт гашута гурвна гейӳрсн дуд данъгин сонъсгддмн.

Бердäнкин нургън улм öсäд, яси — ӳснь улм чанъгърад, махмуднь тегшрäд, ухан — сеедклнь öвк эцгäн дураон тöвшӳн, кентä болвчн керлддж, цӳӳглднä гих уга. Мууд иджлдсн кӳн кезäчн хööнäн тöлджлгътä гидг тер.

Одр болгън гилтä, энд-тендäс ӳкрмӳд, хööдиг Нирв Гевкӳтäгъäн «Бор — Худгур» тууджавч ирдмн.

— Дääдä, альдас эн малмудиг манур авч ирдг болхв? — гигäд, зäрмдäн Кару асхн сурдмн.

— Ӳксн улсас. Эс гидж кӳн гемтхлä гелнъгӳд бäрцин малмуд хурла малур йовулдмн.

— Кемр эс бäрц бäрхлä?

— Тер цагт гääлх кергтä.

— О, дääдä, Онкра Бегäлиг ӳкхлä, арвн минъгън адугъинь цугтнь гääлäд, бас мана Багъ-хурлд авч ирхий?

— Ӳксн цагтнь медгдх.

— Алтн бӳсинь äмин тӳрӳн болдж гääлх, тӳӳгинь ийрин зурхач олзлад, нег тöрлдäн белглх.

— Меддж болхмн уга, чамд чигн кӳртäд одх биз — гидж ганзин батх деврлджäсн Гоньр инäдж шоглв.

— Уга, тӳӳгитн би даадж йовдж чадшгов. Та, дääдäтä хоюрн сурдж автн, тертн хойр бӳстä, негнь нäрхн. Минь иим — гигäд гурвн бичкн ääрстä хургъан Гоньрин нӳднд ӳзӳлдж шошалгъв. Эн гурвна кӳндäнь öрӳнäс авн асхн кӳртл эн хурла малмудиг хувах ,Бегäлин адуг олнд тӳгäх... Ӳдин халун эклв. Ӳкрмӳд сӳӳлäн öргдж шоодралад, хотнур гӳӳлдв.

— Хурла мал, ода кӳч öгхмн биш, шулун гӳ, Кару, эс гидж тугълларн ниилдж одх — гигäд дӳӳгъäн адгъан, Бердäнк бас босад гарв. Гоньр шоогъсн хööдиг эргӳлäд, бас цахрур туув.

— Баарнъгд одсн юмс, йовдж öгхмн биш — гигäд «хай, хай» — гидж хääкрäд, шилврäрн шилвинь орагъад йовб. Бердäнк худг деер дарцджасн ӳкрмӳдт кӳрн, ӳкс гидж занъгъ дардж онъгъцд ус кев. Малан услад тöгсäлгънлäнь, Багъ-хурлас дöч шаху мöртä улс, шӳрӳн хатрларн гарч ирв.

— Бердäнк сӳл утхц суулгъан уснд булхулчкад, гарч ирсн бараг шатасн бул уга öврдж хäлäв. Баран ööрдх дутм, Бердäнкин чикнд мöрдин туруна ä тодрхагъар сонъсгдв. Цугтан буута. Öмнь, хойр äдл зӳстä, öмнк хойр кöлнь туша булг, зеерд мöрдтä залус, маасхлздж инäгъäд,

ташмгарн цахра гермүд заагъад, күүндәд йовцхана. Бердәнк, тер ковтән худг деерән зогсад, дотран уха гүүлгв:

— Барун бииткинь таньджанав. Шалан Эрнцн, нааткинь медджәхшив.

— Бердәнк менд? — гигәд Эрнцн мөрнәсн бун йовдж megdлв.

— Бәәнә, юн гидг юм үүрцхәсмт, залус, болад, Бердәнк буугъинь өврсәр хәрү өгв.

— Не, бу нааран, сән зәнъг келнәв.

Бердәнк сүл утхцан татад, султхчкхар седв.

— Не, төр уга, ах, би нег цөөк татсв болад, — хаджугъаснь теглг нургъта ковүн өсрәд, шат деер тусв. Бердәнк, Эрнцииг таш тсврәд үмсв, тернчн бас батлдж теврв, хаджугъаснь хәләсн күүнд эн хоірнг үнәртән хәм-бәрлдәд ноолджана гихм.

— Не болиі, зәнъгән кел — гигәд Бердәнк Эрнцнәс гаран султхад, наадк ковүдлән мендлн йовдж сурв.

— Ленинә дуудвр авч ирввдн, дәкәд...

— Ленинә дуудвр? кениг дуудсн дуудврв?

— Цуг хальмг әмтиг — гигәд ардаснь тавн залу дегц келв.

Сүл үг сонъсси Бердәнк, ю кү барщта медлго, занъгъас тедүхнд гарад, өвдгән дардж суув.

— Ленин... дуудвр... хальмг. Эрнцн, төрүц юм медсн угав.

— Чи, одачн медх болад угач, күцц келәд угав. Ода эн цахрин әмт цуглулад, цәәлгъдж өгхлә, негн күртлнь медхч. Ковүд, усан ууцхаснтн йовад, Бердәнкин газа әмт цуглултн.

— Үүндчн әмтн гихәс, негнчн бүтн күн угал, цугтан мөч тату, көгшн — зем. Шалтгта — шарвта долан нәәмн күн бәәнә. Аргъта гисиь эн Гоньр,— хө уснур орулдж йовсн нөкдүрн Бердәнк заав.

— Йилгъл уга, цугтан сонъсх зөвтә. Йовий танагъур — гигәд, Эрнцн мөрән көтләд, Бердәнктә босад гарв. Тугч Бован Гәрә, эмәләсн улан туг сугълдж авад, Бердәнкин герин деерк хошлнъгднь кискв. Цахра әмтн цугрлв. Цуглрсн әмтн, хоорндан ю — бис шивр — шивр гилдәд, шимлдцхәнә. Эн тенд «Улан», «Зелүн», «Кадет»— гисн ә әрә сонъсгдна. — Манахс, түрд гитн,нег цөн амн уг, мана комиссар келн гиджәнә гигәд Эрнцн әмт төвк-

нӯлв. Эцц̇н ха̇р залу, харадан дживр сахлан хойр талагшан мошкдж ясн, ӧмнӓн цаас хӓлӓджӓгъӓд эклв:

— Ӯнтӓ аав, ээджнр, ахнр болн дӯӯнр, цаг негӓр йовдго гигӓд кӧгшдин келчксн ӯг бӓӓдг бишиї. Ӓрӓсӓд хӯӯвин йосн токтад, хойр джил болчкв. Цуг олн угатьнрт ач иктӓ джиргълиг мана теегин хальмгт, Ленин гидг кун делгрӯлдж, токтатн гидж келждӓнӓ. Кӯн негӓн дадждрдг йовдл, унъгарн тасрв. Цугтан нег йосар, нег ухагъар джиргълӓн эдлхмн. Цугтан маля даахарн хортна ӧмнӓс бостн тана хӯвтн бийсинтн гарттн... Ленинӓ дуудсн дуудврт хальмг ӓмтн эклӓд мӧрн церг тогтджана. Мана Джакуев селӓнӓ зу шаху кӧвӯд, бу зер-зевӓн кӯцӓгъӓд, Кануков Харти, Хомутников Василин гардврин полкд ниилдж агсчана — гигӓд Церн-Дорджин Намр ӯгӓн чилӓв.

— Тиим болхла, иим ик тӧрт би бас йовнав, бич намаг Эрнцн? — гидж келӓд, Бердӓнк гемтӓ эцгӯрн хӓлӓв. Йов, кукн. Орн деер кевтсн буурл ӧвгнӓс, орчлнъ тӧгӓлсн нуста кӧвӯн аргъта гидг. Эцгчн ӯкхн угав, эн зӓӓнъгичн сонъсчкад, ода нам эдгсн ӓдл болув. Нег цӧн джилӓс Каручн ӧсӓд, бас ардасчн йовх. Му маднд тус кӯргджӓх кӯн ик буйнта кӯндж. Олн ӓмтнӓ зовлнъгд тахшсн залу, кезӓчн холд юм ӯзӓд, медӓд, йовна гидг эн.

— Тер кӯӯнтн Ленин болджана, — гидж Эрнцн цаарандиь цӓӓлгъв.

— Кӧӧрк, ут наста болтха, тер арутн, — гигӓд, кӧгшн буурл эмгн эркӓн эргӯлн бӓӓдж, манънагъасн ӓдс авн келв.

— Тертн тӓвнд ӧӧрдсн кӯн — гигӓд, эмгнӓ ӧӧр зогсджасн церг ч, чикндиь хададж кӯргв. — «Хавтха ясн, доланас ӯлӯ нанд, тиим болджахгов — гигӓд, эмгн шӯрӯнь хӓрӓд, бӓӓсн кингъӓр инӓмсклӓд келн, белӓрн нӯдӓн арчв.

— Чик, чик — гилдӓд, хаджудк ӓмтс дӧнъглдв. Ӯӯднӓ эрк тӯшдж суусн Мандж босад, гаран Эрнцнӯр сунъгъад сурв:

— Зуг ода, мана кӧвӯнд мӧрн уга энчн Эрнцн...

— Онкра Бегӓлин мӧрд бӓӓнӓ.

— Тиимклӓ терчн, ард ӯлдсн ӧрӓл ӓмтӓ мадниг алхгов.

— Кӯ алх биш, теднтн кӯртсн улан ӓмӓн хамаран кехӯв, — гих цаг ирчкв. Баячудин мал-гер, шанъгд ашт нь орхмн, бийснь яяхнь хӧӧнь медгдх.

— Хурла мал яяхм? — гидж Гоньр алмацв.

— Бас тер хаалгъар одадчн бääх.

— Тинклä би бас таднг дахнав.

— Уга, та эн хäлäджäсн малан тер кевтнь чикднь бүрн-бүтндннь цаарандннь хäлäх кергтäт, — гидж Намр күн болгъд болгъамджтагъар цäалгв. Асхн ора күртл, кенчн күн меддго, кöдä газрин нег öнцгт, анъхун кевтсн «Бор — худгин» бичкн цахрур äль — бис ÿзгäс, шидр бääсн хотн — хошагъас, йовгъарчн, зäрмснь темäдт гурвад, дöрвäдäр сундлдсн залус, ирäд буулдцхав. «Бор — худг», öдр сööнн туршарт, äмтäр буслв. Баячудин акт, аджргъиг цалмддж ээрäд, кöвүд зүс негдүлдж кöтлäд, хазг эмäлиг эвтнь тäвж диглцхäв. Нöкäдүртнь, öрүн öмн, Бердäнк кесг джилд хамдан, манънаннь кöлсäн тавгтан түркäд, тавгиинь кöлсäн манънадан түрклцäд йовчксн Гоньртан келв:

Кöлäр одснь ирдг, күрзäр дарснь ирдго гидг, тиинклä, бичä му сан. Дääсäн дарлцчкад, хäрү «Бор-худгурн» ирхв. Уўнд «Багъ-хурла» сäкүстин эс ääлддж тогтасн джиргълиг, чи бидн улс, Ленинä бичсн дуудврар эсвтä джиргъл кех, — гидж Намр келвш.

— Бердäнк, амнчн алтн болдж, ардан ÿлдсн маднурн хäрү шулугъар ир.

— Байрта харгъий.

Онкра Бегäлин чон кööдг шаргъиг Кару, ахдан нöкд болад, делтр, тохминь тäвäд, тохкар сахньна, тернь усхад, ормдан зогсдж öгхш.

Зогсджа,Кару, энчн эзäн дурасн кишвä занъгта болдмн, — гигäд, Бердäнк эмäлиг öрäсн гарарн авад, хойр дöрäгъинь джинънүлл уга тäвäд, таг кедж татуринь татад, олнъгиг татурас нег сöм гатц, зерглүлдж чанъгъав.

Не эн, мöрн болвчн хазар, эмäлдäн зокаста гидг эн,— гигäд, хазарин джолаг öмнк бүүргтнь ораджс сööв.

Бердäнк дүүгъäн манънагъаснь ÿмсäд, «öмн гарсн чикн болад, хööтк гарсн öвртäн» ÿрвдж эвлäд келв:

— Кару, дäädäчн эн улс дахад, Ленинä дуудвр күцäхäр йовджанав. Даругъас ирхв. Тер цагт, чи школд орхч. Ик гидг сургъульта пииср болхч. Хäлäлчн, тер гурвн худгин ца, кесг олн терзтä сарул, сääхн, олн зүсн öнъгтä ширäр кеерүлгдсн, школин гер дүнъгäх, — гидж öцклдүр Намр гидг күүнä келсн ÿгиг эс сонъсвч. Дäкäд терчн, чамд иигдж келвш: Öдр болгън дегтрäн сүүвддж одад, багшас ном дасхч..

— Багшас ном дасчкад, тигäд би хурла мандж бол-

хм, даадä? — гилгънлäнь цергчнр негн кӳртлäн инäлдв.

— Уга, терчн бурхн — шаджна ном биш, хӳӳвин йосна сургъуль, ю болвчн медг сургъуль. Багш гисн, хурла багш биш, сургъулин багш,— бас йилгъл уга дегтрäр сурад, ик медрл авсн улс. Чи хулсн заагур гӳӳдг, хурла хурдн мандж болгълч? гигъäд, арчджасн ӳлдäн хäрӳ гертнь дӳрчкäд, комиссар Намр Карун öмнинь ирäд, öкäгъäд толгъагъинь илн сурв.

— Э, тиим болгълав,— гигäд, Кару баширдон бääдлтäгъäр мошкрджагъад, «би, би, ик пиисp болчкад, Шартугъас баавдан, цä хулддж авч öгӳлджäхӳв.»

— Йоста залу болхмн, öрчäр орад, бööрäр гарнав гигäд бääнä. Энтн кедӳдгч кöвӳнтн Манджл

— Хойрдгч, отхн.

— О, эцгин шавхцн, тиклä хогта кӳн болхмн. Эднä хӳвäр, шавшсн сääхн йосн делгрджäнä... Хäлäтн, ӳӳнä бийнь öцклдӳр мини келсн ӳгиг тодлдж авсинь. Баячуд, нойдудин кöвӳд, Шартуд одад сургъуль сурад, бääдгиг медджäнäлмн.

— Не, менд бääцхäтн — гигäд, Намр Манджла мендлäд, Карун зӳн халхаснь ӳмсв.

— Тиигий, менд байрта харгъх болий. Алтн джолагъан зöв эргӳлдж, мöрнäннь сангнад сар-нар ургъадж, кööсн дääсäн дардж, äнъг — нутгтан ирдж, сууцхатн — гигäд, Мандж Бердäнкин шаргъин цулвриг эвкдж, гартнь бäрӳлдж öгäд, йöрäлäн тäвб.

— Кару, чи бичä альвлад бä, баавиннь ӳгинь сонъсджа, бааван хäлäджä. Эн Гоньриг, дääдäгъäн гигäд кӳндлджä. Медвч?

— Медвв, дääдä.

— Хäрнь тер, эндрäс авн би чини дääдäв, мини келснäс гархм биш болджанач — гигäд Гоньр, альхарн халхинь илн келв.

— Не, бааван сонъонав, Гоньриг бас сонъснав,— гигäд, Гоньрин кӳзӳнд дӳӳджлгдäд, гочкнад инäв. Эн хойрин бääдлд бахтдж, мöрдäн арчджаон залус, бас элк хатдж инäлдв.

— Мöрдӳрн! — гисн Эрнцнä закан экрдж сонъсгдв. Цергчнр дöрäсäн цеб ишкäд, эмäлдäн батлдж сууцхав.

— Хошадар, мини ардас шӳрӳн хатрлгъар! — гигäд, зеердиг сäн сайгарнь цахриг зöв эргäд, Джакуевск хäлäгъäд гарцхав.

— Баав, менд бääтн, намаг иртл, гемäн эдгäдж автн,— гигäд, Бердäнкин келсн ÿгнь, шÿрÿгъäр хатрсн мöрдин турудин ääд, äрä сонъсгдв.

— Тигий, куки, тигий хääмрмÿд, — гигäд, кöгшн Мандж байрин нульмсан асхн, Каругъан кöтлн йовдж, гаран öргдж, ардаснь дайлв. Турудин ä сонъсгддган уурад одм цацу, кöк теегин öргн нургън деегÿр, агъарла авлцад, цальгрсн дууна айс, ца — цаагъан ирдж, «Борхудгин» цахрт хадгдв:

«Хальмг харигъу болдгнь
Хаана йосна уршг,
Хальмг нигдж сердгнь
Хääртä Ленинä тÿшг»...

Хойр зу шаху мöртä улсин ора деегÿр, балм улан туг, байр — бахмджин ÿзмдж болдж, огътргъу дор; дохтуласн гарон долан шар нарни герлäр сäрвкдж мандлв.

Удсн уга, мöртä цергчнр теегин джирлгънлä хутхлдад, цегäс кöмрдж уругшан орв.

Ард-ардаснь цахрин äмтс öскäгъäн öрглддж, кÿзÿгъäн хäсунъглддж, цегин ца бÿргäд гарсн тоосиг, кесгтäн хäлäдж зогсцхав.

ОРЧУЛЛГЪН

А. С. Пушкин.

ҮВЛИН АСХН.

Тенъгриг үүлн көөгтädж бүркнä,
Телүлсн цасна хүүг ээрнä.
Негт анъ кевтä оргъчна,
Негт күүкд мет шугшна.
Генткн хамхул мет хурлзад,
Герин өмкрсн орагъар гүүнä.
Тенäд төөрсн күн кевтä,
Терз цокдж хонг сурна.

Өмкрдж бääх мана гер,
Өөлсн тачалта, таг харнъгъу.
Ягъвч ээджм, седклäр урсвч?
Ягъад терздäн ду тасрвч?
Эн ганьрсн галвин дуунд,
Ээдж хääмнь цокгдн диинрнч?
Эс гихлä иигдäн саатулгдад,
Элкнчн унтсн, үрглдж суунч?

Угатя дүүвр насндм,
Учрсн иньгм, уухмн.
Уухм хордад, али цөкц?
Уйдлгъта зүркäн сергäхмн.
Алтн горгълда метäр тенъгст
Анъхун суусан дуулдж ас,
Өрлä уснд оддг багъдкан,
Өргн дуул нанд бас.

Тенъгсиг үүлн көөгтädж бүркнä,
Телүлсн цасна хүүг ээрнä.
Негт анъ кевтä оргъчна,
Негт күүкд мет шугшна.
Угатя дүүвр насндм
Учрсн иньгм, уухмн.
Уухм хордад, али цөкц?
Уйдлгъта зүркäн сергäхмн.

Орчулснь: Сян-Белгин Хаср.

М. Ю. Лермонтов.

ПЕЧОРИНА ЖУРНАЛ

Нӱр ӱг.

Персäс хäрдж аашад, Печорин öнъгрдж одсинь би шидр меддв. Эн зäнъг намаг йир икäр байрлулв. Эн зäнъг, эн бичäтä бääсн бичгӱдиг барлхд зöв нанд öгв, тиигäд би, тер учр гарсн деерäс кöлтä, кӱӱнä произведенä дорнь эврäнь нерäн тäвчквв. Бурхн öршäг, тиим, гем уга мек гаргъсн тöлäдм, умшачнр намаг бичä засгла харгъулг!

Кезäчн, эврäн бийм таньдг уга кӱӱнä седклин нуувчиг олн улст илткдж келдж öгх седвäр, нанд юн учр деерäс орсна туск учрмудинь, ода би невчк цääлгъдж келдж öгх зöвтäв. Нам тӱӱнä, иньгнь би болсн болвчн аргъта болх билäл: лавта, ӱнн ööрхн иньгин дуукр хар седклиг кенчн меддг биший; болв би эврäнь джиргълин туршарт, ик хаалгъ деер тӱӱг негл ӱзлäв, тиим болхла, уурллгъна гатц ташрлдж бултн бäädж, дурта юмнаннь ӱклинь эс гидж му заянла харгъхинь кӱлäгъäд, тӱӱнä толгъаднь засгин, селвгин, наадна болн гундлин мöндр болдж тусхиг келдж цääлгъдж медӱлдж болшго болмар, би тӱӱнд дурго болдж чадшгов.

Эн бичгӱдиг давтдж умша бäädж, эврäнь занъгин джööлнинь болн дуту муугъинь аврлт угагъар, ӱнн седклäрн илткдж газа гаргъсинь би лавта иткдж медвв. Кӱмн äмтнä ухан-седклин туудж, нам тер ухан-седкл хамгин ӱзмдж уга ӱӱрмг ухан-седкл болдг болвчн, бӱкл олн улсин тууджас ончта болн туста болхнь ил эс болхй, нег ӱлӱ тер туудж нас кӱцсн кӱн эврäн бийäн шинджлснä ашнь болад, тер тууджиг бичхлäрн сäн нерни сана зӱӱлгъхäр, эс гидж алнъ болгъкар бичсн туудж эс болсн

хööн. Руссон номлсн номллгъна дуту-дунд болдгнь, тÿÿгäн ÿÿрмÿдтäн тер умшдж öгсндль бääнä.

Зуг олзин тöлä гих санан, тиигäд йовдлин эвäр нанд учрсн журналин тасрха би барлх болдж гарвв. Шишлнъ нердÿдинь цугтнь би сольсн болдг болвчн, мел теднä тускар ÿÿнд келгдджäх улс бийснь бийäн таньцхах биз; тиим болсн бийнь, оданас авн эн бääх делкäлä мел юнчи тöр уга кÿÿг, бийсиннь кесн гемдäн öдгä цаг кÿртл гемшäдж йовсн улс, бийсиннь гемäн медх чигн болвзго: биднн нургълдж, кезä чигн эврäнь медсäн тäвдж öгцхäнäвдн.

Печорин зуг Кавказд ирдж бääсилä залгъата тоотиг, эн дегтрт би орулвв. Тер, эврäнь бийиннь джиргълин тускиг кевтнь келдж бичснä тускта зузан тетрадь мини гарт бас ÿлдв. Нег цагт тер тетрадь чигн оли äмтнä заргъд илддж гарх; болв, тер керг кÿцäхиг, кесг оли эркн учр бääсн деерäс би, бий деерäн ода авч чадшгов.

Печорина занъ-бääрин тускар би ямаран санатаг, зäрм умшачнр медхäр седх чигн биз. Тер сурврт мини öгчäх хäрÿм — эн дегтрин нерн. «Э, энчн догшар наад бäрлгън гидг эн» — гидж тедн келцхäх,— би медджäхшв.

ТАМАНЬ.

Тамань балгъсн — Äрäсäн тенъгсин кöвäлк балгъсдудин хамгин гä му балгъсн болдмн. Би тенд мел харгънад ÿкдж одн алдвв, нам ташр тÿн деер, намаг уснд булхулад алчкхар седцхäв. Дамдждж кÿргдг тергäр, оратдж сö би ирвв. Йовццн улс дäврдж ордж ирдг газрт бääсн ор ганцхн чолун герин хашан ÿÿднд, муурсн гурвн мöриг джолач зогсав. Харулд зогсджасн хар тенъгсин хазг, хонъх джинъснä ä сонъсчкад, нööрмÿгъäр, зерлг дуугъар «кен йовдж йовна?» — гидж хääкрв. Урядник болн десятник хойр гарч ирцхäв. Би офицер кÿмб, дääллдджäх отрядур, шанъгъа кергäр оч йовнав гидж би теднд цääлгъдж келäд, тиигäд, нанд шанъгъа пäтр öгтхä гидж сурвв. Десятник мадниг балгъсна дотрагъар дахулад гарв. Одсн гер болгъмдн зä уга болдж гарв. Йир книтн билä, би гурвн хонгт нöр уга билäв, тиигäд муурад, икäр уурм кÿрäд ирв. Азд домбр, намаг альдаран болвчн кÿрг! Нам шулминд болвчн, зуг нег зääтä газрт—гидж би хä-

äкрв. Бас нег пäтр бääнä, зуг тана зергд, тер пäтр таасгдшго, тенд цевр бнш гидж, гиджгäн мааджн бääдж, десятнік келв. Цевр бин гисн ўгин утхинь сääнäр медлго, би тўўг цааран давад йов гивв, тингäд бузр переулксар кесг зуур йовсна хööнь, тенъгсин мел кöвäднь бääсн, баахн тиим герўр кўрч ирвдн.

Дўўрнъг сарин герлд, мини бääршх герин хулсн деевринь боли цагъан эрсмўднь цääдж ўзгдв; ўкр хар чолусар бўслдж кесн хаша дотр, мана ирдж буусн герäс бахцр боли хуучнр бас нег далджисн гер зогсджала. Чагчм эрг тенъгсин мел кöвäднь гишнъ кўрч зогсджала, тўўнä дорнь, хар — кöк дольгадуд зогслго ä гарч, цальгрдж бääцхäлä. Амрл уга, болв тўнд диилгдсн аюлиг, сар аргъул ширтдж хäлäджäлä, би тингäд, эргäс ик холд бääх тенъгсин хойр кермиг сарин герлд йилгъдж тодлдж ўздж чадх дўнъгä билäв, тер хойр кермин хар öнъгнь, негл аралджта гöлм мет тенъгрин сарул хäврлгъд ормасн эс кöндрсн болдж ўзгдв. «Пристаньд кермс бääдгджн, манъгъдуртан Геленджик би орхв» — гидж санвв.

Нанд сööвнъ болдж линейский хазг билä. Тергн деер йовсн чемодаг буулгъчкад, маниг кўргдж ирсн извозчик хäрўл гидж сööвнъдäн келчкäд, би герин эзиг дуудвв,— тагчг, ўўд цокв, тагчг... эн юн болв? Уг сўўлднь, сиинцäс арви дöрв кўрсн наста кöвўн гарч ирв. «Эзн альд бääнä?» — «Уга» — «Ягъад? Тас угай?» — «Тас уга». «Эзн гергн бääнў?» — «Селäнд ўклä».

— «Нанд ўўд кен тääлдж öгхмб?» гичкäд, ўўдиг кöлäрн цокад авв. Ўўдн эврäн татгддж одв: тер дотрас чиигин ўнр гарад бääв. Хустг асачкад, тўўгäн кöвўнä хамрад кевв; хустгин герлд — хойр цагъан нўўдн цääв. Тер кöвўн сохр, заяна, мел тöрўц сохр бääдж. Тер кöвўн кöндрлго, мини öмн зогсджана, тингäд, тўўнä чирäн дўринь би шинджлдж хäлäвв. Ўнäртнь келхд, сохр, öрäсн нўдтä, дўлä, келкä, кöл уга, гар уга, бöгчхр болн нань чигн улсин цугтаннь öмнäс, урдаснь бий йир чанъгъ зöрўд ухатав. Кўўнä газак бääдл болн дотрк ухан хоорнд соньн акад йовдл бääнä- кўўнä нег мöчнь геедрхлä, тўўгинь дахад, тер кўўнä уханьчн нег зўсн медäгъäн геечкдгинь би темдглläв.

Тингäд би сохр кöвўнä чирäгъинь шинджлдж хäлäвв, нўдн уга чирäгъäр ю мед гинäт... седклин дурн угагъар тўўг би кесгтäн хäлäвв, тиигдж бääтл, генткн äрä медгдм инäдн терўнä нимгн урлар гўўв, тингäд, нам юн учр де-

рäс инäв, терӳнä тер инäднь, йир хамгин му уха нанд орулв. Эн сохр кöвӳн, лаэта сохр биш гих ухан мини толгъад орв; тиигäд бӳтн нӳднд цагъан хонц, ташр эн юонд кергтä болхв, зöрц орулдж болхнго гидж киндäн би, бийäн иткäхäр седвв. Болв, тиигäд яяхв? Урдаснь иткдж тоолх ухан, нанд дару-даруңь орнал...

«Чи герин эзнä кöвӳмбч?» — гидж уг сӳӳлднь би тӳӳнäс сурвв. «Уга». «Кембч тегäд?» — «Öнчрäд, аргъм тасрсн кӳмб». «Герин эзн кӳӳкд кӳӳнд ӳрн-садн бääнӳ?» «Уга, нег кӳӳкн билä, тернь тенъгс гатлад, манъгъд дахад зулдж одла». — «Юн манъгъдла?» «Ода тӳӳг кен медхв! Керчин онъгъцч, крымин манъгъд».

Би ирäд орвв; кӳн суудг хойр джуулнъ ут стул болн нег стол, ташр бешин ööр нег икчн гидг авдр — эн тиигäд цугтан герин дотр бääх öлг-эдңь болдж гарв. Герин эрст негнчн шӳтäн уга — эннь му йор- Шилнь хамхрсн терзäр тенъгсин салькн иетрäд орад бääнä. Чемоданасн хоргън шам гаргъдж авад асачкад, хамг юман гаргъад, энд-тенд би тäвв: герин булнъгд шашкан болн буугъан тäвв, пистӳлäн стол деер орквв, занчан кӳн суудг ут джуулнъг стол деер делгчквв, хазгм эврäнңь занчан бас нег стул деер делгчкв; арвн минут болад, хазгм сурклад унтдж одв; би унтдж ядад бääвв: харнъгъуд мини öмнм цагъан боз нӳдтä кöвӳн мел зогслго ӳзгдäд бääв.

Тиигäд, нег час шаху цаг öнъгрв. Сарин герл терзд тусад, гегä орулад бääв, ташр тер сарин герл шавр полд тусад наадад бääв. Сарин герл тусад, гегäдж бääсн газрар генткн сӳӳдр цäс гигъäд ӳзгдäд одв. Би босчкад, терзäр хäлäвв; дакад бас хойрдад терзин хаджугъар нег кӳн гӳӳдж гарад, бурхн медг, хамаран одснь медгдсн уга. Эн äмд юмн чагчм эрг ургшан гӳӳв гих санан бас уга билäв, болв, тӳӳнäс наңь одх газр тӳӳнд уга билä. Би босад, бишмӳдäн ӳмсäд, ханджалан зӳӳгъäд, аргъул ӳрвäд гертäс гарвв, öмнäсм тосдж сохр кöвӳн харгъв. Би, хашан ӳӳд ташрлад бултад зогсв, ишкхлäм, тер кöвӳн кöлäрн тöв ишкäд, болв зöвäр тиигäд болгъагъад, мини хаджугъар гарад одв. Тер кöвӳн сӳ доран, оралгъта нег юм авч, тиигäд керм зогсдг пристаңь тал эргäд, ӳӳтхн болн чагчм джимäр эклäд доргшан буув. «Эн öдр келн угань ӳг келцхäх, сохрнь нӳдтä болцхах öдр болх билтäл» гидж санад, тӳӳг харагъинь алдшго дӳнъгä газрт би йовад йовв.

Тер хоорнд сариг ӳӳлн эклäд хучад, тиигäд тенъгс

деер бӱтäд будн бääв, тенъгс дотр зогсджасн корабльмудин хамгин ööрхнäнь сӱӱлд бääсн фонарин терл будн гатцас äрäн гидж ӱзгдджäнä, тенъгсин кöвäд гӱӱдж цокдг дольгасин цагъан кööсн — цääгъäд, тенъгсин эргиг уснд булхулчкхар седнä. Зöвäр зовлнътагъар, чагчм эргäс ургшан буудж йовтлм, сохр кöвӱн тӱдäд зогсчкад, дакад эргин дорагъар барун талакшан эргв, ташр тиигäд, усна кöвäлä мел харгън алдад, тӱӱг тенъгсин дольган мел ода шӱӱрäд, бийлäрн авад одх дӱнъгä болдж медгднä, болв, санхд, эн газрар сохр кöвӱн йовн гидж дасад бääсн бääдлтä. Уг сӱӱлднь, тер сохр кöвӱн, негл юмна ä чинъндж äх кевтäгъäр зогсад, оралгъта юман ööрäн тäвäд, газр деер суув. Чагчм эргин цань бултчкад, тер сохр кöвӱг тäвлго хäлäвв. Нег цööкн минут давсна хööн, сохр кöвӱнä наад бийäснь нег цагъан зӱстä юмн ӱзгдäд гарад ирв, тер цагъан зӱстä юмн сохр кöвӱнӱр ирäд, тӱӱнä ööрнь суув. Теднä кӱӱндсн ӱгин дӱӱрäн, сальк дахад нанд зäрмдäн сонъсгдв.

«Не, сохр, галв догшнй?» — гидж кӱӱкд кӱӱнä дун гарч келв; «Янко иршго» — «Янко галвас ääхш»—гидж сохр кöвӱн хäрӱ öгв. «Будн никтрджäнä» — гигъäд, зовньджах бääдлтäгъäр, тернь хäрӱ гöрдв.

Будн дотр харулин кермсин хаджугъарнь ӱзгдлго гархд сäн болхгов, гисн хäрӱ öггдв. — «Кемр тер, уснд булхад ӱкдж одхла яяхмб?» — «Юн учр бääх билä! Сäн öдрлä, чонджд шин лент угагъар одхч!»

Хäрӱ öггдлго, тагчг бääв, негл юмнд би алнъ болвв: сохр кöвӱн нанла кӱӱндхлäрн, малороссийск келäр кӱӱндлä, ода болхла, мел шуд цевр орс келäр кӱӱндв.

— Тенъгсäс чигн, салькнас чигн, буднас чигн, тенъгсин кöвäгъäс чигн Янко ääхш, энчн усн шальджгндж бääхш, намаг чи меклдж чадхн угач, энчн ут хääвсин ä гидг эн, хäлäхнч, минигъäр болад бääвш — гидж дакад сохр кöвӱн альхан ташв

Кӱӱкд кӱн босчкад, ӱӱмджäх бääдлтäгъäр холд хардж хäлäв.

«Чи сохр кöвӱн, нööрмӱлджäдг болвзгоч!— нанд юмн ӱзгдхш — гидж тер кӱӱкд кӱн келв.

Ӱнндн келхлä, онъгъцинъ юмн ӱзгдх болвзго гигъäд кедӱ дӱнъгä хäлäв чигн нанд юмн ӱзгдсн уга. Тиигäд арвн минут öнъгрв, тиигджäтл уулс болсн дольгасин хоорндагъур нег бичкн хар баран гарч ӱзгдн, тер хар баран негт икдäд, негт багърад йовв, дольгасин зо деернь ар-

нур ӧкӓгъӓд, «Эднтн цевр биш!— гидж шимнддж келв. Эндр би хар тенъгсин урядникта харгъвв, теруг би таньдв, нидн джил мини отрядт билӓ, бидн альд зогссан тӱӱнд келхлӓм, тер нанд: эднтн цевр биш, ӱр ах, ӱӱнд бӓӓх улс сӓн улс биш!...— гидж келв. Нам ӱннднь келхлӓ, эн ямаран гидг сохр кӧвӱн болджана! Альд болв чигн ганцарн йовна, базр орад ӧдмгт одв чигн, уснд одв чигн данъгин ганцарн... Нам энд бӓӓдг улс ним йовдлла иджлдӓд бӓӓсн бӓӓдлтӓ кевтӓл.

— Не, тиигӓд, нам ядхдан, герин кӱӱкд кӱн ӱзгдвӱ?

— Эндр, таниг уга цагла, нег эмгн кӱӱктӓгъӓн ирв.

— Юн кӱӱкн, терӱндчн кӱӱкн угалм·

— Бурхн медг, тер тӱӱнӓ кӱӱкн эс болхла, тигӓд юньв, эмгн ода тенд, эврӓннь гертӓн сууна.

Би бичкн ӱӱтхн герт орвв. Бешнь йир халунарн тӱлӓтӓ, ташр бештнь, угатӓ улст, зӧвӓр сӓн шимтӓ хот кегдджӓдж. Мини сурсн хамг сурврмудт, дӱлӓв, сонъсджахшв гидж эмгн хӓрӱ ӧгв. Тер эмгиг яяхв? Беш тӱлджӓсн сохр кӧвӱнлӓ би кӱӱндх зӧвтӓ болдж гарвв· «Не, сохр шулм,— гидж келӓд, чикнӓснь авчкад, чи сӧӧнӓ боодгъата юм авад, хамаран йовад йоввч, кел!— гидж тӱӱнӓс сурвв. Тиигхлӓм, сохр кӧвӱн хӓӓкрӓд чишкӓд: «Я, ягълав, би хааран одх билӓв?.. юмнд одсн угав, боодгъага юмн?.. Юн боодгъата юмб?»— гигъӓд генткн уульв. Эн саамд, эмгнӓ дӱлӓнь уурад, сонъсдг болад, тиигӓд «— йир нигӓд болшго юм ухалад гаргъад, ташр тиигӓд уга-яду кӱӱг зовагъад бӓӓцхӓнӓл эдн! Юн деерӓс авн та тиигӓд бӓӓнӓт, танд эн ю кев»,— гигъӓд эмгн шавджнад бӓӓв. Эн хамг намаг ӱӱдӓв, тиигӓд би эн нуувчин тӱлкӱринь ягъад болв чигн хӓӓдж олдж авхар зӧрчкӓд, гарад йовв.

Занчар бийӓн бӱркчкӓд, хашан ӱӱднӓ ӧӧр, чолун деер суугъад, холд хӓлӓгъӓд суув, сӧӧгъин галв салькар дольгалулгдсн тенъгс, унартдж мини ӧмнм ӱзгдӓд, ташр орндан орад унтн гиджӓх балгъсна ӓ мет, тӱӱнӓ шуугань ӧнъгрсн хуучн джилмӱд нанд санандм орулв, мини ухагъим ар ӱзгӱр, мана киитн хотл балгъснур авч одв. Эн хамгиг санхларн, эврӓн бийим яяхан мартдж оркджв... Тиигӓд нег час шаху, нам эс гидж тӱӱнӓс давсн чигн биз... Генткн ду дуулджах ӓ гарад, нанд чикндм сонъсгдж, намаг алнъ болгъв, эн ӓ мел лавта дун болдж медгдв, ташр тиигӓд, кӱӱкд кӱӱнӓ шин сенр дун болдг бӓӓдлтӓ, не ода эн дун альдасв?.. Чинънӓд

гъул давшдж гарад, тендäсн тÿргäр доргшан хурдлдж орад тиигäд усна кöвä тал онъгъц ööрдäд ирдж йовна. Тиим сööгъäр хöрн дууна газрт тенъгсäр йовдг кÿн зöргтäл кÿн болх билтäл, ташр тиим йовдл кööхиг учраон учрнь эркн учр болх билтäл!— гидж санад, кÿчн бишäс цоксн зÿрктäгъäн тер тÿрÿ онъгъцур би хäлäвв, болв, тер онъгъц кööс цахрдж цацгддж бääх дольган дотрас дживрäн делджäх кевтäгъäр хääвсäрн дайлчкад, негл нугъсн мет булхдж одчкад, „дакад гарч ирäд йовв, не, эн онъгъц шÿрÿндäн, усна кöвäгъÿр гÿÿдж одад, усна эрглä харгъад хамх цокгдх гидж би санвв, болв, тер онъгъц эвтäгъäр дугълздж ,хäврг ъäрн эргäд, тенъгсäс салдж гарсн, дольган уга уснд, менд кÿрч зогсв. Хööнä арон манъгъд махлата, дундин наста кÿн тер онъгъцас буудж гарв, тер кÿн гарарн дайлад оркв, тиигхлäнь тедн гурвулн онъгъцас нег юм татад буулгъад бääв, онъгъцд йовсн ацань йир икднь, тер онъгъц ягъдж уснд эс чивсн болхв гидж би алнъ болад бääв. Кÿн болгън неджäгъäд боолгъата юм ээм деерäн авчкад тедн тенъгс кöвäлäд гарв, тиигäд тер дарунь, тедн нанд ÿзгддгäн уурч одв. Герäдäн хäрх кергтä болдж гарв, ÿнäртнь келхд, эн хамг акад йовдлмуд намаг амр бääлгъшго болад бääв, тиигäд би нам öрÿн болхиг äрäн гидж кÿлäвв.

Мини хазгм серчкäд, намаг хувцтагъим кевтсиг ÿзчкäд, нанд икäр алнъ болв, болв, би тÿÿнд учрсн учрмудин тускиг медÿлдж келсн угав. Тасрха ÿÿлдäр бÿркäтä кöк тенъгрÿр, ора деернь цääдж ÿзгдсн маякин бääдлтä Крымин нäрхн ценъкр кöвäгъäр, нег баахн зуур терзäр гääхджäгъäд, Геленджик тал кезä, кедÿ часла гарч йовхан меддж авхар, Фанагорий гидг шивäн комендантур би одвв.

«Не, юугъан келхв! Йилгъвртä юм нанд комендант келдж чадсн уга. Кермс зогсдг газрт зогсджасн кермс, эс гидж харулин, эс гидж нам ацагъан ачдж авад уга купеческ кермс болдж гарв, «гурвн-дöрвн хонгас почтовой керм ирäд чигн бääх, тер цагт, хäлäъгäд медхгов» — гидж комендант келв. Манъгъсисн, ууртагъар герäдäн би хäрдж ирвв. Ääсн дÿртä чирäтäгъäр, мини хазгм нанла герин ÿÿднд харгъв.

— Тана зергäс, ик му юмн болджана — гидж нанд тер келв.

Эн, тиим, ÿр ах, кезäнь бидн эндäс гарч йовхинь тенъгр медх! — гиснä хööн, тер улм икäр ääмсчлв, тигäд на-

сонъсвв,— дун йир айста дун, зärмдäн уданар татгдад уйрсн болад, зärмдäн тӯргнäр татгдсн, догшн айс болна. Хаджудан хäлäхнь, эргмдм кӱн уга, дакад шинäс сонъсхнь-дууна äнь деерäс гарчах болдж медгдна. Би нӱдäн öргäд хäлäвв. Мини бääх герин ора деернь, мел мини толгъа деерм, гӯрä уга ӯстä, толвта бишмӱдтä, негл йоста Русалк мет кӱӱкн зогсджадж. Нарна толäнäс, альхарн чирäгъäн халхлчкад, нӱдäн ик холд герддж хäлäгъäд, зärмдäн инягъäд, бийнь бийлäрн кӱӱндäд, зärмдäн ду дуулад бääнä. Энӱнä эн дуугъинь ӱгäс ӱг кӱртлнь би чееджäн тодлдж авлав:

Сул седклин дурар
Ногъан тенъгсин деегӯр,
Цагъан джилктä кермс
Цаг оньдинд йовцхана.
Тер кермсин дунд
Агсгдад уга мини онъгъц.
Хойр хääвтä мини онъгъц
Хонад тӯнäд йовнал.
Галв салькн кōдлхлä
Элнъкä хуучн кермс
Ээм-ээмäн тӯшлдäд,
Дживрмӱдäн ōдäн öргäд,
Джирлздж тенъгсäр тарна.
Догшн тенъгс чи
Деерчнь, йовсн онъгъцим
Бичä кōндäгъич:
Мини онъгъцд йовхнь
Мел кесг ӯнтä,
Кергтä юмс йовна,
Тер харнъгъу сōōд
Тӱӱг залдж йовхнь.
Туурсн зōрмг толгъал,
Гидж тенъгсд сōгддж
Тӱӱнäс би сурнав.

Сōнь сонъссн дун, эн дун билä гидж мини ухандм кӱчн бишäс орв, би нег баахн зуур уха тунъгъагъад суувв, тиигäд, герин деевр тал кӱӱкнӱр шинäс хäлäхлäм, кӱӱкн тенд уга бääдж. Тер кӱӱкн генткн, талдан нег айста ду дуулад, хургъдан тачкнулад, мини öōгӱр эмгнӱр гӱӱгъäд ордж одад, эмгнлä зӱткä кев.

Эмгн уурлад, кӱӱкн чанъгъар гош-гош тигъäд инäгъäд бääв. Тиигäд, мини кöркхн кӱӱкм дакад тоглäд, гӱӱгъäд аашхинь би ӱзвв, тер кӱӱкн мини зергӱд ирчкäд, öōрм зогсджагъад, негл намаг ӱзсндäн алнъ болджах кевтäгъäр, мини нӱдим ширтдж хäлäв, дакад эвгōгъар

эргäд, керм зогсдг газр темцäд гарв. Эн йовдл ӱӱгäрн төгсси уга: өдрин дуусн тер кӱӱкн мини пäтр эргäд бääв, дуулгън, гäрäдлгън нег минутд чигн уурлго бääв. Акад äмтн болхв!. Ӱӱнä чирäднь, ухагъан геесн гих нег чиги темдг мел уга билä, нам хäрнь тӱӱнä хойр нӱднь ääсн дӱртäгъäр, иануp иврдж хäлäгъäд, тиигäд тер хойр нӱднь негл сорицин кӱч зӱӱсн юмс кевтäгъäр, мел кезä чиги ӱг сурхиг кӱлäджäх бääдлтäгъäр бääв. Намаг зуг эклäд ӱг келхлäм, тер кӱӱкн дуукр инäдäр инäгъäд, зулад йовдж одад бääв.

Минь ӱӱнä дӱртä, ним кӱӱкд кӱ би мел ӱзäд уга билäв. Тер кӱӱкн дегäд сäн көркхн чигн кӱӱкн биш билä, болв би көркхн кӱӱкд улсин тускар бас эврäннь, урдаснь иткси итклтäв. Тер кӱӱкнд кесг олн тохм билä... тохм гидг, мөрнд кергтäлä äдл, бас ик керг; ӱнӱг илткдж гаргъснь, багъ наста Францин болдмн. Шишлнъ минь тер, талданар келхд багъ наста Францин биш, хäрнь тохм нургълдж ншкдлд, гарт болн көлд ил гарч бийäн медӱлнä, тер дотр, хамр йир ик чинртä болна. Арäсäд, бичкн көлäс, чик хамр цөн. Мана дууч кӱӱкнä насвь арви нäämнäс ӱлӱ уга бääдлтä билä. Ээлднъ сääхн цогц, онц йилгъӱ эвтä кевäр эргдг толгъа, ут, хо шар ӱсн, нарнд өгрсн, алтн онъгтä арста кӱзӱн болн ээм, нег ӱлӱ чик хамр, эн хамг цугтан нанд йорлгдх юмс болдж сангдв. Тер кӱӱкнä киигъс хäлäцд зерлг болн хар авх юми бääхинь би медä бääсн бийм, тӱӱнä инäднд эс медгдх юми бääси бийнь, болв, урдаснь бийäн иткäлгънä кӱчн гидг тиимл: чик хамр намаг ухагъим алдулн, немш санлгъар заясн Гётин кецӱ сääхн Миньон гидж би тӱӱг санвв, теднä хоорнд мел лавта кесг äдл бääдл бääх дӱнъгä болдж медгдв, бас тиим ик догдллгънас мел төвкнӱнӱр тӱргäр болгън, бас тиим алнъ болх ӱгмӱд, бас тиим гäрäдлгън, алнъ болм дун...

Асхлад, тер кӱӱкиг ӱӱдн хоорнд зогсачкад, би тӱӱнлä ним кӱӱндвр кевв.

— Көркхн кӱӱкн, герин ора деер эндр чи ю кевч? — гидж би сурвв.

— Я, йирдäн, салькн альдасн ӱлäджäхинь хäлäвв.

— Салькн альдасн ӱлäджäхäрнь чи ю кенäч?

— Салькн ӱлäсн талас кишг чиги ирдмн.

— Тиигäд, ду дуулдж кишг чи дуудвч?

— Ду дуулсн газрт кишг чигн ирдмн.

— Кемр зовлнъ бийдан дууддж авхла ягънач тигäд?

— Не яях билä, тигäд сäн эс болсн газрт му болх, муугъас сäн кӱртл ик хол бишлм.

— Эн дууг чамд кен дасхв?

— Нанд кӱн дасхсн уга, дурм кӱрсн цагт дуулхв, сонъсх зöвтäнь сонъсх, сонъсх зöв угань медх чигн уга.

— Мини дууч, чини нерчи кемб?

— Нанд эк болснь мини нер медх.

— Чамд кен эк болла?

— Би юнъгад медх билäв.

— Мууха кевтä нууджахмч. Би чини тускар хара биш юм медвв, тигсн бийнь, тер кӱӱкн чирäннь хäлäцäн сольсн уга, мел негл тӱӱнä тускар эс келгдджäх кевтäгъäр, урлан чигн кöндäсн уга. Оцклдӱр сö чи тенъгсин кöвäд одсичн би медвв.

Тиигäд, тӱӱг ормалгъкар седäд, ӱзсн хамг тоотан йир ик кергтäгъäр тоолад-томджад тӱӱнд би келвв, нам тӱӱгим тер тöртäн эс авсн бääдл гарв. Бääсн дуугъан гаргъдж тер инäв. «Юм икäр ӱзсн болв чигн, юмиг багъар меддг бääджт, медсн юман нуудж бäätн».— «Кемр, би энӱнä тускар, ӱлгӱринь, келхд, комендантд кӱргäд келхäр седхлä яяхмб», —гичкäд, би йир догшн бääдлтäгъäр тӱӱг хäлäвв. Тигхлäм, мел негл баг шарлджна йозурас ӱргäд босхсн шовун мет, генткн тоглъдж гäрäдäд, дуулад, уга болад йовдж одв. Сӱл келгдсн мини ӱгмӱд мел керг уга ӱгмӱд болдж гарв, авгтан тер ӱгмӱдиг би тöртäн авч бääсн уга билäв, болв хööнь би бийäн гемшх болдж гарвв.

Шинкäн эклäд бӱрӱлин гегäн тасрджатл, чайникан гал деер тäвдж халул гидж хазгтан келчкäд, хоргън шаман шатачкад, хаалгъд авч йовдг ик ганзан татад, столин ööр суувв. Хойрдгч стаката цääгъäн уугъад дуусджатлм генткн ӱӱдн джиигäд ä гарад, нимгн бӱшмӱд сарджнънад, мини ардм кöлин ишкдл сонъсгдв, би чочад эргäд ардан хäлäн гихнь, тер мини кöркхн кӱӱкм бäädж. Тер кӱӱкн мини öмн ирäд дун угагъар аргъул суугъад, тиигäд нӱдäрн намаг ширтäд хäлäгъäд бääв, нам юнъгад тигснь нанд медгдсн уга, терӱнä эн хäлäцнь кецӱ сääхн джööлн хäлäц болдж нанд медгдв, эн хäлäц хуучн джилмӱдт мини джиргълäр наад бäрсн хäлäцсин негнь болдж нанд сангдв. Тер кӱӱкн ӱг сурхиг кӱлäджäх болдж медгдв, болв, би ягъад биирдджäхäн нам медлго, тагчг бäägъäд бäв. Тӱӱнä чирäнь бӱтнъгъӱ цäävр öнъ гарад, седкл-ухананнь ӱтрмджинь илткдж гаргъв, тӱӱнä гарнь

айстан стол илäд кöндрäд бääв, тиигäд тер кÿÿкн баахнар ääмсджäхнь напд медгдв, тÿÿнä чееджнь зäрмдäн ööдäн гарч öрггдäд, зäрмдäн äмсхÿлäн авхан уурад чигн бääх болдж медгдв. Эн шогт, эклäд дурго болад бääвв, тиигäд эн ä гарлго бääлгъиг невчк модьрунар уурлулхар би бели болджалав, талданар келхд, тер кÿÿкнд нег стакан цä öгч тоохар би седджäлäв, тиигджäтлм тер кÿÿкн гентки босад, мини кÿзÿгъим салавчлад теврäд оркв, тиигснä хööнь, джööлкн, гал äдл халун ÿмслгън мини урлд кÿрч шовджнънв. Мини нÿдм харнъгъурад, толгъам эргäд одв, тиигäд, би тÿÿг багъ наснаннь кÿчäн кевтнь гаргъад, бий талан шахад оркв, болв, мини хойр гарин заагур, негл могъа кевтä готьвкад тер алдрад гарч бääгъäд: «Эн асхн, äмтн цуг унтсна хööн, тенъгсин кöвäгъÿр кÿрäд ир»,— гидж шимнддж келчкäд, негл саадгин сумн мет хурдар гертäс гарад одв. Гарч йовад, сиинцд бääсн чайник кöлäрн унъгъагъад, ташр деернь пол деер бääсн хоргън шам унъгъагъад, гарад йовдж одв.— «А, Шулм äдл кÿÿкмб!»— гидж ÿлдсн халун цä ууджк, халу дÿрхäр бääсн, солом деер суусн, хазг хääкрв. Зуг тиигснä хööнь оч би сергвв.

Керм зогсдг газрт ä-чимäн тасрсн цагла, хойр час болсна хööнь, би эврäннь хазган серÿлвв. «Кемр би пистÿлäр хагъад оркхла, чи тенъгсин кöвä тал гÿ»— гидж би тÿÿнд келвв. Тиигхлäм, хазгм нÿдäрн галлздж хäлäчкäд: «Тана зергäс сонъсджанав»,— гидж айстан келв. Пистÿлäн бÿсдäн зÿÿчкäд гарвв. Тенъгсин кöвäд, бууджордг джимин захд, тер кÿÿкн намаг кÿлäджäдж, тÿÿнä хувцнь гиигн, мел ик биш альчурар уйн белкÿсäн орачксн бääдж.

Гартасм авчкад «намаг дахад йовтн» гидж тер келв, тиигäд бидн эргäс ургшан эклäд буувдн. Кÿзÿгъäн би ягъад эс хамхлсн болхв, доргшан орчкад, урднь сохр кöвÿ дахад мини йовсн хаалгъар, бидн барун талан эргäд гарввдн. Сар эклдж гарад уга билä, зуг хойрхн одн, негл уснд бääх хойр маяк кевтä, бÿтнъгъÿ кöк тенъгрт гилвкдж ÿзгдджäлä. Кÿнд дольгас, äдлäр,нег кемджäтäгъäр, нег негнäннь ардас кööлддж цокад, тенъгсин кöвäд архлата бääсн ор ганцхн онъгъциг аргъул кöндäдж бääлä.

Онъгъцур орий — гидж мини дахуль кÿÿкм келв. Би алнъгтрад бääв, тенъгсäр йовдж седклин сергмдж гаргъдан би дурта кÿн бишв, болв хäрÿ цухрхд эвго болв.

Күүкн онъгъцд гәрәдәд орв, би түүг дахад бас орвв, тиигәд сана авх хоорндм, хәлән гихнь онъгъцм бидн йовдж йовхиг би үзвв. «Эн юн гидг юмн болджана» — гидж ууртагъар би күүкнәс сурвв. Онъгъц дотр бәәх скамейк деер намаг суулгън бәәдж, мини сәәрим гарарн салачлдж теврчкәд, «эн юн гидг юмн болх билә... эн би чамд дуртав гидгнь эн» — гидж күүкн келв. Тиигәд, түүнә халхнь мини халхла харгъад, мини чирәд түүнә халун әмсхлин ур гарч нанд медгдв. Тиигдж йовтл, шуугад ә гарад, уснд юмн унад одв: бүсән иләд хәлән гихнь — пистулм уга болдж гарв. Минь үүнә дарунь, әәмшгтә хар ухан нанд орад, толгъа талан цусн ик күч авч гүүв. Хәрү эргәд хәлән гихнь — усна көвәгъәс тавн ишкм шахуд бидн гарч очвдн, би уснд өөмдж чаддг уга биләв! Күүкиг бийәсн түлкәд, салгъхар седхнь — күүкн негл мис мет мини хувцим таг болгъад атхчкдж, тиигджәтлм, бийим чанъгъар түлкәд уснд унъгъачкн алдв. Онъгъц экләд дәәвлв, болв, би бийән чиклдж авад, тигәд ман хойран хоорнд күчтә догшн ноолдан эклв, күчтә чанъгъар ноолдджах ноолданас, нанд чидл ургъад бәәв, болв, мини өшәтнә аргъ-эвнь минигъәс давугъинь би тер дарунь медвв... Түүнә бичкн эвтәхн хойр гаринь чанъгъар атхад бәрчкәд, чамд юн кергтә? — гидж би түүнүр хәәкрвв, болв, тер нам ә чигн гарсн уга: Түүнә кецү эв-довнь зовлнъг даагъад бәәв.

«Чи үзлч, чи күргәд келчкхич?» — гидж тер нанд хәрү өгчкәд, бәәсн күчнәсн давугъар, намаг онъгъцин амн деер унъгъагъад авб, онъгъцин амн деер белкүсәрн унджад унвдн, түүнә үсн уснд күрәд унджад бәәв, эн агчм йилгъвр гаргъх агчм билә. Би өвдгәрн онъгцъин йоралд тулад, нег гарарн күүкнә күкләснь авад, наадк гарарн бахлурасань авад оркхлам, күүкн мини хувцим тәвчкв, тиигәд би түүг агчмин дотр зуур уснд авад шивчквв.

Зөвәр харнъгъурдж одсн цаг билә, тенъгсин дольгана кööонд, күүкнә толгъань хойр дакдж бултагъад үзгдчкәд, цаарандань үзгддгән уурч одв.

Онъгъцин йоралас хуучн хәәвин өрәл олдж авад, бәәсн күчән гаргъад, әрән гидж, керм зогсдг газрт би ирдж зогсвв. Тенъгсин көвәгъәр герән ордж йовад, урднь сөөгъәр онъгъцар йовдг күүг сохр көвүн күләджәсн газр тал, күчн бишәс би хәләвв, тенъгр деегүр тошад,

сар гарч йовла, тиигäд цагъан хувцта кӱн усна кöвäд суусн болдж нанд ӱзгдв; алнъ болад, гетäд ирчкäд, усна кöвäн чагчм эрг деер ногъанд кевтвв, толгъагъан невчк булталгъчкад, эрг деерäс хäлäхлäм, эрг дор юн болджахиг би сääнäр ӱздж чадх болвв, тигäд кӱӱкäн ӱзчкäд, нам икäр алнъ болх биш, хäрнь би байрлвв. Эврäннь ут ӱснäсн тенъгсин кööс кӱӱки шахдж гаргъджахинь ӱзвв, чиниктä кинлг гатцас кӱӱкнä уйн сääр болн серсхр öндр хоӣр кöкнь илддж — нанд ӱзгдв. Удлго, холд онъгъц ӱзгдв, дарунь тер онъгъц ööрдäд кӱрäд ирв, урдк кевтäн манъгъд махлата, хазгагъар ӱсäн хääчлӱлсн кӱн, тер онъгъцас гарв, тер кӱӱнä сур бӱстнь ик утх хавчулата билä. «Янко, хамг юмн ӱрäд тардж одв!» — гидж кӱӱкн тӱӱнд келв. Дакад тедн цаарандънь ӱг кӱндцхäв, болв дегäд аргъул кӱӱндгдäд, ю кӱӱндгддж бääхнь нанд сонъсгдшго болад бääв. «Сохр кöвӱн ягъла?» — гидж Янко, дуугъан чанъгъадж уг сӱӱлднь сурв. — «Би тӱӱг илгäчклäв» — гисн хäрӱ öгв. Нег цööкн минут болсна хööн, нургъндан мишг ӱӱрсн сохр кöвӱн ирв, тиигäд тедн тер мишгäн онъгъцд орулдж тäвб.

«Сохр кöвӱн, чи сонъслч! Тер газриг чи сääнäр хадгъл, медджäнч? тенд ик эд-тавр бääнä... би тӱӱнд (нернь нанд сонъсгдсн уга) дакдж зарц болшгов гидж кел, керг муугъар йовад бääв, тер намаг дакдж ӱзхн уга, ода ääмшгтä, талдан газр ордж кöдлмш хääнäв, нанла äдл иим зöргтä кӱн тӱӱнд олдшго. Янкин кӱчкöлснäннь шанъ-ӱнинь сääнäр öгчäсн болхнь, Янко тӱӱг хайхн уга билä гидж тӱӱнд бас кел. Нанд болхла, салькн ӱлäгъäд, тенъгс шуугсн газрт, альднь болв чиги нанд хаалгъ олдх!» —гидж Янко келв. Нег баахн зуур тагчг болджагъад, Янко цааранднь бас келв: «Эн кӱӱкн нанла йовх, эн кӱӱкиг энд ӱлдäдж болшго, эмгнднь ӱкх цагчнь болдж, джиргъсчн болх, ичрäн медх кергтä гидж кел. Маниг дакдж ӱзхн уга».

— Би яяхмб — гидж, гейӱрсн ду гарч, сохр кöвӱн келв.

— Чамар би ю кехв? — гисн хäрӱ öггдв.

Тер хоорнд, мини кöркхн кӱӱкн онъгъцур гäрäддж орчкад, ӱр талан гаран дайлв, онъгъцин эзн залу сохр кöвӱнä гартнь нег юм öгчкäд: «Мä, балта хулддж ав» — гидж келв. «Зуг энхмб?» — гидж сохр кöвӱн келв. — «Не, мä бас энӱг» — гив, тигäд, гарас алдрсн

мӧнъгн, чолунла харгъад джинънäд одв. Сохр кöвÿн тер унсн мöнъгиг авсн уга. Янко онъгъцдан орад суув, салькн усна кöвä талас ÿлäджäлä, бичкн цагъан джилк онъгъцдан тедн татад, тингäд хурдар гарад йовад одв. Харнгъу дольгасин хоорнд джилк кесгтäн цääдж ÿзгдв. сохр кöвÿн усна кöвäд суугъад суув, тингäд тер сохр кöвÿн гейÿрн зовньджах болдж нанд сонъстдв, сохр кöвÿн негл уульджах болдж медгдв, ташр тингäд йир уданар уульсн болв. Нанд ÿÿдвÿртä болад бääв. Тöвшÿнäр бääсн, ÿнн цагъан седклтä, контрбандистнр заагт заяч намаг юнъгад орулдж хаïсн болхв? Урсхул уга, тöвшÿн бääон тегш булгин уснд чолу хаïснишнъ, тер контрбандистнриг би кöндäдж ÿргäвв, ташр уснд хаïсн чолун мет эврäн бас усна йоралур одн гивв!

Би герäдäн хäрдж ирвв. Синнцд модн тäрлк дотр шатад, унтрн гиджäх хоргън шам тачкнад ä гарчадж, мини хазгм заксар боллго, буугъан хойр гарарн атхчкад, ÿксн äдл унтад кевтдж. Би тÿÿг кöндäл уга, хоргън шам авад, герÿр орад ирвв. Ирн гихн: мини шкатулкм, цагъан мöнъгтä ÿлдм, иньгимм белглсн, дагестанск ханджал — эн тоот цугъар уга болдж оч. Кишго домбр сохр кöвÿн, юн юмс онъгъцур зööджäсинь тигäд би ирдж медвв. Хазган зöвäр мöдрÿнäр чичдж серÿлчкäд, тÿÿг керлдäд, тÿÿнд уурлвв, тÿÿнäс талдан нань ю кехв! Сохр кöвÿн бийим тонв, арвн нääмта кÿÿкн бийим уснд булхулн алдв гидж толгъачнртан заргъ бäрхлä, нам кÿÿнä инäдн кÿрх юмн болх эс билÿ? Бурхн öршäг, öрÿнднь йовх аргъ учрв, тингäд Тамань балгъснас би хольджад гарвв. Эмгн, му заята сохр кöвÿн хойрла юн болсинь медджäхшив. Нам тингäд, кÿмн äмтнä джиргъл, зовлнъ гидг нанд юн тöртäв, ташр нанд делкä кеддж йовх офицерт, нам ташр тингäд шанъгъа кергäр, ула ундг цааста йовдж йовх нанд юн кергв!..

Орчулснь: Санъгъан Леонид.

А. М. Горький.

БУРЕВЕСТНИК

Буурл цагъан тенъгсин
Санамр цокц деер,
Буднъгърсн никт ӱӱлнг
Салькн ӱӱмӱлдж ээрнä.

Ончта хар цаклагъншнъ
Огътргъу тенъгс хоорнд,
Дӱмбр зöрмг Буревестник
Дуулн йовдж нисна.

Далваган делдж ирäд,
Дольга шӱӱрч наадна.
Хагдад нисдж гарад,
Хар ӱӱлнлä хутхлдна.

Баатр Буревестник шовун
Байрин дуугъар донъгъдна.
Зöрмг кӱчтä дуугъинь
Зöрлцсн ӱӱлд сонъсна.

Тӱӱмгъсн галвин кӱцл
Тӱӱнä дуунас гарна.
Дӱрвксн седклин заль
Диилврин ицкäр падрна.

Цахрсн галвас сӱрдäд
Цахс ääмдж нисна,
Деегшäн зулдж чишкäд
Доргшан бултхар киисна.

Гагар шовуд бääглднä.
Гӱвдлдäн-цӱӱгъäгъäр сергдг —

Теднд аргъ уга!
Тер дуунас сўрдня.

Гяргтя пингвиня бийнь
Галвас дугълздж зулна.
Элдў таргън цокцан
Энъгин белд бултулна.

Зугл баатр Буревестник
Зöрмг, санамр дурндан,
Цахрсн буурл тенъгсяр
Цакллгън метяр ниоия.

Тенъгс деер цуглрад
Улм ўўлн никтрня.
Телўлдж миркисн, хурлзад,
Унн алдад ирня.

Огътргъун ду тосад
Олн дольган ниилня.
Хагддж ööдян бухад,
Хавшдж доран биилня.

Огътргъу лурджнънад гарад,
Оргъчсн дольгад серлдня.
Саамлад кööс цахрад,
Салькнла дольган керлдня.

Махсг дольгаг тевряд,
Манъгъс салькн ачна.
Энъгд цокдж хамхлад,
Элснля хутхдж цацна.

Öнчта хар цаклгъншнъ
Омгта Буревестник делня.
Хасн буугъин сумншнъ
Хар ўўлиг ивтлня.

Далвгарн делдж иряд
Дольгана кööс шўўрня.
Тенъгс деер нисяд,
Тиньгр байрта йовна.

Галзу заяч кевтягъяр,
Галвин хар эзншнъ,
Эн Буревестник дöгяд —
Экряд, инягъяд йовна.

Уурта огътргъу аргъсиг
Ухата Буревестник меднä.
Налхасн хар ӱӯлн
Нариг халхлдж чадшго!

Орклдж салькн дуулна,
Огътргъу лурджнъндж гарна.
Кӧк заль цацдж
Кӧвäгъäрн гал цаклна.

Галвд догдлсн теньгст
Галар ӱӯлн асна.
Хагдсн цакллгъиг тенъгс,
Хавлдж авад унтрана.

Тер шатсн цакллгън,
Тенъгсин уснд ээдрнä.
Гал могъа болдж,
Галв дотр геедрнä.

Азд, уурта, оргъчсн,
Адрсн тенъгс, цакллгъна —
Задта ääмшг дотр,
Зӧрмг Буревестник нисна.

Дуулад нисдж йовад
Дӯрдад, диилвр кӯснä:
— Галв!
Удл уга,

Галв болтха!
Галв!
Улм кӯчтäгъäр
Галв догдлтха!

Орчулснь: Сян-Белгин Хаср.

Николай Тихонов.

* * *

Дääни зäнъгтä эн
Дулахн зунар седсм:
Бäрлдäни махлан цемги
Бичä тевгитн кöндäтхä,

Ногъан җиилгин заль
Нургъндтн бичä кӯртхä,
Ӯӯртн öмитн унад,
Ӯкäд бичä одтха.

Орчулснь: Кöглтин Дава.

Муса Джалиль

ЗӦРГИН ТУСКАР

Дуунчн чини, залу, Тӧрскндән
Дуртагъин халун бәәхиг меднәв.
Дуугъар, болв дәәч туурхш:
Дәәни галвд ягъдж баатршвч?

Аврлт уга ноолдан эклхд
Алдр Тӧрскән харсхар босвч?
Баатриг тӱрӱтә цагар сӧрдмн
Бәрлдәнд залу зӧргән ӱзӱлдмн.

Бәрлдән омг дууддмн, залу,
Бәрлдәнд зӧргтәнь диилдмн, залу,
Хад мет сулдхвр — зӧргтәлә,
Хар му нерн — әәмтхәлә.

Хортн догшн бәрәнд авхла,
Хоосн зальврлгъар бийән харсшгоч,
Ӱлдәр хортан чавчсн гариг
Ӱклин чӧдр кезәдчн авшго!

Нерән ӱлдәлго зовлнъгта бәрәнд
Насан чиләснәс ямр олзв?
Зальта сулдхврт джиргълин сәәхн
Зӧргтән зӱркнд мӧнъкин сәәхн.

Тӧрскнәннь тӧлә цусан асхкла,
Тууджд кезәдчн, залу, мартгдшгоч,
Әәмтхән цусн — бальчгт хӱврнә,
Алдршсна цусн — әмтнд падрна.

Цогцарн ӱквчн, баатр, зӧргәрн
Цагин мӧнъкд — әмд джиргъдмн!
Нартин уханд оньдин мактгдхар
Ноолданд зӧргтәнь нерән туурулдмн.

СУЛ ШУЛГ

Хääртä нарта орчлнъгин сääхнь
Холд дууддж бахтна.
Харнъгъу, чиигтä тӱӱрмин ӱӱднд
Хар оньс джинъннä.

Шулун альвн ӱӱлнд геедрдж,
Шовун джисäд нисна·
Тöмр цевäр архлгдсн би
Тӱнъшдж газрт кевтнäв.

Öрӱни манууртсн чиигтä теегт
Öнъгтä цецг ургъна.
Тӱӱрмäр даргдсн би гейӱрдж,
Тагчг зовдж хатнав.

Соньн джиргълд дурта би
Седклин халугъинь меднäв.
Сӱртä тӱӱрмд ӱкдж, болв,
Сӱл шӱлгäн бичджäнäв.

ТУУРМИН ЗУУДН

Гаргъсн кӱӱкм зӱӱднäм орв.
Гарарн, ööрдäд, ӱсим илв.
«Дегд удан йоввч» — гигäд,
Дуртам седклӱрм шуд хäлäв.
Байрас толгъам мини эргдж,
Би ӱрäн энъкрлдж теврӱв.
Ик гейӱрлгън, дурн мини
Иим бääджлч гидж санув.
Тенъгс цецгäр, ӱртäгъäн, дарунь,
Теегмӱд гатлдж давад байсв.
Джигтä сулдхврта öр падрв,
Джиргълин äмтä дакнас медв.
Серӱв би. Урдкарн тӱӱрмдв.
Сӱртä камер урдк кевäрн.
Урдк чöдрмӱд. Аäмшгтä харнъгъуд
Урдкарн гӱрм манулчар зогсна.
Зовлнъ гӱрмäр бääхиг дӱӱргдж,
Зӱӱднд байр манд ӱзӱлдж,
Юнъгад нартиг тӱӱрм муурулдв?
Ягъдж зӱӱдäн джиргълд тоолхв?

МИНИ ДУД

Седклдм мини намчлсн дуд
Сääхн Тöрскни дуланд öстн!
Сулдхврин гал таанрт падртл,
Сонъсгддж делкäд таанр күнъкнтн!
Нүднäннь нүльмснä цевриг таанрт
Насни билгин халу öглäв.
Ӧнъгрхлäтн — бичкн хамдан ӧнъгрхв.
Ӧсхлäтн — дакнас джиргълд тӧрхв.
Зүркнäннь закагъар,— олна закагъар
Зальта гал дуундан оруллав.
Дум нöкдтм дöнъгäн күрглä,
Дум догшн хортим дарла!
Бузр байр, бичкхн хүв
Би хооран шивäд инäнäв.
Ноолданд нерäдсн джиргълим аш
Нарта дуундан седклäн орулнав.
Зүркм, джиргълин сүл кииллгънд,
Зöргтä андгъаран күцднь күүцджäнä,
Цугтнь дуудан Тöрскндäн öглäв,
Цусн, джиргълäн ода öгчäнäв.
Хаврин эклц сонъсдж дууллав,
Хортнас Тöрскäн харсдж дууллав.
Яргъчин сүк деерäн үздж,
Ядсн сүл дуугъан бичджäнäв.
Дум сулдхвр нанд дасхла,
Дум зöргтäгъäр үкхлäм байрлх,
Нартд дуугъар джиргълм туурла,
Ноолдани дуугъар үклм күнъкнх!

КИИЛГ

Дильбар күүкн дуулдж,
Дуртадан киилг уйна.
Салькн күршго холд
Сääхн иньгнь йовна.
Торгъар хурдлдж гарнь
Торлздж зүүгъäн татна.
Зүркнäннь сääхн седкл
Залгълдулдж дарандн тäвнä.
Киилг белн. Болв,
Кеерүлмджин цацг кергтä.

Байртагъар инӓдж Дильбар
Болгъадж ӱулӓн хӓлӓнӓ.
Генткн нарн суухин
Герл торгънд унв,
Цегӓхн ханцн гатцас
Цогц ӱзгдсн болв.
Бас тиигджӓтл, зӓнъгч
Бичг ӧгн зулв.
Бичг: «Чини иньгчн
Баатршдж ӱкв» — гив.
Церд мет Дильбар
Цӓӓдж тагчг зогсв.
Салькта нуурин усншнъ
Сӓӓхн ӧрчнь кӧвклзв.
— Худл! Иткджӓхшив! — гидж,
Хӓӓкрн, шуукрад тагчгрв.
Сувсн хойр нӱлмсн
Сурмсгиннь ӱзӱрт гилвкв.
Дарунь киилгӓн орадж,
Дильбар адгъдж гӱӱв.
Поштин герт ирӓд,
Белгим йовултн! — гив.
— Тертн угалм, ӱкджлм!
— Тӧр уга, йоввултн!
Хар газрар даргдсн болвчн,
Хӓӓртӓ киилгим ӱмсктн.
Киилг ӱмсхлӓрн баатр
Киилдж дакнас ӓмдрх.
Гейӱрдж, дурлад кӱлӓсн,
Ганцхн намагъан сонъсх!
Дильбариг ӓмтн сонъсдж,
Дурна ӱнн гивв.
Кӧвӱг олад дурна,
Киилг ӱмскхлӓ — ӓмдрв.
Халун седклин нилч
Хӓӓртӓ болдгнь лавлгдв.
Дильбарур ӧрӱни нарнла
Дурта кӱлӓснь адгъв,
Ценъкр торгън киилгтӓ
Цагъан седклтӓ ирв.

Орчулснь: Кӧглтин Дава.

****

ХУРЦ УХАТА ХУРДН КЕЛТӒ ЭРДНЬ ӦВГН

(Монъгълин тууд ж-тӱӱкӓс)

Кезӓнӓ бӓӓдж. Ценъкр уснаннь дольгагъар кӧвӓгъӓн цоксн Орхн голин кӧвӓд, кӧкрсн сӓӓхн тенъгр дор, кӧрстӓ элвг газр деер, тууджин утд туурсн Монъглин орн— нутгт, керсӱ хурц ухагъарн нертӓ болсн, угатӓ кӧгшн ӧвгн Эрднь эмгтӓгъӓн хоюрн тӱрӱ — зӱдӱ ӱзӓд, олн джилд бӓӓдж.

Тер кемд Монъглин цагъан хан Дамб болн Китдин шар хан Замб хоӥр хоорндан, олмгъа хурдн керсӱ ухата залу кенӓ алвтд бӓӓдгинь олхар маргъа кенӓ.

Долан-долан дӧчн ӥнсн хонгт хоӥр хаани алвтас цуглулсн минъгън цецн керсӱ залус хаадудин тӓвсн сурврмудт хӓрӱ ӧгч чадл уга яргъчин сӱкӓс толгъагъан геенӓ.

Монъглин цагъан хан Дамбд Орхн голин кӧвӓд ухагъарн туурсн угатӓ хӧӧч ӧвгн Эрднь бӓӓдгдж гисн зӓнъг кӱргнӓ. Хаана тӓӓшнр ӧдрин биӥд ӧвгиг олад ӧндр цагъан ӧргӓгъӱр чирӓд авад ирнӓ.

Хаана ахлгч тӓӓшнь Эрднь ӧвгнд иигдж келдг болна:

— Кемр хойр хаана сурврмудт керсӱ сӓн хӓрӱ олад олмгъагъар ӧгхлӓрн кӧгшрсн насндан эврӓннь ӱклӓр ӱкхч, эс гихлӓ энлдж яргъчин кӱнд цӧ сӱкӓс цагъан толгъагъасн салхч.

Тӱмн цагъан темӓнӓ нооснас тӱӱдж булинь шӱӱгъӓд орчлнъгин эрдмтӓ гисн урнар босхгдсн ӧргӓн алтн шивӓн ӧмн Эрднь ӧвгн ирӓд:

— Шар нарн дор бӓӓх орчлнъгин хаадудас деед бурхни илчӓр ӥилгърсн хойр хаана зака сонъсджанав! — гинӓ.

Монъглин цагъан хан тӳрӳн сурвран иигдж тäвнä:

— Газр деер бääдг гурвн холиг нерäд.

Хаана тер сурврт тӳрд гидж ухалад Эрднь öвгн иим хäрӳ öгнä:

— Ӳксн кӳӳнд нарн хол.
Муурсн мöрнд гер хол.
Öлн кӳӳнд öдрин чилгчнь хол.

Хойр хан хоорндан кӳӳнддж öвгнä хäрӳг керсӳ гидж шиидна. Китдин шар хан Замб кöгшн Эрднин чирä хäлäдж:

— Гурвн цагъаниг нерäд,— гинä.

Удан ухалл уга, ухананнь гӳӳнäс Эрднь иим хäрӳ öгнä:

— Öсджäх кöвӳнä шӳднь цагъан.
Кöгшрджäх залун ӳсн цагъан.
Ӳксн кӳӳнä хумхарсн яск цагъан.

Хойр хан хоорндан кӳӳнддж Эрднин хäрӳг олмгъа керсӳд тоолна. Монъглин цагъан хан Дамб иим сурвр тäвнä:

— Гурвн кöк öнътäг нерäд.

Эн хаана сурврт Эрднь öвгн иим хäрӳ öгнä:

— Маанр деер мануртсн тенъгр кöк.
Теегт шатсн аргъсна утан кöк.
Орхн голин усн кöк.

Хойр хан хäрӳг бас олмгъа керсӳд тоолна. Китдин шар хан Замб:

— Газр деер ӳзгдг гурвн хурциг нерäд,— гидж, эрт — дург гигъäд ӳрглäд одсн Эрднь öвгнд келнä. Эн сурвртнь Эрднь öвгн тӳрд гилго дарунь иим хäрӳ öгнä:

— Öлсджäхин шӳдн хурц.
Ӳкджäхин хäлäц хурц.
Ӳӳлд заагас гарсн нарни толь хурц.

Öвгнä ухана олмгъа керсӳ хойр хан öврäд эн хäрӳгъинь бас эндӳ угад тоолна. Монъглин цагъан хан Дамб иим сурвр тäвнä:

Орчлнъгд гурвн эс бääсиг нерäд.

Эн сурврт невчкн зуур ухалад Эрднь öвгн мусг — мусг гидж иим хäрӳ öгнä:

— Тенъгс деер ора эс бääсмн.
Тенъгр тулсн бахнс эс бääсмн.
Уулмуд орасн бӳс эс бääсмн.

Такчгар нег негнӳрн хäлäдж хойр хан чик гидж батлна. Китдин шар хан Замб иим сурвр тäвнä:

— Гурвн иткдж болшгог нерäд.

Эрднь өвгн эн сурврт иим һарү өгнә.

— Ирхиг зогсахв гисиг итклдж болшго.
Угатан байджсн зүүд иткдж болшго.
У көдән джирлгъ иткдж болшго.

Китдин шар хан Замб монъглин цагъан хан Дамбд:

— Манагъар болхла керсү,— гихлань,
— Манагъар болхла бас тиим,— гидж
хан Дамб келнә.

Монъглин цагъан хан Дамб иим сурвр тәвнә:

— Гурвн хурдниг нерәд.

Эн сурвтнь Эрднь өвгн түдл уга иим һарү өгнә:

— Хаврин салькн теегт хурдн.
Сән мөрнә түүдл хурдн.
Цецн залун ухан хурдн.

Хаадуд эн һарүг олмгъад тоолна. Китдин шар хан Замб:

— Гурвн байниг нерәд,— гинә.

Түрд гидж ухалад Эрднь өвгн иигдж келнә:

— Ӑмдин эк — газр байн.
Олн үртә бүл байн.
Ик медрлтә цецн байн.

Хойр хан хоорндан цуг газр мана, бүлмдн то уга, медрлмдн зах уга гидж өвгнә өгсн һарүг бас керсүд тоолна. Монъглин цагъан хан Дамб иим сурвр тәвнә:

— Гурвн өндр өргн, күцдж болшгог нерәд.

Такчг тоолад ухалджагъад Эрднь өвгн иим һарү өгнә:

— Күмни седкл өндр-өргн, күцдж болшго.
Күнъкән уха авсн дегтр өндр-өргн, күцдж болшго.
Чидлтә йосна догшнь өндр-өргн, күцдж болшго.

Хойр хан күүндәд мана йосна чидл күцдж болшгонь лавта, үнн гидж һарүг керсүд тоолна. Китдин шар хан Замб иим сурвр тәвнә:

— Гурвн зах угаг нерәд.

Эрднь өвгн дотран мусхлздж иим һарү өгнә:

— Көк тенъгр зах уга.
Күмни ухан зах уга.
Бас күмни монъхг зах уга.

Ман хойрин дор бәәх әмтнә монъхгд зах угань үнн гидж хойр хан эн һарүг олмгъа керсүд тоолна. Монъглин цагъан хан Дамб иим сурвр тәвнә:

— Гурвн догшниг нерәд.

Эрднь өвгн эн сурвртнь һарү зөвәр удан ухалдж зөрәд иим һарү өгнә:

— Тöмр кöрäдсн кöрä тöмрт догшн.
Хаанас зака авсн тääш улсд догшн.
Шарлджн заагт бултсн могъа дöгшн.
Хойр хан хоорндан кӱӳндäд нег шиидвр олдж чадад хойр ахлгч тääшäн дуудна. Хойр тääшнь хоорндан кӱӳндäд, хаадудт, тана зака кӱцäхлäрн маанр äмт äрвлдговдн гинä. Хаадуд тер учрас авн öвгнä öгсн хäрӱг бас керсӱл тоолна. Китдин шар хан Замб иим сурвр тäвнä:
— Гурвн деегӱриг нерäд.
Эрднь öвгн эн сурврт иим хäрӱ öгнä:
— Уулин орад ургъсн модн деегӱр.
Тохмта бӱлäс гарсн бер деегӱр.
Сäн нохата мал деегӱр.
Эн хäрӱг хойр хан ӱг угагъар олмгъад тоолна. Монъглин цагъан хан Дамб иим сурвр тäвдг болна:
— Гурвн болшгог нерäд.
Эрднь öвгн иигдж хäрӱ öгнä:
— Нег модн тӱлäн болшго.
Нег кӱӳнäс джиргъл тöрӱлдж болшго.
Монъхг хан монък болшго.
Ман хойр мöнък болхвдн гидж хойр хан öвгнä келсиг керсӱд тоолна. Китдин шар хан Замб:
— Гурвн ирхиг нерäд,— гинä.
Эрднь öвгн эн сурвртнь иигдж хäрӱ öгнä:
— Киитн ӱвлин хööн хавр ирх.
Кӱмни удан кӱлäсн байр ирх.
Кӱн болгънд ӱкл ирх.
Үнн гидж хаадуд сӱл сурвран хамдан иигдж тäвнä:
— Гурвн ахлхиг нерäд.
Эн сурвртнь Эрднь öвгн иим хäрӱ öгнä:
— Экин ӱрдӱдäс эрт тöрсн эр киӱстäнь ах.
Ө — шугъу модндь öндрнь ах.
Орчлнгин олн хаадудас ухатань ах.
Хойр хан эн хäрӱг чик гигäд, öвгиг хäртхä гинä, öвгн öргäгъäс гарн дару хойр хан хоорндан ман хойрас кеӱнь ахлхм гигъäд, Китдин шар хан Замб — «Би», Монъглин цагъан хан Дамб — «Би» — гигъäд керӱл гаргъад, негнегäн цохдад, цусн махан асхад, цӱӱгä кесг зун джилмӱдт кедж.

Тиигджäтлнь Монъглин орн — нутгт цецн гӱн ухата Суха — Баатр, Китдин орн — нутгт цецн — гӱн ухата Мао Цзе — дун баатр, орчлнъгд кӱнъкäнäрн нер гарч туурсн алдр Ленин баатрас сургъмдж авад, олн сай ул-

сан хаадуд, тääшпр, баячудин öмнäс босхад, бäрлдä кегъäд, Монъгл Китд хоiр орн нутгиг мöнък сääхн хӳвтä, ни — тöвкнӳн джиргълӳр кӳргдж гинä.

Хурц хурдн олмгъа келтä, керсӳ гӳн ухата, ӳкл уга Эрднь öвгн мана цаг кӳртл олна зӳркнд äмд бääгъäд, олни сä кӳцсн зӳтклгънд тусан кӳргäд, амулнъг менд бääдгдж гидж келдг болна.

Орчулснь: Кöглтин Дава.

ЭКИН ЗӲРКН

(Грузин туудж — тӳӳкäс)

Кезäнä нег цагт дӳӳвр наснлан кӳрсн баахн залу модта уулмуд заагт анъгучлдж йовад, öндр уулин орад ӳзгдäд уга ке сääхн öргä ӳзнä. Уулин хурц нарна толь öргäн алтнораднь тусдж шатад, öдр нарни чидлäр мандлджах, аль тер öргäгъäс цäädж падрджахнь медгдхш. Джигтä йовдлиг алнъгтрдж гääхджäхлäнь ööгӳрнь шус гигъäд арвн хоiр цагъан шург ноха гӳӳгъäд гарад одна. Ардаснь саадган бели бäрсн, арвн долан наста, орчлнъгд ӳзгдäд уга кöркхн чирäтä, кевтä — янзта цогцта сääхлä, сääхн кер мöрнäнь джола ниигт торгън дел деернь хайдж, баахн залун ööгӳр давад, эвтä бичкхн гарари дайлад менддж, зеегтä тöгрг хар нӳдäрн ик байр öгнäв гисн болад, ганъхад гарад одна.

Баахн залун öрчд öмнь медгдäд уга герлтä алдр хӳв тöрäд, орчлнъгин сääхнь, залун цуг джиргълиннь öмн бääх сääхнь, тер кӳӳкнä хäлäцд цугълрсн болна. Залу эврäннь кӳлгäн кӳӳкнä мöрäр залад довтлдж, давсн кӳӳк кӳцäд:

— Орчлнъг бӳдрсн хööн, мöнък мана газрин кöрс тӳрӳн кöркхнäри кеерӳлсн теркä сääхлä, тана нерити меддж болхий? —гидж сурна.

— Мини нерн — Дурн, — гидж джööлн, таалмджта, чикнä худжр эвлдж таалсн дуугъар сääхлä хäрӳ öгнä. Кöвӳн байран бäрдж ядад:

— Кӳӳкн, багъ мини джиргълд нарн болад мандлсн, хаврин кöкрсн теегт бӳчрäн ööдäн öрäд öсн эрк сääхн. цецг болгсн, иньг мини, сурсв чамаг, гергм бол! Дурлв чамд! — гинä.

Кӳӳкн келсн ӳгинь сонъсад мусхлздж:

— Уулмуд заагт анъгушлдж йовад генткн харгъсн чини ӱг ягъдж иткхв? Дурта болхла дуран батлад нанд ӱзӱл, — гинӓ.

— Кел, зак, иньг мини, келсичн байрлдж кӱцӓнӓв,— гидж кӧвӱн кӱӱкнӓ зака кӱлӓнӓ.

— Кемр чи нанд йосн гӱӱнӓр дурлсн болхла,— ода шутдан хӓрӓд, эн сӧ мини ӧргӓгъӱр гаргъсн экиннь зӱрк авад ир, — гидж кӱӱкн закна.

Кӧвӱнӓ ухань харнъгутрад одв, болв ӧрчднь тӧрсн дурна чидл диилӓд:

— Кӱлӓ, закагъичн кӱцӓнӓв! — гидж мӧрӓн эргӱлӓд, эврӓнь гер талагшан довтлад гарв.

Сӓӓхн кӧгшн экнь ӧмнӓснь байрлдж тосад:

— Деед бурхна нилч бӓӓнӓ гидг эн. Ганцхн мини хӓлӓсн кӧвӱгъим галвин ӧмн гӱрмӓс гетлгъӓд герӱрнь авад ирвл. Тенъгрт ӱӱлд цугълрдж, салькн эклджӓнӓ. Чамагъан зеткрлӓ харгъад одвзго гигъӓд зӱркм ӧвдӓд бӓӓв. Ю иднӓч? — гидж такчг уха тунсн кӧвӱнӓннь толгъа теврӓд энъкрлдж сурна. Болв баахн залу нӱднӓннь ӧмн ганцхн эндрк сӓӓхлӓ ӱздж, чикндӓн джӧӧлн дуугъинь сонгсдж, «дурта болхла — дуран батлдж ӱзӱл», гидж келсн ӱгинь санн, шурд гидж ормасн босад, хурц ут утхарн экиннь ӧрч шаагъад, зӱркинь керчӓд авн газаран гарна.

Газа харнъгу хар сӧ. Огътргъу цӓклӓд, хур шаргад асхад бӓӓнӓ. Залу мӧрӓн адгъдж унад, ӧдрӓр ӱзсн ӧргӓ талагшан, келсн кӱӱкнӓннь сурсиг кӱцӓсӓн ӱзӱлхӓр, нӱд чичм харнъгугъар, уулин чагчм ирмгӓр довтлна.

Генткн сӧӧгъин харнъгуд:

— Кукн мини, болгъа! — гидж келсн экиннь зӱркнӓ ду сонъсад, мӧрнӓсн залу буугъад, хойр — гурв алхад малянь ишӓр ӧмнӓн хатхад хӓлӓнӓ. Дорнь йорал уга гӱн нӱкн бӓӓдж.

«Экин зӱркн иим бӓӓджл,»— гидж келӓд гейӱрдж ууляд, эврӓнь гаргъсн хар ик килнцӓн ягъдж тӓвӱлхв гидж зовад, кӧвӱн тер гӱн нӱкнд гӓрӓддж унад ӱкхӓр седв.

«Аргъулд, кукн мини, зовлнъг деерм зовлнъг бичӓ нем. Чи байрта, хӱвтӓ джиргъхлӓ — мини сӓкӱснд сӓн болх!»—гидж тӱнъгшсн экиннь зӱркнӓ ду сонъсад кӧвӱн тамин амнас хооран гарч. Тер цагас авн ода кӱртл гейӱрӓд уульсн залун дун шуукрсн салькна дуунд сонгсддж, тенъгрӓс асхрсн хурин усар нульмснь газрт ундгдж гинӓ.

Орчулснь: Кӧглтин Дава.

Андрей Ольшанский

«АЛЬМНА МОДН»

Нег ӳӳлдвртä драм

НААДНД ОРЛЦХ УЛСНЬ:

ДАШЕНЬКА
ОЛЬГА
АЛЕКСЕЙ
ИЛЬЯ
ЕГОР ИВАНОВИЧ

НААДН ТЕЕГИН КОЛХОЗД ГАРЧАНА.

Намр, болв нарна герл, терз гатцас бичкн хорат, элдв кевäр герлткнä. Йир цевр. Намчта синтц кӧшг, хоран зӳн биитк талинь öрäлнä. Кӧшг ца орн болн тумбочк ӳзгднä. Тумбочк деер кувшинд тäвсн цецгä зогсчана.

Сууасн улс тус ордг ӳӳдн баäнä. Барун бийäгшäн наатк хорагъурнь ордг ӳӳдн ӳзгднä. Терз хоорндк эрсд, рамклчксн гер — бӳлäрн цокулсн зургуд öлгäтä. Рамкд уга зургуднь, камод деер бääсн, нӳр — ӳздг герин зивгäр хатхата.

Тиим зургуд олн. Камодин нег яршгнь сугълата, пол деер бääнä. Дотр ӳмсдг хувцн — хунр, оньчта олн зӳсн эддин тасрха — кизäрмӳд, аль — бис делгäтä. Дашенькиг ирхлä, Ольга эврäннь хувцан диглджäсн бääдлтä. Дашенька болхла, Ольгта иигдж харгълдсндан байрлад, эврäннь чемодан деерäн мусхлзад хäлäгъäд сууна.

Д а ш е н ь к а. Эн кевäр, дäкнäс игäд чамта ӳзлдсндм, намаг ямаран байрта бääхиг меддг болхнч!

Ольга: Ичр угач. Йовснань ард, адг ядхдан зäңъгäн илгäсн болхнчн. Тӱӱнäс нааран öрäл джил дaвбш!

Дашенька. Йилгъл уга, эс йовсн болад бääхов. Ямаран кӱчтä кевäр, чи бидн хоïр тиикд бääлäвдн. Медджäнч? ӱннднь келхд, цуг арвхн öдр... болвчн ямаран сäн, ямаран иньг билäвдн.

Ольга. А чи меднч, саак тӱрӱн асхан; «Тадн бичä санагъан зовад бääтн... би болхла пол деер чигн унтвв». Меднч?

Дашенька. (мусхлзад). А чи, нан тал хäлäгъä бääдж, тагчг бääнäч.

Ольга. (Адгъад). Э тиим, тиим, медӱв, мä чамд! Балгьсна улс ӱнäртäн пол деер унтдг болхий? (инäнä).

Дашенька. Ик гидгäр сӱрдджäнäв: Ямаран бääдлтä улс болхв ягъдж мадниг тосна гилч. Дäкäд болхла, гертäсн гарч, юмнд одад уга билäв. А инди ӱвл, шин газр орулад мадниг, багъчудиг дуудхд — тиикд гертäн тесдж суудж чадсн угав. зуг тӱӱнä хööн, бийäн эс болхар бäрäд орксн болвзгов гидж санув.

Ольга. Мана äмтс йилгъл уга йосн улс. Ирсндтн цугтан танд байрлджана,— (аргъул) .А ода, би болхла, кӱлäсн кӱӱгъäн ирӱлдж ядджанав. (Дашенька алнъгтрсн бääдлтäгъäр Ольгур хäлäнä, башрдсан медӱлшгогъар) уга... би йирдäн келджäнäв (терзӱр ööрдäд уульнцур хäлäнä, дäкäд тӱнäсн наатк терзӱрнь одна).

Дашенька. Чи кӱ кӱлäджäнч?

Ольга. (хадагъад). Хä,—эс болхий! Одачи джиргълм дала. (ӱӱднд гармонин аïс сонъгсгдна, болв гармолиг, минь ööрхнд частушк дуулад ääгънць дарчкв).

Алтн оддуд
Тенъгрт гилвкдж гӱӱлдв,
Кишгтä одн дор
Ӱӱрмӱдäрн, бидн тöрвдн.

(дакн багъчудин инäдн, келсн ӱг сонъгсгдв).

«Ах, Коля, Коля. Ленинградин гидмч, биилдж эс чаддмч» (шинäс инäлдсн, цаарлдж йовсн улсин дун сонъсгдна).

Эндр маднд багъчудин слет болхмн. Сонъгслч?

Дашенька. Сонътсла. (терзин ööр одад сууна).

Ольга. Äмтнä ирлгън келдг уга ик! Цуг районас ирцхäв,эдн цугтан, ӱвлäгъä манур ирсн улс. Басл чамла äдл. Мадниг чигн, колхозин улсиг бас дуудулв.(Дашень-

кин ööр суугъад) Чи нанд ним юм келлчн: кемр кениг болучн слетд илгäхлä, эрк биш ирх зöвтäй?

Д а ш е н ь к а. Э, ирлго·

О л ь г а. (байрлад). Уннчй? кемр слетур илгäхлä? (бахмджтагъар Дашенькиг теврäд). Кемр кÿлäджäхлä...

Д а ш е н ь к а. Адталч. (холас äрä öрвäд дун сонъгсгдна).

Го кöк уласн сармтрдж
Шинäс хамтхасарн шуугна,
Моднд очнас шатсн тÿÿмршнъг
Дурн мини падрна.

О л ь г а. Дурн... (тагчг бääджäгъäд) не, ягънач? келлчн ямаран кевäр бÿÿрлсäн, ягъдж кöдлджäхäн?

Д а ш е н к а. Ягъдж кöдлджäхäн? Меднч, Оля, чи намаг чадшго гидж алмацджалч?

О л ь г а. Алмацджалав, терчн ÿнн· Тегäд чадвч?

Д а ш е н ь к а. Уга.

О л ь г а. Ягъад уга болджахмб?

Д а ш е н ь к а. Мини сансн санагъар юмн болсн уга. Медрлм мини багъ. А техникиг ямаранинь эврäн меднäч. (саналдад). Тер учрар би тооч болдж орув.

О л ь г а. Сäн, тÿрÿн авгтан юугъарн му болджахмб? Зуг сääнäр кöдлхмн.

Д а ш е н ь к а. Му бишл, а... болвчн сансм биш. Ягъдг болвчн механизаторин курст оч йовнав. Чи намаг гундл тöрджäнä гидж бичä сан. Би... йир хÿвтäв.

О л ь г а. (öörнь сууна). Би чамд нег ÿг келсÿв, Дашенька...

(нигдж ÿг келлгънлäнь терзäр цоксн ä сонъгсгдв. Ольга ормасн босв. Терзин ца Егор Иванович ÿзгднä, гунрхсар). Ай тайта Егор? Дакад та юнъгад ирвт?

Е г о р И в а н о в и ч. — Би Илюшиг ÿзс гигъäд.

О л ь г а. Илюштн унтдж кевтнä. Одахн ирлä, унтдж одв. (ÿÿднÿр хäлäгъäд) йовтн, эцкиг—ÿзтл. Тертн, танд йир уурта бääнä.

Е г о р И в а н о в и ч. Меднäв. (тагчг бääджäгъäд) нанд Илюшиг?

О л ь г а. чадшгов. Бичä суртн!

Е г о р И в а н о в и ч. — Эх, чи кÿÿнäгъäр большголч. (гарна).

Д а ш е н ь к а. Кемб одакчн?

О л ь г а. Иа йир... нег кÿн... зуг мана кÿÿрт саалтг болв.

Дашенька. Сонъгсджанав, сонъгсджанав.

Ольга. (уданар). Бачмд келн гихлä, ўгчн олдхш...

Дашенька. А чи болгъагъад тöвшўнäр кел.

Ольга. (аргъулхар). Би нег кўўнлä харгъад...

Дашенька.— Ой. Седклäн öгчквч?

Ольга. Медджäхшив, тана балгъсна зокалар ямаран болдгинь, а манатъар... э, нам эврäгъäрнчн меджäхшив. Зуг меддгм, нанд зўўдндм ўзгднä... А кемр зўўднд эс орхла, тöрўц унтдж чадхшив.

Дашенька. тииклä — дурлчкджич.

Ольга. Иим мууль бääдв?

Дашенька. Юн мууль бääх билä? Ямаран генич. (зöргтäгъäр) энчн хўв, йоста ик тидг хўв.

Ольга. А би келджäнäв, мууль гигъäд: (тагчг бääджäгъäд) ода зовлнъган эдлхўв.

Дашенька. Олюшка, энчн зовлнъгий? — Кемр чи медсн болхнчн...

Ольга. Я би медхäр седджäхшив, нанас кöлтä зовтха гиджäнäв, (öсрдж босад, камод тал гўўдж одад, кесг зургуд авна) ўзджäнч, кедў юм илгäсинь? Тиигчкäд мел цугтан нег кевäр «санджийов», «мöнъкинд чинив». (Дашенька зургудинь хäлäнä). Ўўндчн нам мана селäнäчн... талдан чигн газрас бääнä. Эн лейтенантиг эргўлäд хäлäлчн...

Дашенька. (умшна). «Зўркн болсн Оля, мана Шепетовкур иртн, эс гидж ю болвчн бичтн. Мендитн кўлäджäнäв,хаврин загълма шовун, хавр кўлäсн мет, би тана мендитн кўлäджäнäв».

Ольга. Не ўзджäнч. Нанд кергтä биш тўўнä загълмас. Би талданиг кўлäджäлäв... талданиг... (ууртагъар) Хаврин хариг кўлäсн бääджв. Оньдинд тер шорад, соляркд лашата йовна.

Дашенька. Оля, учр тўўнд бääнä болгъджанч? Тöрўн тўўндчн учр уга. (эмäгъäд). Би чигнь... бас.

Ольга. (Öвäрц хäлäцäр Дашенькўр хäлäв, тернь такчг.) Тиклä эн. (дакад ööрнь одад суугъад биидäн шахад теврв). Ўнний?

Дашенька. Тўрўн болдж кўн болсара.

Ольга. Бас балгъсна кўний?

Дашенька. Э, совхозд директорин кабинетд таньлдлавдн. Терўг авгтан нам би оньгъсн уга билäв,— тиигн гихнь, кöвўн. Тиигджäгъäд хамдан хойурн гарвдн. Эн, мини чемода авад, намаг клубт кўргв. Тўрўн авгтан

тенд, нанд нег хора гаргъдж ӧгв. Намаг эн тендӓн эргӓд хӓлӓтл, кӧвӱн беш тӱлджӓдж.

Ольга. — Тевчнъгъӱй?

Дашенька. Таалмджта кӱн. (тагчг).

Ольга. А цаарандць ягъв?

Дашенька. Нан тал ирӓд бӓӓдг болв.

Ольга. А дакад?

Дашенька. Дӓкӓд би тӱн тал оддг болв. Кӧдлмшӓсн ирн, певчк ӧлг авчкад, тӱӱнӱр гӱӱдг болвв. Кӧлм газрт кӱрсн угань медгдхш. Газа кинтн салькта... ӱвлин чилгчӓр догшн шуургьн билӓ...

Ольга. Манахнд, оньдинд тиим болдмн.

Дашенька. А нанд халун. Тӱӱнӱр гӱӱгъӓд ирчкӓд, цугтнь мартчкдг билӓв. Терз гатц шуурад бӓӓвчн, нанд болхла хавр болдж медгддг билӓ. Царцаха ду гархла шовун дуулджахшнъг болгъдг билӓв.

Ольга. Дурлчкджич. Алхан уга.

Дашенька. — Намаг теврчкӓд, «бидн хоӣр гилм, оньдинд шин джиргълд ирвдн. Оньдинд. Маднд гер бӓрж ӧгх—тер цагт сад тӓрхмн. Тӱрӱн альмна модиг чини терз тус суулгъхмн... (эмӓгъӓд), минь тер цагас нааран эн намаг альмн гидж нерӓддг болв.

Ольга: Ӱгнь ямаран. Балгъснай?

Дашенька: Мана.

Ольга: — Танахс цугтан тиим. — Минн чигнь тиим. Болв минигьин занъгнь талдан: ирчкӓд, тагчг суудм. Гаран сул тӓвнӓ гих юмн тӧрӱн уга. Хӓлӓгъӓ, хӓлӓгъӓ бӓӓтлнь, мини зӱркн догдлад ирнӓ. Нӱднь сӓӓхн кӧк, хӓлӓгъӓд оркхла биӣим авлчкна. Нег сӓнь,— тӱӱг цӧӧк ӱзнӓв.

Дашенька: — Теегтий? Ода цугтан тенд. Би эврӓгъӓн бас долан хонгтан ӱзхшив (саналдад). Болв, ода удан биш... ӱвлдӓн хӓрӱ ирнӓв,— тиикдӓ би тӱӱтӓгъӓн... (чинъгнджӓгъӓд) сонъгсчанч?

Ольга. — (бсcад бас чинънӓ), Кӱн аашчу?

Дашенька (терзӱр гӱӱдж одад) : Юнъгад чамд эс сонъгсгдна? Шовуд дулан газрур нисджӓнӓ. Тогъруд (байртагъар) Ӱдл уга, ӱвл! Ӱдл уга, бидн дӓкӓд хамдан бӓӓхвдн...

(Ольга Дашенькур одв, сонъгсцхав. Илья ордж ирв.)

Илья: (ӱӱднӓс заагрлго) ӓрӓ эрг — дӱрг гиджӓтлм, алг шаазгъа сарджнънджах, аль буудя асхрджах болдж медгдв. Нам алькнчн биш бӓӓдж. (хӓлӓгъӓд) эн кемб?

О л ь г а: — Д а ш е н ь к а. Бас танахна күн.

И л ь я: — Москваний?

Д а ш е н ь к а: Уга. Рязана.

И л ь я: Мана Рязаньд тенъгрин ки, нүдтä, тедниг идäд бääвчн, нүдäрн хäлäгъäд бääнä. Түнäсий? (инäнä).

Д а ш е н ь к а: (мусхлзад) Э, тендäс. Зуг юнъгад наад бäрнäт?

О л ь г а: — Чи түрүлäд бийäн эргүлäд хäлäчк: биичн нööрмүч, үсндчн öрүлг, сääхлä.

И л ь я: — Бас чик. (Дашенькур öргäрн заагъад) үүрчиний?

О л ь г а: Тиим гихов, үвлäгъä ирхлäрн, арвн хонгт нанта бääлä...

И л ь я: Не, кемр үр күүкнчн болхла, Оля, үүнäнчн ööр, чини цумрха йовдлиг күүндий.

Д а ш е н ь к а Ямаран цумрха йовдл? (Дашенькур хäлäчкäд, адгъад) äрлгъич цааран, Илюша. (Илья медмджäн угагъар нүр — үздг герүр хäлäчкäд, бийäн ясв. Дашенька Ольгиг хаджугшан кöтлв.)

Д а ш е н ь к а: — (аргъул) Одакчн... эний?

О л ь г а: Ягъджасичн энв? Энчн Илюша. Тракторист. Манад патърлджана.

И л ь я.— (терзин öмн суугъад) Бäр гиджäнч? А би тиим биш гиджäнäв. Ирлцäн уга болджана — Оля.

О л ь г а.— (эргäд) Толгъам мини öвчäлä.

И л ь я. — Эндäн келхд, тана колхозур намаг ямаран учрар илгäсн болджахм? Толгъан эмд гүүлгджäхäрий?

Д а ш е н ь к а.— (зöргтäгъäр) тигäд... күн гемтдго гиджäнч?

И л ь я. — А та, күүнä харсачар кöдлдж йовсн болузавт? Тиим эрдмтä улс манд ода деерäн кергладжäхш. (Ольгд) чи öцклдүр, бийнь ормд, машинäнь рулäн кенд бäрүлвч? Бичкн күүкдтий? Терчн, велосипедäр гүүлгхäс биш, а тавн тонн чирдг машинд суулгъна гисн хаджгър. Кезä терчн, машинä тос авч ирв? Асхладий? Не, тооллчн, ямаран удан хара зогслгън тер.

О л ь г а. (зöрäд) Келвшв би, толгъам öвчäлä гидж

И л ь я. Медгдджäнä, чини толгъачн, нег күн ирх алднд тегäд оч öвднä... насвь хöрн тавта, дуундин ургьцта, тиим күн.

О л ь г а (уурлад). Тиимчн болг. (Хооран заагрчкад) Күн кевтäгъäр юнъгад эс медж чаднач?

Илья. Тӧрүн чадшгов.

Ольга. Зүркн чамд уга. Эврӓн... Бӓӓдлчнь... зовлнъг үзӓд уга бӓӓджич.

Илья: Юнъгад? Үлгүрлхд, ӧцкүлдүр асхн чини тӧлӓ, зовлав.

Ольга. Зовх юмн уга.

Илья: (шүрүгъӓр) Му йовдл гаргъавч, Оля.

Ольга (Дашенькин хӓлӓцӓс зулад). Зуг, чи намаг сургъдж чадшгоч.

Илья. Би бас тиигдж санджанав, би чадшгов. Би кемб? Москван заводин негл эгл кӧвүмб? Газрин тускар би ю меддг билӓв? Түн деегүр йовдгинь меддг билӓв. Болснь тер. Ода ирчкӓд...

Ольга. Би түүнӓнчн тускар келджӓхшив.

Илья. А би үүнӓнчн тускар, аашхдан санлав: Кемр мини эс меддгим — медүлӓд дасхк гидж. Тегӓд дасхв. Чирӓгъӓн кӧӧдшго, нерӓн гуташгон кергт, ю эс ухалсн болхв,— чи түүг меднч?

Дашенька. Би медджӓнӓв.

Илья. (Күцс сонъгслго) Юн?

Дашенька.(Уурлад.) Уга, юмн биш.

Илья. Оля, сӓн болджахш.

Ольга. Тегӓд юн болджана, би сетклӓн ӧгч кӧдлджӓхший? (гундад) ханджанав.

Илья:. Кемр би тиигдж санджасн болхла, би чам тал ирхн уга билӓв. Шуд тана колхозин толгъачур одх билӓв. Амр бишийй? Не тиклӓ үүнӓс сурий? Даша, чамд юн гидж медгдджӓнӓ? Не ягъад эн иигсн...

Ольга: (хаджугъасн орлцад) энчн, шишлнъг мини туск керг.

Илья: (гундлтагъар) урднь чигн үүнӓнчн тускар би сонъгсав. Ганцхн чамас биш — кесг улсас сонъгслав. Би... алнъг болнав. Күүнӓ шишлнъ тер ӓмд джиргълин керг. Цуг, ю кенӓ тер, мел, эврӓн кенӓ, шишлнъг. Тиимий? Болв бидн неджӓдӓр бӓӓхшлм бидн. Нег — негӓн хӓлӓнӓл бидн.

Ольга:— нег — негӓн хӓлӓлднӓ гисн чик, а күүнӓ хӓлӓцлгън, наатк тӧр,— эс болхар тӧрт орлцна гисн хаджгър.

Илья: Э. Орлцдж чигн болджана.

Дашенька: А та мел данъгин күүнӓ хоорнднь орлцдэт?

Илья: Данъгин. Кемр, хаджгър юм ўзхлäрн данъгин
Дашенька: Нä дурна тöрт басиñ?

Ольга: (ööläd) Энўг, эн тускиг меддг гидж санджанч? ўнäнчн зўркнь киитн болдмн.

Илья: А чини сеткл ямаран?

Ольга: (ууртагъар) Иим тöрт орлцдг кўн, хамагъас олдв гихв. Дурлх эс дурлхан бас ўўнäс сурхмдж. (тагчг болцхав).

Дашенька: Кўўнä хўвд саалтг болдв? (халурхад) Хўв гисн тертн, йосн цецкä болджана. Тадн медджäнт, иим эркн кўўрт... Тўўг хардж хäлäх зöвтä.

Илья: Тиим... би одахн кеер цецкä ўзўв, нернь—... сокту бор иим цагъан, джööлкн, болучн дотран хорта.

Дашенька: Би тиимин тускар келджäхшив.

Илья: (болгъамджтагъар) Тегäд, Оля, кўўндврäн таслсн угавдн? (Ольга буру хандна) Не тиим болхла, эврäннь хўвäн хадгъл. Бийинчн керг. Зуг чамд селвгäн öгчäнäв, олна тöрўр бас хäлäн бä. (Гархар седнä).

Ольга: Ягъад болвчн, чини селвг угагъар бääдж чадхув. Егор Иванович, чамас сўв—селвг сурдж гўўджäг

Илья: (Хäрў эргн) Егор Ивановичий? ирвў?

Ольга: Öрўнäс авн геринь öör эргäтä, нааран ордж ирхдäн ääнä.

Илья: Юнъгад ääджäхмб? (терзўр гўўдж одад хäлäнä). Э — эй, Егор Иванович! Хамаран йовхар бääнäч? Чи нан тал, нанур ир!

Ольга: (ўўднўр хäлäгъäд). Бичä дууд тўўгäн.

Илья: Тöрўц, чи äмт медшхшич! (гўўгъäд гарна).

Дашенька: Ямаран зўткä.

Ольга: Санхд, сäн биш. (уха тунъгъана; Илья, Егор Ивановичиг дахулсн ордж ирв, далдан хуучн гармуль ўўрчкидж).

Егор Иванович: Менд бääцхäнт.

Илья: Ўннднь келлчн, хамаран йовдж йовлач?

Егор Иванович: Хургт.

Ольга: Санхд, сäн биш. (уха тунъгъана; Илья белдджäтн!, Хавтхан!

Егор Иванович: Багъчуд сергмджд, дуунд дуртa... намаг угагъар ягъцхахм? Эс гидж цуттан хуурхмлм!

Илья: (кўўрт икäр бахтад) сонъгсвч? ор нааран, су, Егор Иванович, ямаран бääнäт?

Егор Иванович: Бääдлм ил: äмтнäс теедўхнд бääдув.

Илья: А ман тал гиичнр нрв. Чини тускар цур юм медхш: ямаран кӱӱгъичн, юн ӓмтичн. (Оля терзӱр öӧрдв, Дашенька шилтнъгъӱгъӓр Егор Ивановичур хӓлӓв).

Егор Иванович: Би — гисинчн?... нег цагтан басл би — дуугъин чидлнь билӓв. Ода болхла, кӱӱнд тоолхш.

Дашенька: Ой, ягъджахмт?

Егор Иванович: Мел ӱн — келджӓнӓв танд. (Ольгур заагъад) ӱӱнӓ эцкнь, намаг кӱӱнд тоолдмн биш.

Дашенька: Ягъсндан? юн учрар?

Егор Иванович: Ду дуулдгтм (гӱӱнӓр саналдад) Зӱгӓр ахлач бий тустан, нег иштӓ, зуг дуунд дурго.

Дашенька: Тöрӱц медгдджӓхш.

Егор Иванович: Тегӓд яахм билӓч? (шулугъар) Тадн медвт угайт, дун гиснт кӱӱнд ямаран нильчтӓгъинь. Дун кӱӱнӓ öрчд ягъдж тööнрнӓ, чеедж талвагъад эс одну? Дууна айс джинъгнӓд ирхнь, цуг му хамг, гашун тоотиг авад хаясн мет уга болад одна. Дуулн бӓӓдж ӱзнӓч — ӓмтн герлтсн болад одна. (халугъар) Би дууна тöлӓ... Я, би дуугъан дуулад орчлнъгин захдчн кӱрхӱв. Ахлач намаг... (гаран саджчкад, тагчг болв.)

Дашенька: Та тегӓд йовхар бӓнт?

Таниг султхджахший?

Егор Иванович: Юнъгад? Би хамаранчн йовхшив. А тер нанд иигдж келнӓ: «Кемр амрар бӓӓшго болхла, кладовщикар ор гинӓ, медвч?!»

Дашенька: Нӓ ӱӱнд, дун юн учртав?

Егор Иванович: Хӓрнь гигъич. Ӱнӱнд иим юмн болв; би насарн болвчн, гем — зовлнъгарн болвчн беш деер кевтдж чадхмн. А би тиикӓр бӓӓхшив: ягъдг болвчн би седклӓрн öнъгӓр öдмг идшгов. Ики ӱвлӓр би бичкдӱдиг цугълулад, ду дасхджалав.

Дашенька: Дегд сӓн бӓӓдж.

Егор Иванович: Тиигджӓтл хавр ирӓд каникул болв. Кöвӱдм ӱзг — ӱзгтӓн тарлдв. Хööнь теднӓн ӱзӱв, зӓрмнь галуд хӓрӱлджӓсинь, а зӓрмнь альвлад гӱӱлдджӓсинь. Не чи, теднд зака öгич. Нöкд болич, эдниг цуглултн гихлӓмн, ахлач ю келв гигъич?

«Бӓг, теднчн галуд хӓрӱлджӓг. Ягъвчн туста юмн. А чини дуунчн, тöрӱц керг уга юмн гилӓ.

Ольга: А öцкӱлдӱр асхн, та ю кевт? Тӱӱнӓнь тускар келлтн!

Егор Иванович: (тагчг бääджäгъäд) э, э... Невчк шуугвдн.

Ольга: Невчк? Эцким серл уга, хоосн модьрун кӱн гившт... Нам тӱӱнäс муугъар келвшт, хäрнь нанд ханджанав гихнтн, таниг харссндм.

Егор Иванович: Не ä тасрнав.

Илья: (харм тöрäд) Э — э Егор. Юнъгад тиигвт?

Егор Иванович: А юнъгад тер дуунд дурго болна?

Илья: (Ольгд) А чи ягъсн̇чн терв, харсдгнь, а царандиь?

Ольга:(дур угагъар) Мини эцкм ниглж келнä, Егор, эврäннь дуударн äмтиг кех кергäснь цухрулна.

Егор Иванович: эс мений? Нäр, хӱрм — болсн цагт, кениг тӱрӱлдж дуудулна? А кöдлмш?..

Кöдлмш бас дуунд — дурта. Чини эцк болхла ӱӱнä ӱндсинь меднӱ?— (Ольга тагчг) Хäрнь тер. Кӱн, ик багъ уга, дун уга бääдж чадшго. (тагчг)

Дашенька: (аргъул) Дуулхнтн. (Егор Иванович ду гарлго ӱӱнӱр хäлäв. Дакад маасхлздж иnäчкäд, гармслиннь суринь тääлв.)

Илья аргъул öрддж одад суув.

Ольга терзин кердäк деер суув. Дашенька ганцарн гаран öрч деерäн сольвчкад Егор Ивановичин öмн зогсчана.)

Егор Иванович: Чи балгъснас болвзач?

Дашенька: Э.

Егор Иванович: Не тииклä, дурна туск ду чамд дуулдж öкӱв?

Дашенька: Йилгъл уга, ямаран болучн. Зуг сääнäснь

Егор Иванович: Дун болвас, хӱв тустан, сäн. (гармулäн тачагъад, аргъул öргад дуулна).

Сонъгс намаг, иньгм,
Сонъгс намаг Сääхлä,
Мини асхн цолнъг,
Унтршго ик дурн.
Ульнцин туршар би йовнав,
Унартад деер сар мандлна,
Утълта ман хойраг харгъулна.

(толгъагъан ӧкӓлгъчкӓд нег куплетинь ӳг угагъар гармульд татна).

(Дашенька цокцарн ӧмӓрӓн гӳткӓд
дууг цааранднь дуулхинь кӳлӓв).
Хурц иртӓ шалгъар одачн
Хадх ӧвсн царнъгар баанӓ,
Черемуха цуг одачн
Чини терзӓр ордж ирӓд уга.
Тосич мини иньгм,
Тосич, мини сӓӓхлӓм,
Мини асхн цолнъг
Унтршго ик дурм.
(цугтан зӧвӓр тагчг болцхав).

Дашенька: Ханджанав танд, Егор Иванович!

Егор Иванович: Учр нанд уга. Учр дуунд баанӓ, тегӓдчн дун чамаг авлджана.

Илья: Егор Иванович, нан тал одий: чи зуг санагъарн бичӓ зовад бӓ,— цугъар кӳцх.

Егор Иванович: Я терӳг ю келдгинь меднч... (Егор Иванович Ильята наатк хорагъур орна. Дашенька нӳднӓнь хӓлӓцӓр тедниг гаргъна).

Ольга (хӓлӓджӓгъӓд): чи уульджавзач?

Дашенька (нульмсан арчн): уга.

Ольга: Егор чадна. Мини бийм зӧвӓр уйдад баав, Ӓрлгъич!

Дашенька: Не болг.

Ольга: Не сӓн. Йовдж ирсндӓн муурвч? Ода чамаг унтулнав. Амр. Би тинктл ю — кӳӳгъӓн ахулнав. Дӓкӓд клуб орий. (Комодин ящик ӧргхӓр седнӓ). Нӧкд боллчн, Даша.

Дашенька: (ящикин хаджугъас авад ӧргхӓр седв, тиигджӓгъӓд хӓрӳ цухрв) Нанд большго.

Ольга: (хӧкрлӓд) чидлчн татуй?

Дашенька: Уга. Нанд... эмчнр, зӧвшӓлджӓхш.

Ольга: гемтсн болхла кел?

Дашенька: Оля... нанас кӳӳкд гархмн (тагчг) юнъгад иигтлӓн намаг хӓлӓгъӓд баанӓч?

Ольга: (баширдад) Ягъна гидгчн энв, Даша?

Дашенька: чи санджанч: намаг юнъгад эс ичнӓ, (авцтагъар) нанд ичх юмн уга. Тӧрӳц! (тагчг)

Ольга: Экдӓн бичлч? Ода яамаран нӳдӓр экӓн хӓлӓхмч?

Дашенька: Ханъцх кӱӱнлӓрн ханьцчкад, тегӓд бичнӓв.

Ольга: Тер кӱӱнчн хӓрӱ шуцршгой?

Дашенька: Ю келджӓхмч. Би чамаг хӱрмдӓн дуудулнав. Ирнч (укс гигъӓд Ольгур алхчкад, болв генткн тотхн тусад, биийнь хӱв туст, дотрнь юмн кӧндрсн болад одхлань зогсв). Йосндан би муурв.

Ольга: Не кевт... Унт. (Дашенькиг орнур кӧтлӓд кевтӱлв).

Дашенька: Олюшка, ягъдж би тӱӱг саатулхв? Би чадхшлм...

Ольга:(Кӧшг хан) унт... унт... (заагрдж гарчкад хӓрӱ хӓлӓн, ухагъан тунъгъагъад зогсна,) Дакад, Дашенькин чемода авад камодур ирв, ю — кӱ ясн йовдж, дӓкӓд ухагъан тунъгъагъад зогсв.

(Илья ордж ирв).

Илья: Оля, чи ягънач, дурнчн, би чамта дӓкӓд ӧӧцлтхӓр ирӱв.

Ольга: Тс — с,...(кӧшгӱр заагъад)

Илья: (дуугъан аргъулдад) Ягътлнь тадн Егор Ивановичиг гундасмт!

Ольга: А чи, тӱӱнӓ тӧлӓ ӧр ӧвдӓд йовнач? Терчн мана колхозин кӱн.

Илья: Дӓкӓд «Танай»? Уга мана. Тӱӱг гундачквт.

Ольга Тӧр уга. (тагчк)

Илья: Чамаг хӓлӓгъӓд бӓӓхнь, тӧрӱн юмн медгдхш. Тана ӧӧртн дууч — кӱн бӓӓнӓ. А та...

Ольга: Би эцктӓгъӓн кесг кӱӱндлӓв. Эцкм болхла эврӓгъӓрн бичӓ эс болх юмнла оралд гинӓ. (тагчг бӓӓджӓгъӓд) эндр ӧрӱнӓс авн тӱӱнлӓ кӱӱндджӓхшив.

Илья: Тииклӓ би кӱӱнднӓв. (гархар седнӓ)

Ольга: Илюша, зогсча...

Илья: Не?

Ольга: (аргъул) Ӱӱнӓс хооран, тӧрӱц кӱнд машигъӓн ӧгхшив.

Илья: (сергмджтӓгъӓр) не, болв.

Ольга: Би...

Илья: Болв, болв.

Ольга: (кӱчӓр) Зуг чамас нег юм сурхар седджӓнӓв...

Илья: Ю?

Ольга: Алешин тускар... Тадн тӱӱг тракторн отрӓ-

дин начальнк тäвджäнä гиргъäд келцхäнäт. Тиклä тер мел данъгин йовдлд йовхмн болджану?

Илья: Ай, Оля, Оля. Äмтн басл хўвтä. (Ольга хäрў эргäд, терзўр одна. Илья ардаснь дахв).

Ольга: Хäлäлчн, кедў äмтн джиргъджäхинь. Кўўкд манахнд дала. (Алексей ордж ирнä, Илья Ольга хойр ўзджäхш, тагчг).

Илья: Алексеин тускар ю нанас сурвч?

Ольга: Ю биш. Тўўгичн дäкдж ўзхäр седджäхшив (тагчг бääджäгъäд). Эндр ирхм билä...

Алексей: А би эн бääнäв. (Ольга эргдж хäлäн, «ах» гигъäд стул деер суув. Алексей хорагъур орв. Энўнä толгъань ўснь хар татлгъта. Нургънь öндр биш, адгъм биш, тöвшўн йовдлта. Келхд, шулун — дулун. Ильян бääдлäс ик öвäрц).

Илья.— болв, чи мел санснла харгънач.

Алексей. — (Ольгур хäлäгъäд) мини тускар келджäлт?

Ольга.— Э... ўг гархла ўг гарна гигъäд.

Алексей.— Би невчк удад бääв.

Ольга.— А би чини тускар сурджахшив.

Илья.— Ирсн болхла сäн, чамаг президиумд темдглсн ним зäнъг бääнä. А чи ода кўртл угач. Тадн ямаран бääнäт?

Алексей.— Мини туск цуг бўрндäн (Ольгд) цаглагъан ирдж чадсн угав, Оля.

Илья.— А манд ўўнд болхла...

Алексей. — (хäлäл уга) Нä, сäн бä, Илья.

Илья.— Юн? (яяхан меддж чадад) Чи, нег мöсн ухата кöвўнч! (гарна) (Алексей Ольгур öорддж ирäд гараснь авхар седнä, Ольга кўмскäн буулгъачкад хаджугшан гарв).

Алексей. — Санснугайч?

Ольга. — Цугтань тускар санхла — кўўнä санан кўршго.

Алексей.— Тегäд, би эс болхар ирсн болджану? (Ольга тагчг ээмäн). Ти — им... (сууна удан), чилвртä бääлгън.

Ольга.— (тесдж ядад). Дакадчн бийим шинджлхмч? (Алексей дун уга) Чамаг ўзхäр седджäхшив. Керго! (Алексей дун уга) — ууртагъар. Тагчг бäадг юн гидг бääдлв. Äмт ўзджäхнь инм бишл, санхдчн юмн

бäänä, байрлхдчн юмн бäänä... Чи кöшÿнч. Ÿзхäр чамаг седджäхшив. Керго!

Алексей.— Седджäнäч. (тагчг)

Ольга. — Бичä намаг зова...

Алексей. — Чи биичн биiäн зоваджанач. Биiчн бийтäгъäн гÿвдлдджäнäч (тагчг болджагъад) кÿлäджäлäч. Ода ÿзджäнäв.

Ольга. — Теегин чон мет гÿÿдж ирчкäд, уга болдж однач... Чамас нанд байрлх юмн уга.

Алексей.— Би чамд ямаран чон болджахмб? Басл келнäч. Не мини нÿднÿр хäлäлчн, чон ним хäлäцтäй? Чонин хäлäцнь ховдгас кöлтä нÿднь шатна, а би... äвр теслттä кÿмб.

Ольга.— кÿлäдж чадшгоч. Нанд, чамаг мартхнь болх билä.

Алексей. — (инäмсäд). А би цаглань авч ирвшÿв... (хавтхасн конверт гаргъад Ольгд öгнä) Чамаг санджатха гигъäд. (Ольга конвертас зург гаргъад тагчгар хäлäнä) Äдлий?

Ольга.— (умшад) «Дурн гидг юмн, тенткн эс кÿлäв чигн ирнä, ööläд дуран öгсн Алексеяс» (тагчг бääджäгъäд) Дуран öгсн кÿÿнäс... (зургиг комодин öнцг деер тäвнä).

Алексей. — (аргъул) Нä... наарлчн. Хамдан зерглäд сууй.

Ольга. — Бäг. (Алексей тал хäлäджäгъäд, алмацад) Альдас чамаг ирв гихв? Ирнäч, тагчг бäänäч. Негчн таалмджта ÿг келхшич, дууна айсчн чамас гархш.

Алексей. — Би дуунд дурта бишв.

Ольга. — «Кун, дун уга бäädж чадшго гидж Егор Иванович келнä.

Алексей. — Терчн юн кÿмб?

Ольга. — Чамд терчн äämшгтä кÿн биш. (Тагчг бääджäгъäд) Тöрл садм чини тускар сурцхана.

Алексей. — Мини анкет цевр.

Ольга.— А дотрк седклдчн юн бäänä? седклдчн?

Алексей.— Чи бäänäч. (тагчг ä уга, сонъгсгдхас эрс гатцас Илья хорагъас хойр кÿÿнä дуулсн дун сонъгсгдна):

«Черный ворон, что ты вьешся над моею головой». Би чамаг тÿрÿн ÿзхдäн алнъ боллав. Наатк кÿÿкдлä äдл бишич. Зäрмстнь докйалчкла биисны... (öрвäд) би хордув. Илднь келнäв.

Ольга. — Чамта эс харгъсн болхнь, йир сән болх бәәджв.

Алексей. — Югъарн би му? Кӧӧрчәнә гидж медджәхговч? Уга. Би эврәнь ӱнән меддӱв. А кӧдлмшт болхла тӱрӱнд йовдв. Мини ӱзмджс гурвн тоогъар бичгддм. Мӧрә болхла мӧнъгәр, эс гидж эд — таврар — кенд ӧгнә? Нанд. Президиумд данъ дуудна. Сонъгсвч? Нанла йовдг кӱӱкнд ӱлӱ ӱзнә.

Ольга.— Тиим кӱӱкд олн билӱ? (Алексей тагчкар мусхлзна). (ууртагъар) не йов теднӱрн.

Алексей.— Керго. Чамур седклм тусна. Теднчн юмб? Кергтә улс биш. Чамд болхла эләдәр таалмджан кӱртәхӱв.

Ольга. — Икәр икәр хадгъллч?

Алексей. — Хадгъллав. Цуг бийән ӧгчәнәв (инәгъәд) бӱклднь.

Ольга. — (цӧкрмәр) Аах, талданар чи келджәнәч. (тагчг).

Алексей.— Чамд ӱг кергтәй? энчн олдхмн. (дуугъан сольад) не яяхв.. .Эс керглхләчн — йовдж однав. Мини джиргъл тиигәд эвдрәд чигн одг. Ганцар орчлнъ кеднәв. (Ольга ә уга). Не яяхм? йовхув? (Ольга тагчг). не тиикләә оньдинд менд бә, Оля! (Ӱӱднӱр ишкнә).

Ольга. — (ардаснь). Әйдджа...

Алексей. — Кӱләджәнәв.

Ольга.— (ӱгднь багтсн бәәдлтәгъәр). Не келлчн... ятхдан дуртав гигъәд келхнчн.

Алексей. — Адгъл уга хәрӱ ирәд келнәв. (Алексей Ольгиг биндән шахна, Ольга толгъагъан Алексеин эм деер тәвнә). Медгдвӱ? Не ӱмслчн.

Ольга.— Эвгә. Уульнцас әмтн ӱзчк.

Алексей. — (керсӱгъәр). Тегәд... зӧвий?

Ольга. — (Гараснь алдрхар седәд). Уга — уга! Ягъджаснчн энв?

Алексей. — (тәвл уга). Итклтә болдгар санджанч? Болг! Тиимчн болг! Мини сул джиргъл гартан ав, бичгдий.

Ольга. — Чи дәкәдчн талданар келджәнәч. (хооран гарна)

Алексей. — Би келджәнәв — гер буулгънав гидж. Хӱрм — нәәрән кечкәд, цань уга сәәнәр джиргъхвдн. Гер бәрдж авхвдн. Эврә Герин ӧмнәгъӱр сад тәрнәв. Тӱрӱн альмна модиг, чини терз тус суулгънав... (Ольга

ю келджӓхинь сӓӓнӓр оньгъдж медл уга, сонъгсн хамган кӱцс иткл уга, Алексеяс хооран цухрна) Юнгад чи ӱргнӓч? Намаг мел кӱлӓгъӓд кецӓд бӓӓхч. А би кӧдлмшӓсн ирдж йовад — зун алхм газрас чамд хӓӓкрхв: «Хама бӓӓнӓч, чи, мини альмн». (Дашенькин дун). Алеша! ӱӱндий? Би ӱӱндв. акчмд... Кӧшг татгдв, Дашенька Алексеюр зуурлдна).

Дашенька. — Леша. Алешенька, (теврӓд) би унтдж кевтлӓв, чамаг зӱӱдндӓн ӱзӱв, чи нанд ӱг келсн болад бӓӓнӓч, ӱг келсн болад. Чамаг зогсадж чадл уга дже гидждӓжв. Ямаран аальта зӱӱдн, эснӓ? Болв чи намаг дуудвч, тегӓд би серӱв. Иньг мини (Ольгур хӓлӓгъӓд). Гемим тӓв, Олюшка... генткн ним йовдл болснд... Чи тегӓд бичӓлмч, слетд иршгов гидж. А би ӱӱндчн эс болхар ирлӓв, мел эс болхар (шоглад) зуг чи бичӓ сан, чини тӧлӓ ирдж гидж. Биичн куурст йовдж йовнав. Не юнъгад тагчг болад бӓӓнӓч? Ягъад чи намаг олвч? !Совхозас телефогъар сурвч, тинмий? Не, бичӓ тагчг болад бӓӓгъич? (инӓн бӓӓдж Алексеиг адгъагъад) бичӓ кӧшӓд зогсад бӓӓгъич, бахн мет. (Ольгд) Энчн иим биш билӓ, ода хӓлӓлчн, Оля... ода би таднигг таньлдулнав. (Алексеиг гарснь авад Ольгур кӧтлхлӓрн, комодин ӧнцгт бӓӓсн Алексеин зургиг санмср угагъар унъгъачкв. Ольга. Дашенькас эмӓхлӓрн, яахан меддж чадл уга, зургиг шӱӱрӓд ӧргхӓр седлгънлӓнь, Дашенька тӱӱнӓс тӱрӱлад авчкв).

Мини гем, би нам айстан унъгъачкв. Хӓӓмнь эн лейтенант, мел йовуд уга кӱн (маасхлздж инӓн зургиг хӓлӓнӓ)... (Чирӓнь онъгдарад икӓр алнъ болна). Юм эн? Алеша, кендв энчн? (Алексей тагчг). Кендв? (Дашенькин сӱл ӱглӓ ӱӱднӓ ӧӧр Илья ӱзгднӓ. Алнъгтрдж сонъсна).

Ольга. — Нанд. Дурлчксн Алексеяс.

Дашенька. — Би... медджӓхшив.

Ольга. — (Алексеюр ширтдж хӓлӓгъӓд). Альмна модан хамань суулгънач? Тендий аль эндий? (тагчг)

Алексей. — Мекий? (Дашенькас зурган шӱӱрч авад). Мек гаргъцхавт!

Дашенька. — Ю келджӓснчн энв, Алеша? (ӧӧрдхӓр седнӓ).

Алексей. — (хооран тӱлкӓд). Бичӓ наалдад бӓ. Наалдад бӓӓсн кӱӱнд, дурта бишв.

Ольга. — Хооран гар ӧӧркӓсн, Даша. (тагчг).

Дашенька. — Ўўг, эн чамд бичв? Эн чамд дуртай? (салврад). Тегäд... болсн энв? Цуг чилв? Намаг тўлкчкв...

Ольга. — Нам эврäннь ўрнäнь тускар санхн ягъна. Тўлкклäрн ягъдж тўлкв!

Алексей. — (Дашенькур хäлäджäгъäд). Ямаран Ўрнä тускар? (Медчкäд адгъад). Медджäхшив... Тöрўц юм медджäхшив. Дäкäд, ямаран ўрмб? Нанд тўрўлäд, эврäннь хўв туск джиргълäн, олад авчкх кергтä. Уга намаг бäрдж чадшгоч, би бўкл зуна туршарт тäрä хурагъад йовлав. А нег болхла... бухгалтерта кеснч? Хамагъас би медх билäв?

Дашенька. — (Чочад). Юн? Чи ю келвч?

Алексей. — Юмн биш. Келчклäв. (Дашенька чишкäд ўўднўр гарад гўўхлäрн, Ильяг тўлкäд гарад одв.

Алексей. — (Ильяг ўзчкäд, дамнсн бääдлтäгъäр мосхлзна). Ўзвч ямаран туудж нанд белдджäсинь. (Илья тагчг).

Ольга: (Эс иткснäр) Эх, чи — и...

Алексей: (дур угагъар) А чи юн, «эх, чи—чи»- гин бääдж кўлäвч, нам кўзўндм дўўджлгдчкäд ягъсичи энв? Гарасм эс кöтллч?

Ольга: Ўгчн кишва... (аргъул) гарчн чигн кишва. (гарна)

Алексей: (гаран саджад) Эклджäнä. Эдн цугтан нег авцта. (Илья Алексеюр ööрдäд, тагчг хäлäджäгъäд, цухрдж ирäд, дайлджагъад чирäгъäрнь цокв).

Алексей: (киисн) Не юмб? Чи ягъджасичи энв?

Илья: Бос!

Алексей: Ўзлч.. Эс болх кўўкнäс кöлтäстä.

Илья: Бос, öзднъг! (Алексей аргъул ääсн бääдлтäгъäр босна). Хойрдгч кўўкнä тöлä! (Дäкäд цокна).

Алексей: (Дääвлн, йовдж, эрсўр öördнä) Чи äрлгъ, Илья...

Илья: (уургагъар) Ю... чи ўўнд ю кеджäхмч? Чи нааран юнъгад ирвч?

Алексей: Не болх...

Илья: Кўўкдин джиргълиг эвдхäрий? Энўнä тöлäй?

Алексей: Би ўўндчн тöр...

Илья: (öшрäд) Ах! Чи... Кишва! (Äрä гидж бийäн бäрäд, хооран гарна) Хäлäлчн ўўг, ямаран нер зўўджäхинь. (тагчг).

(Алексей костюман ясн, болгъамджтагъар гетдж хä-

ләнә генткн нег джилгъәр) Чамаг кен тәвб? Ногинскас болхла — медджәнәв. Организаций?

Алексей: Зәрминь илгәлә, ә зәрмнь бичснь ирцхәнә.

Илья: Йилгъл уга медхвдн, Гашин.

Алексей: (хордад) Тиим организац ода уга, цагин кемджәнә олна гер. Сонъгслч тҮҮнә тускар?

Илья: Медгдв. Тиклә цаасн угагъар ирсн болджахговч?

Алексей: Зуг таднд поезд гаргъдж ӧгләлм...

Илья: А чи... давшурин дӧрә деернь ирвч?

Алексей: (инәдтәгъәр) Тадниг гиджгән маджтлнь — би Ӱунд ирчкләв. (дуугъан чанъгъагъад) Кен тӰрӰлдж МТС-т ордж кӧдлнә? Би. Кен цуг ӧгсн даалгъвриг кӰцәнә? Би. Болгъаджа, тиигджәгъәд чи мини ардас дахдж денъгцхәр седәд гӧрнәдг юмн болуза, болв, келӰ чи джӧӧлкн вагонд ирсн болучн, тиигәдчи бәәхмч?

Илья: Дәкәд юмб?

Алексей: Болх. (гарарн хэра заагъад) А эн? Мини цишлнь тӧр?

Илья: Худл келджәнәч, бултдж чадхн угач. Энчн- (Илья Алексеюр хәләнә. Тернь хаджугшан гарна).

Илья: Худл келджәнәч, бултдж чадхн угач, Энчнмана керг. Цуг багъчудин керг. А чи... Кен маниг наа- ран тәвлә? Кен маднд Ӱунд шин джиргъл тосхгдж ицӰлв? (ХәрӰгъинь кӰләл уга). Олн әмтн болн партъ. Чамд эн Ӱгмӱд медгдну? (Алексей тагчг). Чи санджанч. Мадн хоосн професян нааран авч ирв гидж санччн? Хоосн гаран? Бидн эврәннь Ӱнн сеткләи авч ирләвдн. Сеткләи бид мартшговдн, кӰнд бузурдулшговдн. Бидн шил мет цевр болх зӧвтәвдн. А чи, Гашин, хоосн кир авч ирджич. (тагчг.)

Алексей: (СӰрәнь даргдад) Не чилв? (Ольга гӰӰдж ордж ирнә).

Ольга: Дашенька уга больдж одв. Газр Ӱлдәл уга хәәв, олдж чадсн угав.

Илья: (Әәлгъәд) Не, Гашин, кемрджән, тер...

Алексей: ТӰӰтәчн юмн большго. Дегд джӧӧлн.

Ольга: Нольмхн бәәдж чамд,— нольмсн харм.

Алексей: Манд чамла әдл кӰн тӧрӰц кергтә биш, иим Гашин.

Егор Иванович (ордж ирнә дуулад «чи кӰмс

ольшгоч... хар кера̃, би чини бишв»): Авртӓ, Алеша. Ирчкнвч?

Алексей: (уурталъар) Цаган ӧнъгрӱлджӓнӓв.

Егор Иванович: (Шулун) Чи Илюша, ягъад намаг ӱлдӓчкӱвч? Чи нанд чикӓр келлӓч, ӓмтн ӧдрин дуусн муурад, теегӓс ирхлӓнь, би эндны дуугъан дуулчкнав. Тер цагт, ээдж болон газрчн амрхмн, биднчн барйлхмн. Сӓний..

Илья: Сӓн. Зуг чамас нег сургчм, Егор Иванович, газа ямаран ӧдр болджахинь хӓлӓчклчн? Дӓкӓд юн болджахинь?

Егор Иванович: Болджана. (гарна)

Ольга: (зӱркнь догдлад) Илюша, би тӱӱг ода хамаран хӓӓхв?

Илья: Олхвдн. (Алексеюр заагъад) ӱӱтӓ ӱгӓн одачн чилӓгъӓд угав.

Алексей: (Ӱгинь кӱцс келӱл уга) Юм терчн нанд Би хӱв тустан гем угав. (Тагчг болджагъад) Ода нанд, наахм болджанат. (хӓӓкрӓд) Я, тадниг угагъарчн бӓӓхӱв...

Илья: Бӓӓдж чадшгоч.

Ольга: (Эргдж хӓлӓл уга) Илюша, ӱӱган кӧӧгъӓд гаргъич.

Алексей: Хӱврӓд одвч? (ӱӱднӱр ӧӧрдӓд) Эврӓн гарнав. (Илья Ольг хойрур хӓлӓгъӓд зогсчкад) Болвчн би кӱӱнӓ гарудт орсн болузгав? (аджглад) Тиим болхла, гемӓн сурджанав. (гарна).

Илья: Цецкӓ, а? Цагъанарн ним. Соктадг ӧвсн. (Ольгур ирӓд, тернь нургъан ӧгӓд зогса, ээмнь кӧндрнӓ, уулльджахнчн медгдхш, аль ууртан чичрджӓхнчн медгдхш) Ӧвткӱртӓй?

Ольга: Дашад ӧвткӱртӓ.

Илья: (тагчг болджагъад) Чамд келхд эвго, болв...

Ольга: Ююна тускар?

Илья: Келнӓв. Тадн кӱӱкд, бийӓн бӓрдж чадхшт йир амрар ӧмнӓснь ордж ӧгнӓт.
(Ольга тагчг) Би чини тускар келджӓхшив. Терл, йирдӓн. (Ишксн ӓ сонъгсгдна. Егор Иванович Дашенькиг кӧтлдж ирнӓ)

Егор Иванович: Кен гиичимвдн гундав? Хӓ лӓхнь худгин ца уульсн ӓ сонъгсув. Не, ягъвч чи? Юмб? Не би чамд дӓкн шинӓс ду дуулад ӧгнӓв. (Дуулна).

Одачн хурц шалгъар
Хадгдад уга өвсн бääнä.
Одачн цуг черемух,
Чини терзäр өггдäд уга.
Одачн...

Илья: (гаринь докъягъар дууг зогсана. Ольга Дашенькур одад, кöтлäд орн деер суулгъна. Өвäрц уга, öргмджтäгъäр). Не тигäд Егор Иванович — багъчуд шуугад клуб ордж йовцхана... Дäкäд шовуд нисцнь сонъгсгдна. (Чинънäд) хäлäлчн, ягъдж джиргъджäхинь

Дашенька: (догълнъ нульмста) Шовуд...

Илья: Дуртайч? (уха тунъгъагъад) Э, эн йовдл хара йовдл биш. (терзин ца хасн дун сонъгсгдв. Цугтан чочлдв. Дашенькиг гархар седхлäнь, Ольга бäрäд зогсав

Егор Иванович: (терзӱр одад) Анъгъучнр... шову хагъад унъгъачкв (Дашенька ä угагъар уульна).

Кöшг.

Орчулснь: Хоньна Михаил.

ГАРГ

I Шўлг ўд болн поэмс

Кőглтин Дава.

Äрäсä болдж ўзгдлә 3
Ээдж кőгшн теегтäн 4
Салдс кўўкнд 4
Бичкн малчнр 5
Ӧлгäтä кőвўнд 10

Манджикан Баснъ

Хальмгм уралан 13
Мартшго нерн 13
Иньгин дун 14

Кőктäн Элдä

Дармин кőвўн Нарм 15

Тўлмджин Михаил.

Ленинä дуудвр 29
Мини тег 31
Хаалгъ 32
Сивр 33

Джимбин Бембä

Ах дў хойр . . . 34

Сян-Белгин Хаср

Энъкр иньгўд 38
Дурна дуд 43

Калян Сандж.

Анджлан Церн 46

Санъгъджин Бося.

Хойр цаг 52

Докруна Бадм

Тег őрўнд сääхн 54

Хоньна Михаил

эС-эС-эС-эР-тőвкнўгъин булг 55

II. Повесть. очерк. келврмӱд

О. И. Городовиков.
Дääнд олдсн иньгӱд 59

Амр-Санана Антон.
Хальмгуд болн Улан Церг . 78

Эрнджäнä Константин
Джиргълин хаалгъ 90

Болдра Борис.
Джаку 98

Нармин Морхадж
Сталинград 106

Балакан Алексей
Элстäс ууджмд 122
Адуч 131
Зӱркнд ӱлдсн ӱр 135
Баатр йовдл 140

Бадмин Бата
Цäс Мандж анъгъучлдж йовна 146
Анъгъуч Манджин «Кӱлмн» 148
Гурвн тоодг . 149

Хоньна Михаил
Ленинä дуудврар . . . 150

III. Орчуллгън

А. С. Пушкин
Ӱвлин асхн 162

М.Ю. Лермонтов.
Печоринä журнал 163

А. М. Горький
Буревестник 177

Муса Джалиль
Зöргин тускар 181
Сӱл шӱлг 182
Тӱӱрмин зӱӱдн 182
Мини дуд 183
Киилг 183
Хурц ухата хурдн келтä эрднь öвгн (туудж-тӱӱк) . . 185
Экин зӱркн (туудж-тӱӱк) 185

Андрей Ольшанский.
Альмна модн (наадн) 191

Цена 4 руб. 65 коп.